



T.C.  
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SİRÂCU'L MÜLÛK, SİYÂSET-NAME, AHKÂMÛ'S-SULTANIYYE VE  
KUTADGU BİLİĞ'E GÖRE HÜKÛMDAR DIŞINDAKİ  
ÜST DÜZEY DEVLET GÖREVLİLERİNİN  
KARŞILAŞTIRILMASI**

Hazırlayan

Mustafa ŞAHİN

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. Münir ATALAR

TOKAT - 2007



T.C.  
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SİRÂCU'L MÜLÛK, SİYÂSET-NAME, AHKÂMÛ'S-SULTANIYYE VE  
KUTADGU BİLİĞ'E GÖRE HÜKÜMDAR DIŞINDAKİ  
ÜST DÜZEY DEVLET GÖREVLİLERİNİN  
KARŞILAŞTIRILMASI**

Hazırlayan

Mustafa ŞAHİN

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. Münir ATALAR

TOKAT - 2007

SİRÂCU'L MÜLÛK, SİYÂSET-NAME, AHKÂMÛ'S-SULTANİYYE VE  
KUTADGU BİLİĞ'E GÖRE HÜKÜMDAR DIŞINDAKİ  
ÜST DÜZEY DEVLET GÖREVLİLERİNİN  
KARŞILAŞTIRILMASI

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 24 / 05 / 2007

Jüri Üyeleri(Unvanı, Adı Soyadı)	İmzası
Başkan: Prof. Dr.Münir ATALAR	.....
Üye: Yrd. Doç.Dr. Bahattin KELEŞ	.....
Üye:Yrd.Doç.Dr. İsa TAK	.....
Üye:.....	.....
Üye:.....	.....

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../..... tarih ve ..... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü:Prof. Dr. Mehmet ARSLAN

Mühür

İmza

## TEŞEKKÜR

Tezimizin ana konusu; XI. Yüzyılın dört önemli ana kaynağından Muhammed b. Turtûşî'nin 1110 yılında yazarak Mısır Sultanı Me'mûn el-Batâhî'ye verdiği Sirâcü'l-Mülûk“, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün 1091 yılında Selçuklu sultanı Melikşah'a ith yazdığı “Siyâset-Nâme”, eserlerinin ancak kendi ölümünden sonra açığa çıkmasına mücade eden ve M.1058'de ölen Ebu'l-Hasan Habib el Mâverdü'nin , 'el-Ahkâmü's-Sultaniye'' ve Yusuf Has Hâcib'in 1070 yılında yazarak Karahanlı Hükümdarı Uluğ Kara Buğra Han'a takdim ettiği „Kutadgu Bilig'' adlı eserlerin incelenmesi ve bu sultanın dışındaki üst düzey devlet görevlilerinin karşılaştırılarak benzer ve farklı yönlerinin ortaya konmasıdır.

Her dört eser de; yazılış devresi olarak birbirinin çağdaşı olmakla beraber farklı coğrafyalarda hüküm süren, İslam devletlerinin yapısı anlatılmaktadır. Bu yapı içerisindeki üst düzey devlet ricalinin görevleri, makamlarının özellikleri, atanma biçimleri, kökenleri, taşıdıkları vasıflar hakkında bilgiler vermeleri bakımından her dört eser de birinci elden kaynak olma özelliğini taşırlar.

Her dört eserin de ortak amacı: Devlet yönetimindeki aksaklıkları gidermek ve ideal devlet yapısına ulaşmaktır. Yine bu dört eserde ideal devlet; İslâm dinî kurallarına göre kurumsallaşmış, halkının mutluluğunu esas alan bu duygu ve düşüncüyü en ön plânda tutmuştur.

Ele aldığımız ve özellikle de “Sirâcul-Mülûk” ile “el-Ahkâmü's-Sultaniye” hukukçular açısından da son derece zengin malzemelerle doludur. Her dört eser, toplum bilimciler açısından da vazgeçilmeyecek kadar bilgilerle doludur.

Her dört eser de sadece döneminin yazar, bilim adamı ve devlet adamları tarafından değil; kendilerinden yüzyıllar sonra gelen pek çok bilim adamı ve siyâsetçi tarafından

okunmuş, yeri gelmiş faydalanılmış, yeri gelmiş eleştirilmişlerdir. Ancak bütün bunların hepsi de eserlerin değerlerini azaltmak yerine her geçen gün artırmıştır. Eserde dönemin üst düzey devlet görevlileri hakkında karşılaştırmalar yapılmıştır.

Bu amaçla araştırmamızın ve tezin meydana gelmesinde yardımlarını esirgemeyen Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. Münir ATALAR'a, Tarih Bölümü Öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Bahattin KELEŞ'e, mesai konusunda gösterdiği kolaylıktan ve verdiği moral desteğinden dolayı Milli Eğitim Müdürüm Sayın Gürsoy KIZILGÜL'e ve personelime, tezimin yazılmasında yardımlarını esirgemeyen Bölüm Şefim Hasan KARAVELİ'ye ve Önem YÜCE'ye teşekkürü bir borç bilir şükranlarımı sunarım.

## ÖZET

Tezimizde araştırdığımız konu; Ortaçağ İslâm Devletlerinde hükümdar dışındaki üst düzey devlet görevlilerinin “Sirâcü’l-Mülûk”, “Siyâset-Nâme”, “el Ahkâmü’s-Sultaniyye” ve “Kutadgu Bilig”’e göre incelenip karşılaştırılmasıdır.

Çalışmamıza esas teşkil eden bu eserlerin dışında konumuzla ilgili olan başka eserlerden de âzami ölçüde faydalanmaya çalıştık.

Tezimizin Amacı: Yaşadıkları dönem olan 11. ve 12. yüzyıla damgalarını vurmuş, araştırmacılara ve tarihçilere çok önemli bilgiler veren bu kaynak eser özelliğindeki dört eserin özel olarak incelenip karşılaştırılmasıdır. Bu karşılaştırma ile devlet yöneticilerine devleti nasıl idare etmeleri gerektiği konularında önemli öğütler vermiş ve bu konularda değindikleri ortak noktalardan hareketle başarılı bir yönetici görüntüsü çizerek iyi bir devlet yöneticisinin esaslarını belirtmiştir.

Eser hazırlanırken konumuzun esasını oluşturan üst düzey devlet görevlilerine geniş yer verilmekle birlikte konunun bütünlüğü açısından alt kademedeki devlet görevlilerine de değinilmiştir.

Eserde araştırılan görevliler hem protokol bakımından, hem saray görevlileri bakımından, hem de merkezde ve taşrada olup olmamaları bakımından sıralamaya tâbi tutulmuştur.

Yaptığımız çalışma esnasında gördük ki, o zamanlarda devlet memurlarında aranılan liyâkatli olmak, işin ehline verilmesi, istişarede bulunan, hiddet ve gazabında ölçülülük, âdil, halka zulüm yapmayan, makamının ağırlığının farkında olan, protokol kurallarını çok iyi bilen, acele etmeden doğru zamanda doğru iş yapan kişilerin aranması, halk ile yöneticiler arasında uçurumun olmaması bu gün de dünyada devlet

görevlileri için en çok özlemi çekilen özelliklerdir. Eserlerde dikkatimizi en çok çeken hususlardan biri de, sultanların dirâyetli ve uyanık olmalarının sürekli vurgulanmasıdır. Sultanların devlet yönetimindeki halkı tok tutmak, ülkeyi bayındır kılmak, fetihler yapmak, yeni yollar açmak, âdil vergi almak, güçlü bir istihbarat ve posta teşkilâtı kurmak, atadığı memurları sürekli kontrol etmek gibi hususlar memurların da daha titiz çalışmalarına sebep olmuştur. Sultanların tüm bunları yapabilmesi için de güçlü bir saray teşkilâtı kurmasının gereği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devlet Adamı, Üst Düzey Devlet Görevlileri, Devlet Yönetimi, Lâyiha (Rapor), Nasihatnâmeler.

## ABSTRACT

The subject searching in our this is that, the high level government person except monarch at Islam governments in the middle age, is being compared “ Siracu’l-Mülûk”, “Siyâset-Nâme”, “el Ahkâmü’s Sultâniye”, and “Kutadgu Bilig”.

Not only these resources, but also other studies which are related with our study also were used.

The aim of the search is that these sources are compared with giving as special importance to them. These sources giving very important knowledge to historians and researchers who marked 11 th and 12 th century they had lived.

Searched administrator ranged according to both their protocol and palace workers and also whether they are in the center or in the suburb.

During the research we recognize that at that times the features that asking for from the government officials; being capable, giving the duty to the right one, having consultations with each other, at his anger and wrath are moderate, just, don’t persecute to the public, aware of his position, knowing the rule of protocol, looking for he one making right things at the right time, not being a precipice between public and administrator, such these features are the most wanting features from the government person. The most matter calling attention is that stressing on the intelligence and vigilant of the sultan. Building the country, conquering, opening new ways, gathering tax in just, founding a strong post organization and information, and controlling the officials permanently, these factors forces the officials to do their work extremely careful. It stressed that sultan need a strong palace organization to do all these things.



Key words: government administrator, high level government person, direction of the government, Lâyiha (report), Nasihatnameler.

## Materyal ve Yöntem

Tez hazırlanırken, daha önce konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar ve konu dışı da olsa benzer çalışmalar yapıp yapılmadığı araştırılmıştır. Konuyla ilgili bir çok araştırma yapılmış ve tezimizin ana konusu olan Siyâset-Nâme ve Kutadgu Biligle ilgili incelemelerle bolca karşılaşmıştır. Ancak yapılan bu incelemeler konumuz paralelinde sadece Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Niyazi Udum tarafından hükümdarlık konusunda yapılan bir araştırmadır. Sirâcu'l-Mülûk, Siyâset-Nâme ve Kutadgu Bilig'e Göre Hükümdar, Devlet Yönetimi ve Sultanın Özellikleri Açısından Karşılaştırılması ve Değerlendirilmesi adlı eserdir. Konumuza en yakın olan araştırma da budur. Bunun yanında Kutadgu Bilig'e göre kut ve töre, Oğurmuş'un kişiliği, Kutadgu Bilig'in kültür tarihimizdeki yeri, Türk ve batı kültüründeki Siyâset-Nâmeler, Osmanlılardaki Siyâset-Nâmeler konularında araştırmaların yapıldığı görüldü ve bu araştırmalardan yeteri kadar faydalanıldı.

Tezimizin konusu üst düzey devlet görevlileri ve bunların karşılaştırılmaları olduğundan, oldukça kapsamlı bir inceleme ve araştırma gerektirmiştir.

Materyal olarak tezimize esas teşkil eden Siyâset-Nâme, el Ahkâmü's Sultaniyye, Kutadgu Bilig ve Sirâcu'l-Mülûk olmak üzere zamanın kaynaklarından faydalanılmıştır. Özellikle Divan-ı Lügât-it Türk buna en iyi örnektir. Zamanın kaynaklarından başka araştırmaya doğrudan ve dolaylı katkı sağlayacak tetkikler, makaleler, ansiklopediler, basılmamış yüksek lisans ve doktora tezlerinden de faydalanılmıştır.

Araştırılıp karşılaştırılan konular, menşelerinden başlayarak, hem kronolojik olarak hem protokol bakımından en büyüğünden başlayarak, hem sarayda veya saray dışında olup olmadığını dikkate alınarak, hem de merkezde veya taşrada olup olmadığını dikkate alınarak

yazıya dökülmüştür. Konu her ne kadar hükümdarın dışındaki üst düzey devlet görevlilerinin karşılaştırılması olsa da, araştırmanın bütünlüğünün bozulmaması ve daha iyi anlaşılması bakımından küçükler adıyla tâbir edilen makam olarak daha küçük memurluklara da değinilmiştir. Bir devlet görevi olmamakla birlikte, önemli devlet görevlilerinin çalışma alanları olduğu için saray ve divânlardan da bahsedilmiştir. Her makamın ve bölümün sonunda kısa değerlendirme, karşılaştırma ve yorumlara da yer verilmiştir.

Araştırma konusuna esas teşkil eden eserler daha çok Ortaçağ İslâm dünyasıyla ilgili olduğundan; sözü edilen dönemle ilgili araştırma esas alınmıştır. Ancak konu bütünlüğünün sağlanması gereken yerlerde menşelerine inilmiş ve ilk çağlardaki bağlantılarına da değinilmiştir. Yine konu bütünlüğünün bozulmaması için ortaçağdan sonra da devam eden makam ve kurumlar hakkında da kısa bilgilerle konu tamamlanmıştır.

Araştırma yazıya dökülürken eserlerin orijinal isimleri dışında aynı kelimelerin farklı yazılması yerine tek bir yazılış şekli dikkate alınmıştır.

TEŞEKKÜR.....	I
ÖZET .....	III
ABSTRACT.....	V
MATERYAL VE YÖNTEM.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	IX
KISALTMALAR.....	XXII
GİRİŞ BÖLÜMÜ.....	1
1. SİYÂSET NEDİR, SİYÂSET-NÂME TÜRÜ ESERLERİN YAZILIŞ	
AMAÇLARI VE İÇERİKLERİ NELERDİR.....	1
1. 1. Siyâset'in Anlamı.....	1
1. 2. Siyâset-Nâmelerin Tanımı ve Tarihçesi.....	1
1. 3. İslâm Dünyasındaki Siyâset-Nâmelerin Sınıflandırılmaları ve Meşhur Siyâset-Nâme	
Yazarları.....	2
1. 3. 1. Siyâset Konusunu Nazarî Olarak Ele Alıp, Bu Mesele Etrafında İslâm'ın	
Görüşünün Ne Olabileceğini Tespit Etmeye Yönelik Eserleri.....	2
1. 3. 2. Pratik Gâyeler Güden ve Devrin Sultanına Nasihat Vermekle Yetinen, Bu	
Arada Daha Önceki Devlet Adamlarının Başından Geçenlere Yer Veren	
Eserler.....	2
1. 3. 3. Lâyiha Şeklinde Olanlar.....	3
1. 3. 4. Fütüvvet-Nâmeler ve Ahî Örgütlerinin Tüzükleri.....	3
1. 3. 5. Sefâret-Nâmeler.....	3
1. 4. Siyâset-Nâmelerin İçerikleri.....	4
1. 5. Siyâset-Nâmelerin Dayandığı Temel İlkeler.....	5

2. MUHAMMED BİN TURTŪŞĪ'NİN HAYATI VE ESERLERİ .....	5
2. 1. Hayatı (1059-1126).....	5
2. 2. TurtūşĪ'nin Hocaları, Öğrencileri ve Görüş Alışverişinde Bulunduğu Kişiler.....	6
2. 3. TurtūşĪ'nin Eserleri.....	8
2. 4. TurtūşĪ'nin Eserini Yazma Amacı ve Metodu.....	9
2. 4. 1. TurtūşĪ'nin Eserini Yazma Amacı .....	9
2. 4. 2. Eserin Tanıtımı ve Yazılış Metodu.....	10
3. NİZÂMŪ'L-MŪLK'ÜN HAYATI VE ESERLERİ.....	11
3.1. Nizâm'ül-Mülk'ün Hayatı.....	11
3. 2. Nizâmü'l –Mülk'ün Eserini Yazma Amacı ve Metodu.....	14
3. 2. 1. Nizâmü'l-Mülk'ün Eserini Yazma Amacı.....	14
3. 2. 2. Eserin Tanıtım ve Metodu.....	16
4.YUSUF HAS HÂCİB'İN HAYATI VE ESERİ.....	17
4. 1. Yusuf Has Hâcib'in Hayatı.....	17
4. 2. Yusuf Has Hâcib'in Eserini Yazma Amacı ve Metodu.....	18
4. 2. 1. Yusuf Has Hacib'in Eserini Yazma Amacı.....	18
4. 2. 2. Eserin Tanıtımı.....	19
5. ALİ B. MUHAMMED B. HABĪB EBĪ'L-HASANĪ'L-MÂVERDĪ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	22
5. 1. Ali b. Muhammed B. Habib- Hasani'l- MâverdĪ'nin Hayatı.....	22
5. 2. Ali b. Muhammed B. Habib- Hasani'l- MâverdĪ'nin Eserleri.....	23
5. 3. Ali b. Muhammed B: Habib_Hasani'lebu'l -MâverdĪ'nin Eserini Yazma Amacı ve Metodu.....	24

5. 3. 1. Eserini Yazma Amacı.....	24
5. 3. 2. Eserin Tanıtımı ve Yazılış Metodu.....	25
<b>GİRİŞ BÖLÜMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERLERİN</b>	
<b>KARŞILAŞTIRILMASI.....</b>	<b>26</b>
<b>BİRİNCİ BÖLÜM</b>	
<b>1. MEMURLAR HAKKINDA GENEL KURALLAR.....</b>	<b>29</b>
1. 1. Memur Çeşitleri.....	29
1. 2. Devlet Memurlarının Genelinde Aranılan Şartlar.....	29
1. 2. 1. Memleketin ve Devletin Düzeninin Korunması İçin Aranılan Şartlar .....	33
1. 2. 2. Mâverdü'ye Göre Memur Olacaklarda Aranacak Şartlar .....	34
1. 2. 3. Görev Yeri Bakımından Memurlarda Aranılan Şartlar.....	34
1. 3. Devlet Memurlarında Bulunması Gereken Özellikler.....	35
1. 4. Memurların Görev Yerleri ve Sürelerinin Tespiti.....	36
1. 5. Memurun Görevine Âit Yapacağı İşler, Hareketler ve Takip Edeceği Usuller.....	37
1. 6. Atama Şekli.....	37
1. 6. 1. Memur Tâyinlerinin Resmîyet Kazanmasının Şartları.....	38
1. 6. 2. Memur Tâyinini Yapan Makamlar .....	38
1. 7. Memurlara Verilecek Görevlerin Miktarı.....	38
1. 8. Memur Olmaya Engel Olan Dinî Hususlar.....	40
1. 9. Devlet Memurluğu Verilmeyecek Olanlar.....	41
1. 10. Memurların Huzura Çıkmaları.....	42
1. 11. Memurların Hükümdar ve Kendinden Üstleri Karşısındaki Adab Kuralları.....	43
1. 12. Memurlar Arasında İstişâre.....	43
1. 13. Memurların Selamlaşmaları.....	43

1. 14. Memurların Denetlenmeleri ve Cezalandırılmaları.....	44
1. 15. Yardımcı Memur-Asıl Memur Ayrımı.....	48
1. 16. Memurların Halef Tâyin Etmeleri.....	49
1. 17. Turtûşî'ye Göre Sultana En Fazla Lâzım Olan Dört Memurluk Vardır.....	50
1.18. Kutadgu Bilig'e Göre En Önemli Memurluklar.....	50
1. 19. Memurluk Çeşitleri.....	50
1. 19. 1. Büyükler.....	51
1. 19. 2. Küçükler.....	51
1. 20. Yönetilenlerin Yönetenlere-Yönetenlerin Yönetilenlere Karşı Görevleri.....	51
<b>BİRİNCİ BÖLÜMÜN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERLERİN</b>	
<b>KARŞILAŞTIRILMASI.....</b>	<b>55</b>
<b>İKİNCİ BÖLÜM</b>	
<b>2. MERKEZ TEŞKİLÂTI.....</b>	<b>58</b>
2. 1. İslâm Devletlerinde Devlet Anlayışı.....	58
2. 2. Saray.....	60
2. 2. 1. Saray Büyükleri ( Ekâbir-i Has ).....	60
2. 2. 1. 1. Hares Emîri (Emîr-i Hares, Emâret-i Hares, Zaptiye Nâzırı).....	61
2. 2. 1. 1. 1. Hares Emîrliğinin Kökeni.....	61
2. 2. 1. 1. 2. Hares Emîrinin Görevi.....	61
2. 2. 1. 1. 3. Hares Emîrinin Alâmetleri.....	62
2. 2. 1. 1. 4. Hares Emîrinde Aranacak Şartlar.....	62
2. 2. 1. 2. Hâcib'lik.....	63
2. 2. 1. 2. 1. Hâcib Kelimesinin Anlamı.....	63
2. 2. 1. 2. 2. Hâcib'in Kökeni.....	63

2. 2. 1. 2. 3. Hâciblerin Unvanları.....	63
2. 2. 1. 2. 4. Hâcibleri Görevleri.....	63
2. 2. 1. 2. 5. Hâciblerin Maiyetleri ve Gelir Kaynakları.....	66
2. 2. 1. 2. 6. Hâciblerde Bulunması Gereken Özellikler.....	66
2. 2. 1. 2. 7. Hâciblerin Seçilişi.....	67
2. 2. 1. 3. Çaşnigir (Hansalar-Aşçıbaşı).....	68
2. 2. 1. 3. 1. Çaşnigir'in Kelime Anlamı.....	69
2. 2. 1. 3. 2. Çaşnigir'in Görevleri.....	69
2. 2. 1. 3. 3. Çaşnigir'de Bulunması Gereken Özellikler.....	69
2. 2. 1. 4. Hazinedâr.....	70
2. 2. 1. 4. 1. Kökeni ve Anlamı.....	70
2. 2. 1. 4. 2. Hazinedarda Bulunması Gereken Özellikler.....	71
2. 2. 1. 5. Emîr-i Candâr (Görevi ve Maiyeti).....	72
2. 2. 1. 6. Emîr-i Silah .....	72
2. 2. 1. 7. Emîr-i Alem.....	73
2. 2. 1. 8. Emîr-i Şikâr .....	73
2. 2. 1. 9. Emîr-i Ahûr.....	73
2. 2. 1. 10. Câmedar.....	73
2. 2. 1. 11. Vekîl-i Der.....	74
2. 2. 1. 12. Üstadüddâr.....	74
2. 2. 1. 13. Taştdar veya Abdâr.....	74
2. 2. 1. 14. Emîr-i Devât.....	74
2. 2. 1. 15. Emîr-i Mahfîl .....	75
2. 2. 1. 16. İçkicibaşı (Şarabdâr-ı Has).....	75



2. 2. 1. 16. 1. İçkicibaşının Görevleri .....	75
2. 2. 1. 16. 2. İçkicibaşının Özellikleri.....	76
2. 2. 1. 17. Serheng (Çavuş).....	76
2. 2. 1. 18. Vekil-i Hâss'ın Görevleri ve Özellikleri.....	76
2. 2. 1. 19. Perdedâr (Kapıcıbaşı).....	76
2. 2. 1. 19. 1. Perdedâr (Kapıcıbaşı) Görevleri.....	76
2. 2. 1. 19. 2. Kapıcıbaşında Bulunması Gereken Özellikler.....	77
2. 2. 1. 20. Pervâne.....	78
2. 2. 2. Küçükler.....	79
2. 2. 2. 1. Pasbânân.....	79
2. 2. 2. 2. Derbânân.....	79
2. 2. 2. 3. Nevbetiyân.....	79
2. 2. 2. 4. Ferrâş.....	79
2. 2. 2. 5. Has Ekmekçiler.....	79
2. 2. 2. 6. Mutribler, Nedimler ve Diğer Görevliler.....	79
2. 2. 3. Türk Devletlerinde Saray Teşkilâtında Görevli Memurların Ortak Özellikleri.....	80
2. 2. 4. Sultanların Danışmanları.....	81
2. 3. Vezîr.....	84
2. 3. 1. Vezîr Kelimesinin Anlamı.....	84
2. 3. 2. Vezîrliğin Tarihi.....	84
2. 3. 4. Vezîr Olma Şekilleri.....	86
2. 3. 5. Vezîrlerin Kökenleri.....	87
2. 3. 6. Vezîrlerin Maiyetleri.....	87



2. 6. 2. Kâtiplerde Bulunması Gereken Özellikler.....	105
2. 6. 3. Dîvan Kâtiplerinin (sekreterlerin) Görevleri.....	106
2. 6. 3. 1. Adâlet.....	98
2. 6. 3. 2. Yeterlilik.....	98
2. 7. Dîvan Âmirliği.....	109
2. 8. Sahib-i Berîd.....	109
2. 9. Münşî.....	110
2. 10. Müstevfî.....	110
2. 11. Elçi.....	110
2. 11. 1. Elçiliğin Kökeni ve Kelime Anlamı.....	110
2. 11. 2. Elçilerde Bulunması Gereken Özellikler.....	112
2. 12. Buyruk.....	114
2. 13. Sipâhsâlâr (Ordu Komutanı).....	114
2. 13. 1. Sipâhsâlârların Aldıkları Unvanlar ve Lakapları.....	117
2. 13. 2. İyi Bir Komutanın (Sipâhsâlâr) Özellikleri.....	117
2. 13. 3. Komutanlık Çeşitleri.....	120
2. 13. 4. Komutanların Tâyinleri.....	120
2. 13. 5. Komutanların Mübâreze Yapmaları.....	120
2. 13. 6. Komutanın Görevleri.....	121
2. 14. Müşrif.....	124
2. 15. Merkez Teşkilâtındaki Divânlar.....	124
2. 15. 1. Büyük Divân .....	125

2. 15. 1. 1. Vezâret Divânı.....	127
2. 15. 1. 2. Divân-ı İnşâ ve Tuğrâ (Tuğra ve İnşa Divânı).....	127
2.15. 1. 3. İstîfa Divânı.....	127
2. 15. 1. 4. Arz Divânı.....	128
2. 15. 1. 5. İşrâf Divânı (Umumi Teftiş Kurulu).....	129
2. 15. 1. 6. Divân-ı Mezâlim.....	130
2. 15. 2. Merkez Teşkilâtındaki Diğer Divânlar.....	131
2. 15. 2. 1. Divân-ı Hass.....	131
2. 15. 2. 2. Müsâdere Divânı.....	131
2. 15. 2. 3. Divân-ı Evkaf-ı Memâlik.....	132
2. 15. 2. 4. Hatun Divânı.....	132
2. 15. 2. 5. Nâiblik.....	132
2. 15. 2. 6. Niyâbet-i Hazret.....	133
2. 15. 2. 7. Divân-ı Pervâneği.....	134
2. 15. 2. 8. Divân-ı Berîd.....	134
2. 15. 2. 8. 1. İstihbârat Elemanlarında Bulunması Gereken Özellikler.....	137
2. 16. Adlî Teşkilât Görevlileri.....	137
2. 16. 1. Adâlet Kelimesinin Anlamı.....	137
2.16. 2. Türk-İslâm Devletlerinde Adâlet.....	138
2. 16. 3. Kadı (Hâkim-Yargıç).....	138
2. 16. 3. 1. Kadılığın Şartları.....	141
2. 16. 3. 2. Kadıların Lakapları.....	143

2. 16. 3. 4. Kadıların Duruşma Zamanlarının Tâyini.....	143
2. 16. 3. 5. Kadıların Karar Verme Kaynakları.....	143
2. 16. 3. 6. Kadıların Tâyinleri .....	144
2. 16. 3. 7. Kadılığa Tâyin Olunma İsteği.....	148
2. 16. 3. 8. Kadıların Ölmesi Durumunda Vekillerinin Hukukî Durumları.....	148
2.16. 3. 9. Kadıların Görev Alanları.....	149
2. 16. 3. 10. Kadı Çeşitleri (Hâkim).....	150
2. 16. 3. 10. 1. Genel Kadı (Genel Hâkim).....	150
2. 16. 3. 10. 2. Özel Kadı (Özel Hâkim).....	151
2. 16. 3. 11. Kadıların Yer Bakımından Yetkileri.....	152
2. 16. 3. 12. Fevkalâde Kadı ile Genel Kadı Arasındaki Farklar.....	153
2. 16. 3. 13. Mezâlim Mahkemelerin Kadıları İle Genel Mahkeme Kadıları Arasındaki Farklar.....	154
2. 16. 3. 14. Fevkalâde Mahkemenin Görevleri.....	154
2. 16. 3. 15. Fevkalâde Kadıların Özellikleri.....	156
2. 16. 3. 16. Olağanüstü Mahkemeler.....	156
2. 16. 3. 17. Divân-ı Mezâlim'in (Fevkalâde Mahkemelerin) Yargılama Usulleri.....	158
2. 16. 3. 18. Kâdı'l Kudât.....	158
2. 16. 3. 19. Emîr'i Dâd ve Görevleri .....	160
2. 16. 3. 20. Kadı Asker.....	162
2. 17. Seyyidlik, Şerîflik, Nakîbü'l Eşrâflık.....	162
2. 17. 1. Seyyidlik.....	162
2. 17. 2. Şerîflik.....	164

2. 17. 3. Nakîbü'l Eşrâflık.....	167
2. 18. Hac İksirini Yürütme Memurluğu.....	169
İKİNCİ BÖLÜMÜN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERLERİN	
KARŞILAŞTIRILMASI.....	171
III. BÖLÜM	
TAŞRA TEŞKİLÂTI.....	173
3. 1. Taşra Teşkilâtında Divânlar.....	174
3.1. 1. Divân-ı Eyâlet (Divân-ı Vilâyet).....	174
3. 1. 2. Divân-ı Riyâset.....	174
3. 1. 3. Divân-ı Şihneği (Şahne).....	174
3. 2. Taşra Teşkilâtı Memurları.....	175
3. 2. 1. Reîslik.....	175
3. 2. 2. Amid (Vâli ).....	177
3. 2. 2. 1. Genel Vâlilik.....	180
3. 2. 2. 1. 1. Serbest Tâyin ile Vâlilik (Atama).....	180
3. 2. 2. 1. 1. 1. Görevleri.....	180
3. 2. 2. 1. 1. 2. Tâyinleri.....	181
3. 2. 2. 1. 2. İstilâ Suretiyle Mecburî Bir Tâyin ve Tanıma İşlemi İle Meydana	
Gelen Vâlilik.....	182
3. 2. 2. 1. 2. 1. Tâyinleri.....	182
3. 2. 2. 1. 2. 2. Zoraki Vâliliği Diğer Vâliliklerden Ayıran Özellikler.....	183
3. 2. 2. 2. Özel Vâlilik (Emirlik).....	183
3. 2. 2. 2. 1. Özel Vâliliğin Görevleri.....	183
3. 2. 2. 2. 2. Özel Vâliliğin Tâyinleri.....	184

3. 2. 2. 3. Vâlilerin Hukukî Yetkileri.....	185
3. 2. 3. Âmil (Sivil Vâli, Memur, Vergi Tahsildârı).....	186
3. 2. 3. 1. Âmillerde Aranılan Özellikler.....	187
3. 2. 4. Şihne (Emniyet Müdürü).....	192
3. 2. 5. Nâzırlık.....	192
3. 2. 6. Muhtesib.....	194
3. 2. 6. 1. Muhtesib'in Görevi.....	194
3. 2. 6. 2. Muhtesip Olmanın Şartları.....	200
3. 2. 6. 3. Muhtesiblik İle Fevkalâde Mahkeme (Mezâlim) Arasındaki Benzerlik....	201
3. 2. 6. 4. Muhtesiblik İle Fevkalâde Mahkeme (Mezâlim) Arasındaki Farkları.....	201
3. 2. 7. Kadılık.....	202
3. 2. 7. 1. Kökeni.....	202
3. 2. 7. 2. Kadıların Görevleri ve Maiyetleri.....	203
3. 2. 8. Hatiplik İmamlık.....	204
3. 2. 9. İkta Sahipleri.....	205
3. 2. 9. 1. İkta Sisteminin Kökeni.....	205
3. 2. 9. 2. İkta Sisteminin Faydaları.....	207
3. 2. 9. 3. İkta Sahiplerinin Halka Karşı Tutumları.....	208
3. 2. 10. Zekât Memurluğu.....	210
3. 2. 10. 1. Zekât Memuru Olacak Kişilerde Aranacak Şartlar.....	210
3. 2. 10. 2. Zekât Memurunun Görevleri.....	210
3. 2. 11. Fey ve Ganîmet Memurları.....	211
3. 2. 11. 1. Fey ve Ganîmetin Anlamları.....	211
3. 2. 11. 2. Fey Memurunda Bulunması Gereken Özellikler.....	211

3. 2. 11. 3. Fey Memurlarının Çeşitleri.....	211
3. 2. 12. Haraç Memurluğu.....	212
ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERLERİN	
KARŞILAŞTIRILMASI.....	214
SONUÇ.....	215
KAYNAKLAR.....	222
ÖZGEÇMİŞ.....	229



## KISALTMALAR

- A. Ü. : Ankara Üniversitesi
- b. : bin
- bkz. : Bakınız
- C. : Cilt
- Çev. : Çeviren
- D. G. B. İ. T. : Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
- Dr. : Doktor
- D. V. Y. : Diyanet Vakfı Yayınları
- D. T. C. F. : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
- Ed. Fak. : Edebiyat Fakültesi
- Haz. : Hazırlayan
- Hız. : Hazreti
- İ. A. : İslâm Ansiklopedisi
- İ. Ü. : İstanbul Üniversitesi
- İ. Ü. H. F. Y. : İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları
- M. E. B. : Milli Eğitim Bakanlığı
- M. E. G. S. : Milli Eğitim Gençlik Serisi
- Prof. : Profesör
- S. : Sayfa
- T. D. K. : Türk Dil Kurumu
- T. K. A. E. : Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
- T. D. V. İ. A. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

T. O. A. V. : Türkiye Ortadoğu Araştırmaları Vakfı

Trc. : Tercüme

Yay. : Yayınları

Yrd. : Yardımcı

y.y. : Yüzyıl

## **GİRİŞ BÖLÜMÜ**

### **1. SİYÂSET NEDİR, SİYÂSET-NÂME TÜRÜ ESERLERİN YAZILIŞ NEDENLERİ VE İÇERİKLERİ NELERDİR**

#### **1. 1. Siyâset'in Anlamı**

Arapça “seyese”, memleket idaresinde bulunmak, memleket işlerini yürütmek, düzenlemek anlamına geldiği gibi terim olarak da; at bakmak, idare etmek, bir nesneyi dikkatle gözetmek anlamına da gelmektedir (Levis, 1992: 23).

Terim olarak siyâset; “insanları dünya ve ahirette kurtuluşa sevk ederek toplum düzeninin, sağlanması, halka emir vermek, terbiye etmek, devletin iç ve dış işlerinin düzenlenmesi, insanların işlerini üzerine almak (Kezer,1987: 22) gibi anlamlara gelmektedir.

#### **1. 2. Siyâset-Nâmelerin Tanımı ve Tarihçesi**

Devrin padişahlarına ve devlet ileri gelenlerine, dolayısıyla daha sonra bu görevleri üstleneceklere yol göstermek, tavsiyelerde bulunmak gayesiyle kaleme alınan Siyâset-Nâme türündeki eserlerin çok eskilere giden bir geleneğinin var olduğu bilinmektedir.

Siyâset-Nâmeler, genellikle devlet yönetimini ele almaktadırlar. Gâyeleri, devleti idare edenlere, idare sanatı üzerine önerilerde bulunmaktır. Bunlar genellikle ya sultan için yazılırlar, ya vezirler için yazılırlar veya genel olurlardı (Uğur, 2001, 4)

Türklerde ise, İslâmiyet öncesi başlayan ve İslâmiyet'ten sonra da devam eden zengin bir Siyâset-Nâme kültürü gelişmiştir. Orhun Anıtları; Türk Milletinin töre, inanç, gelenek ve göreneklerine millet ve devletine bağlılık, milli değerlerin korunması, halkın huzur ve mutluluğunun sağlanması, milletin haysiyet ve şerefının diğer millet ve

devletlere karşı en üst seviyede korunmasını öğütleyen ve bu gün dahi önemini koruyan hazine değerindeki bilgilerle doludur. Bu eserler ta o zamandan açları doyurmak, çıplakları giydirmek diye kısaca özetleyeceğimiz sosyal devlet ilkesini canlı tutup uygulamayı görev bilmişlerdir (Tekin, 1988: 5-14).

Siyâset-Nâme türü eserlerin ilk örneklerine Hint Kültüründe Kelile ve Dimne adlı eserde rastlanmaktadır. Bu türden eserlerin örneğine Sasânîlerin son zamanlarında “Andarznâme” ve “Zendnâme” gibi isimlerle rastlanmaktadır. Kelile ve Dimne’nin Arapçaya tercümesiyle başta Ibn Kuteybe, Gazalî, Beyhakî, Câhız olmak üzere etkide bulunmuştur. Bu eser ayrıca edep kültürünün oluşumuna da katkı sağlamıştır (Rosenthal, 1996: 59).

### **1. 3. İslâm Dünyasındaki Siyâset-Nâmelerin Sınıflandırılmaları ve Meşhur Siyâset-Nâme Yazarları**

İslâm dünyasında te’lif edilen Siyâset-Nâme türündeki ilk eserler için şöyle bir sınıflandırmada bulunmak mümkündür.

#### **1. 3. 1. Siyâset Konusunu Nazarî Olarak Ele Alıp, Bu Mesele Etrafında İslâm’ın Görüşünün Ne Olabileceğini Tespit Etmeye Yönelik Eserler**

İbn Teymiye’nin es-Siyâsetü’ş Şer’iyye fi İslahı’r Ra’i ver-Ra’iyye’si ile Maverdî’nin el Ahkâmu’s-Sultaniye ve’l Velâyetü’-d- d’uniyye’si başta gelenleridir.

#### **1. 3. 2. Pratik Gayeler Güden ve Devrin Sultanına Nasihat Vermekle Yetinen, Bu Arada Daha Önceki Devlet Adamlarının Başından Geçenlere Yer Veren Eserler**

Bunların bir kısmı, gerek İran ve gerekse Araplardan alınmış âdet üzere, idârecilere klâsik Şark tarzında bazı teorik teklif ve önerilerde bulunurlardı (Uğur, 2001,

6). Bunun en güzel örneği Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâset-Nâmesidir. Selçuklu Devleti'nin şöhretli veziri Nizâmü'l-Mülk'ün kaleme aldığı Siyâset-nâme (veya Siyer'ül-mülûk), yaygınlığı ve etkinliği yanında muhtevâsı bakımından da önem arz etmektedir. Yazarın kendi ifadesinden de anlaşılacağı gibi eserinde yalnız nasihat vermekle kalmamış, olaylar nakletmiş, Selçuklu Devletinin işleyişi, aksayan yönleri, alınması gereken tedbirler gibi konularda da bilgi vermiş, ayrıca Selçuklu devleti içinde yaygınlık kazanan, hatta devleti uzun süre tehdit eden Bâtınî-Rafizî kaynaklı kaynaklı hareketler ve karışıklıklar hakkında da değerli bilgiler vermiştir (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 6).

### **1. 3. 3. Layîha Şeklinde Olanlar (İslâhat Lâyihaları)**

Bunlar genel ahlâka uymakla birlikte, asıl gâyeleri icabı, yurdun belli dertleri üzerine daha çok eğilmişlerdir. Bunların tek gâyesi, Osmanlı İmparatorluğunun korunması, yurdun kalkınması ve eski zafer dolu günlere dönülmesidir (Uğur, 2001, 6).

Bunlar belli bir devir için yazılma özelliğini taşırlar. Osmanlı devletinde gerileme ve çöküş dönemlerinde bu layihalarda artış görülür. Bunların en meşhuru Koçî Bey Risâlesi olarak bilinen layihadır.

### **1. 3. 4. Fütüvvet-Nâmeler ve Ahî Örgütlerinin Tüzükleri**

Fütüvvet ve Ahî teşekküllerinin tüzüklerini ihtivâ eden metinlerde de ahlâkî öğütler ve bu konuda âyetler, hadisler, nazım parçaları ve hikâyeler bol bol kullanılmıştır (Uğur, 2001, 6).

### **1. 3. 5. Sefâret-Nâmeler**

XVII. Asrın ikinci yarısından başlayarak XIX. Yüzyılın başlarına kadar muhtelif vesilelerle yabancı devletlere gönderilen elçilerden dönüşlerinde, oralardaki müşahedelerini kapsayan bir rapor istenirdi. Bu raporlarda da siyâsî öğütler, tenkit ve teklifler mevcuttur (Uğur, 2001, 6-7).

İslâm dünyasında kaleme alınan Siyâset-Nâmeleri toplayan ve bunları tanıtan eserler de kaleme alınmıştır. Türkiye’de bu işi iki değerli merhum âlimimiz; Bursalı Mehmet Tahir (Siyâsete müteallik âsâr-ı İslâmiyye, 1332); (Agâh Sırrı Levent, Siyaset-nameler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1962: 4:37-38).

#### **1. 4. Siyâset-Nâmelerin İçerikleri**

Daha çok hükümdarların özel istekleri doğrultusunda ve üst düzey devlet yöneticileri tarafından kaleme alınan ya devletin güçlü ama bu gücün ebedî sürdürülebilmesi ve mükemmelleştirilmesi kaygısıyla (Büyük Selçuklularda olduğu gibi), ya da devletin sarsıntılar geçirdiği dönemlerde acil çözümler için yazılan, pratik yollar gösteren, dersler veren metinlerdir. Osmanlılarda IV. Murad’a sunulan Koçi Bey Risâlesi gibi.

Yazarları genellikle devletlerin üst düzey memurları olduğundan ülke, rejim ve devletin çıkarlarını göz önünde bulundurarak çözüm yolları aramışlar veya önermişlerdir.

Yazarları görev aldıkları devlete sundukları için devletlerinin iç dinamiklerini çok iyi bilmektedirler. Siyâsî ahlâk ilkelerini kesinlikle ön plana almışlar; bazen sultanlara doğrudan söyleyemedikleri şeyleri kıssalar, hikâyeler ya da geçmiş hükümdarlar veya devlet adamlarından yaşanmış örneklerle anlatmaya çalışmışlardır. Nizâm’ül-Mülk eserinde sıkça bu yola başvurmuştur.

“Siyâset-Nâmelerin diğer bir özelliği de en çok sultan ve vezirlere öğütler vermeleri, adâleti her şeyin temeli kabul etmeleri ve toplumun huzur ve emniyetini esas kabul etmeleridir” (Levent, C.IV, 1988: 37-38).

Siyâset- Nâme türü eserler devletin zayıf zamanlarında yazılmışsa lââyihalardan farksız halen gelmekte, ahlâkî tavsiyeler bir tarafa bırakılmakta, genel ve mahallî

problemlere çözüm arayışları ön plana çıkmaktadır. Doğal olarak bu durumda âyet, hadis ve sahâbe sözleri azalmaktadır. Adları çok defa aldatıcı oluyor veya bir kitap birden fazla alanla ilgili olabiliyorsa da Siyaset-nâme tarzında yazılmış eserleri isimlerinden ayırmak mümkündür. Buna göre bu neviden eserler, Nasihatü'l-Mülûk, Umdetü'l-Mülûk, Tuhfetü'l-Mülûk, Zahiretü'l-Mülûk, Enisü'l-Müluk, Kitabü's-Siyâse, Siracü'l-Mülûk, Rumuzü'l-Kenz gibi isimler taşıyabilirler (Udum, 2005: 5).

Siyâset-Nâme türü eserler ilkelerden çok siyaset sanatı ile uğraşan politik kitaplardır. İleriye matuf siyasî tavsiyelerini dinî ve ahlâkî ilkelere dayandırmakla birlikte, bir felsefecinin veya devlet adamının siyâset teorilerinin neticeleri değildir. Zamanın siyâset sanatı ve tasvir ettikleri devlet ve toplum yapısına ait ilginç anekdotları, kültür tarihi açısından büyük değer ve önem taşırlar (Arslan, C.3, 1932: 53).

### **1. 5. Siyâset-Nâmelerin Dayandığı Temel İlkeler**

İlk ve orta çağlarda ahlâkın temelini din oluşturduğuna göre Siyâset-Nâmeler de dinî esaslara dayanmaktadırlar diyebiliriz. Hemen tamamında Kur'an'dan, hadislerden, peygamber kıssalarından verilen örnekler bunun açık delilidir.

Hikâye tarzı bu eserlerin yazılmasıyla başlayan Siyâset-Nâmenin gelişim sürecinde siyasî mücadeleler, dinî kaygılar, toplum düzeni, devlet ve ülkenin bekâsı ve gücünün sürdürülebilmesi kaygılarıyla geliştiğini söyleyebiliriz.

## **2. MUHAMMED B. TURTÛŞÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ**

### **2. 1. Hayatı (1059-1126)**

İspanyolca Tortosa, Arapça'da ise Turtûşa olarak bilinen İspanya'nın doğusunda Ebro nehrinin sol tarafında Akdeniz'e sahili olan bir şehirdir. Kuzeyinde Tarrogon ve Barcelona güneyinde ise Cestellon ve Valencia şehirleri arasında yer alır. Şehrin coğrafî

konumu itibariyle tarihi bir yerleşim yeri olup; Romalılara Kolonilik yapmış, Müslümanlar zamanında parlak günler yaşamıştır (Turtûşî, 1995: 9). Ebubekir Muhammed b. El-Velid b. Muhammed b. Halef b. Süleyman b. Eyyûbel-Kuraşî el-Fihri el-Endülisî et-Turtûşî yaklaşık olarak H. 451 yılında Turtûş'ta doğdu. Malikî fakihî olarak tanınır (Turtûşî, 1995: 10). Dönemin yazarları “Sirac’ül-Mülûk” adlı eserinin onun kalitesine ve faziletlerine dair yeterli örnek olduğu konusunda adeta görüş birliği içindedirler. “O dünya faziletlerine pek fazla meyletmeyen, azla yetinen zâhit ve âbid bir zattı” derler (Turtûşî, 1995: 10). Onun devamlı dilinden düşürmediği söz ise şöyledir: “Karşıma hem dünya hem ahiret işi çıktığında önce ahiret işine koş ki, dünya işini de ahiret işini de halletsin (Turtûşî, 1995: 10)”. Suyutî ise Turtûşî’nin Bağdat’a geldiğinde bir çok bilginden ders aldığını, çok sayıda eser yazdığını, Mısır halifesinin onu mihnete soktuğunu, vezîr el Afdal’ın da Turtûşî’yi ayırlamayacağı bir yere koyduğunu yazmıştır. İspanya’dan Şam’a gelip ders okutmuştur. İbn Ferhun ise, Turtûşî’nin hocalarından zengin bir kadınla evlenmesinden, büyük bir evinin oluşundan ve bu evin alt katını ilim öğrenmek isteyenler için ayırıp okul haline getirişinden bahseder. Rivayet olduğuna göre Turtûşî, eseri Sirâcü’l-Mülûk’u Abbasi Halifesi Me’mûn’a ithaf etmiştir (Turtûşî, 1995: 11).

## **2. 2. Turtûşî’nin Hocaları, Öğrencileri Ve Görüş Alışverişinde Bulunduğu**

### **Kişiler**

a) Ebu’l-Velid el Baci: Sirâcü’l-Mülûk adlı eserinde ondan fıkıh dersi aldığından bahsetmektedir.

b) İbn Hazm Ebu Muhammed: Bu ilim adamından Arap edebiyatına dair konularda faydalanmıştır.



c) Ebubekir Muhammed b. Ahmed eş-Şasî el- Müstahzırî: Şafî fıkıhçısı olan bu zattan doğuya doğru göç ederken fıkıh dersleri almıştır.

d) Ebu Ahmed el Cürcânî: Doğuda ders aldığı fakihlerdendir.

e) Ebu Ali et-Tusterî: Hadis ilmini bu zattan almıştır.

d) Rızkullah et-Temîni: Bağdat'ta bu zattan hadis ilmi öğrenmiştir.

e) Kadıların kadısı ed-Damgânî: Turtûşî bu zattan hadis ilmi öğrendiğini yazmıştır.

Öğrencilerine gelince:

a) Kadı Ebubekir b.el-Arabî: Bu zat fıkıhçıdır

b) İcazet yoluyla kadı İyaz: Neft adlı eserinde bu zata hocalık yaptığından bahsetmektedir.

c) İbn Tümert: Muvahidlerin ideologu, siyâsetçi, kendine göre yenilikçi, sert mizaçlı, sabırlı bir adamdır.

d) İbn Hâcib: Bu zat fıkha dair yazdığı eserinde Turtûşî'den üstad diye bahsetmiştir. Turtûşî'nin Nefh adlı eserinde ismi zikredilmiştir.

e) Muhammed b. Muhammed b. Zafer es-Sıkılî: Sicilyalıdır. Turtûşî Ed Dibac adlı eserinde bu zattan bahsetmiştir.

f) Sadiu'l-İslâm Ebu't-Tahir b.Avf, İsmail ez-Zührî: Ed Dibac'da bahsedilmektedir.

g) İbn Bartı: Ed Dibac'da bahsedilmektedir.

h) Ebu'l Hasan Vahşî b. Muhammed fıkıhçıdır. Ed Dibac'da bahsedilmektedir.

ı) Kâdî Ebu Ali el-Hüseyn b. Muhammed es- Sadeffî: Şamda karşılaşmışlardır.

Hadisçidir.

i) Ebubekir Muhammed b. El-Hüseyin el-Malûrkî: Ed Dibac'da bahsedilmektedir (Turtûşî, 1995: 13).

### 2. 3. Turtûşî'nin Eserleri

Turtûşî'nin eserleri hakkında en geniş bilgiyi Bağdatlı İsmail Paşanın Hediye'tü'l Ârifin adlı eserinde bulabilmekteyiz.

a) Bideu'l-Umûrî ve Muhtesatühâ: C. Brockelman ve Kâtip Çelebi'nin de bahsettiği eser, bid'atlere dairdir.

b) Birrû'l-Valideyn: Eser ana-babanın evlatlarına karşı görevlerinden bahsetmektedir.

c) Risâletü'l-Udde Inde'l-Kurûbi ve's- Side: Zor zamanlara nasıl hazırlık yapılacağını anlatmıştır.

d) Sirâcül Mülûk: Daha çok devlet yönetimi ve yöneticilerinin nasıl olmasına dair bahsetmekle beraber başka konulara da yeri geldikçe değinilmiştir (Turtûşî, 1995: 14).

e) Sirâcü'l- Hüdâ: İbn Halikan, Turtûşî'nin bu eseri Me'mun el-Betâihî'ye sunduğunu söylemektedir. Oysa bilinen Me'mûn'a sunulan eser Sirâc'ül-Mülûktur. Ya böyle bir eser olmayıp bundan bahseden İbn Halikan karıştırmakta veya yanlış bilgi vermektedir, Ya da böyle bir eser de Me'mûn'a sunulmuştur. Ancak bununla ilgili olarak elimizde yeterli bir kanıt yoktur.

f) Şerhû Rissaleti Ebi Zeyd el-Kayrevânî

g) Kitabü'l-Fiten: Fitne ve zor zamanlardan bahsetmektedir.

h) Kitab'un fi tahrimi Cübni'r-Rum

ı) Kitabü'l-Kebir fî Merâillî't Hilaf: Mukayeseli mezhepler hukukuna dair bir kitaptır.



Kahire'deki tutukluluk halinin kaldırılmasından sonra İskenderiye'de yazmıştır. Eser Mısır Sultanı Me'mûn Nizâmettin Ebu Abdullah Betâihi'ye sunulmuştur.

Turtûşî'ye göre devlet yönetiminin gerçekleşmesi, devleti yönetenlerin bilgin ve âlimleri kendisine yakın tutmasına bağlıdır.

#### **2. 4. 2. Eserin Tanıtımı ve Yazılış Metodu**

Elimizdeki tercüme edilmiş eser, müellif henüz vefat etmeden hicrî 516 yılında yazılmış toplam 199 varaktır (199X2398 sahife). Eser temiz bir nesihle yazılmış olup 64 bab (bölüm) dir. Babların her biri bir konu başlığı ile açılmış ama birbirleriyle alâkalı konular sırayla ele alınmamıştır.

Turtûşî, eserinde yeri geldikçe konuyla alâkalı olarak dört büyük halifenin, tasavvuf ehillerinin, filozofların, şâirlerin, savaşıların eserlerinden, hayat hikâyelerinden sözlerinden örnekler vermiştir. Eserde hikmetli sözler, hikâyeler, kralların hayatlarından kesitlere sıkça rastlanır.

Son bölümdeki bazı maddeler İbn Miskeveyh'in "Cavidan-ı Hirâd ve Tenzibü'l Ahlâk" adlı eserinden alınmıştır (İ. A. C. XXVI, 1995: 966). 195 ayet, 139 hadis olmak üzere toplam 778 adet rivâyet yapan Turtûşî'nin verdiği hadislerin çoğu meşhur hadis kitaplarında olmadığından sahih olup olmadığı konusunda şüphe uyandırmaktadır. Turtûşî eserinde ordu ve savaş taktiklerine, zimmî haklarına, yöneticilerin görev ve sorumluluklarına, insanların bir kısım özelliklerine (zayıflıkları, korkaklıkları, kurnazlıkları, sinsilikleri, insanların zaman ve olaylar karşısında nasıl değişebildikleri) yukarda bahsi geçen rivâyetler ve hikâyelerle zenginleştirilerek sıkça anlatmıştır.

Eser sadece nasihatlerde bulunan bir kitap olmayıp aynı zamanda hukuk merkezli bir siyaâet danışma kaynağıdır. Felsefe, hadis, şiir, tarih, hukuk, askerlik, ahlâk gibi birçok konudan bahseder.

### 3. NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATI VE ESERİ

#### 3. 1. Nizâmü'l-Mülk'ün Hayatı (1018-1092)

Ebû Ali Hasan Nizâmü'l-Mülk Doğu İran'da Horasan'ın Tûs şehrine bağlı Nûkhan kasabasında 10 Nisan 1018 tarihinde doğdu. Nûkhan'da doğmasına rağmen Tûsî (Tûslu) olarak tanındı. Babası Nûkan Dihkanî Ali b. İshak'ın hizmetinde vazife gören servet sahibi bir adamdı. Bu sebeple oğlu Horasan'da iyi bir tahsil görmüştür. Küçük Hasan kısa zamanda İslâm Hukukunda (Fıkında) yetkililer arasına girmiştir. Edebiyat alanında sivrilmiş, zamanın okuyan yazan, konuşan seçkin kişileri arasına girmiştir. İdarecilik alanına geçtiği zaman tam hazırlıklı idi (Nizâmü'l-Mülk, 1999: XVI).

Genç Hasan başlangıçta babası ile birlikte Gazneliler'in Horasan vâlisi Ebu'l-Fazl Sûrî'nin hizmetinde bulunmuş, Dandanakan Meydan Muharebesinden sonra Horasan'a gelerek kurulan Selçuklu Devletinin hizmetine girmiştir (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 13).

Gaznelilerden Selçuklu hâkimiyetine geçen Belh vâlisi Ebu Ali b. Sadan'ın emrinde bir müddet kâtip olarak çalışan Hasan, daha sonra Merv merkez olmak üzere Doğu İran hükümdarı olan Çağrı Bey'in vezirliğini yapmış, O ölünce de (1060) belki de divan'ın tavsiyesi ile babasının vassalı olarak vezir sıfatıyla oğlu Alp Arslan'ın vezîri olmuştur. O'nun vezîr sıfatıyla daha Horasan'da iken büyük roller oynadığı; 12000 âlim ve din adamı devlet hazinesinden karşılıksız maaş bağlamasından anlaşılmaktadır.

Horasan'da Çağrı Bey'e ve Alp Arslan'a hizmet etti. Alp Arslan'ın Sultan olmasından sonra Büyük Selçuklu Devletinin veziri oldu (Nizâmü'l-Mülk, 1999: XVI).

Onun asıl rolü Sultan Tuğrul Bey'in ölümü üzerine baş gösteren taht mücadelelerinde görülmektedir. Tuğrul Bey'in taht kavgalarında babasının amcasının

oğlu (Arslan Yabgu'nun oğlu) Kutalmış ile m¼cadelesinde, vezir K¼ndir¼'nin teşviki ile Ali T¼s¼'den yardım almış ve taht m¼cadelesindeki başarıdan sonra 6 Aralık 1063'te vezir olmuştur. Bağdad Abbas¼ Halifesi Ka¼m bi Emrill¼h tarafından kendisine Niz¼m¼'l-M¼lk (Saltanatın D¼zeni) ve K¼v¼mu'd-devle (Devletin Direği) lakaplarını vermiştir (Niz¼m¼'l-M¼lk,1999: XVI).

Niz¼m¼' l-M¼lk¼n ikinci b¼y¼k rol¼ yine bir taht kavgasındadır. Bu kez daha Alp Arslan h¼k¼mdar iken isyan eden Kirman Selçuklu h¼k¼mdarı Kavurd ile ilgilidir. Selçuklu ordusunun imparatorluk ordusu Kavurd'u desteklemektedir ve Alp Arslan'ın hançerlenerek öld¼r¼lmesine Kavurd'a karşı m¼cadelede vasal devlet kuvvetleri ile, Melikşah galip gelir. Ancak yağmalama ve istekleri kabul edilmeyince bu kez Kavurd diye bağırırılar. Niz¼m¼'l-M¼lk, askerlere Sultan ile olayı g¼r¼ř¼p neticeyi yarın bildireceğini s¼yledi. Hapisteki Kavurd'u yayının kirişi ile boğdurur ve ertesi g¼n askerlere Kavurd'un y¼z¼đ¼n¼n kaşının altındaki zehri içip öld¼đ¼n¼ s¼yleyince askerler dağıldılar (Niz¼m¼'l-M¼lk, 1999: XVII).

Yukarıdaki olaylardan Niz¼m¼'l-M¼lk¼n maharetiyle tahtında rahat bir nefes alan Sultan Melikşah, vezirini ihsanlara boğar. T¼s d¼hil birçok yerin iktasını O'na verir. Daha önceleri yalnızca T¼rk beylerine mahsus olan genç şehzadelerin eğitimindeki g¼revlere verdiği gibi "Ata-Bey" unvanını da sivil bir İrani olan vezirine verir (Niz¼m¼'l-M¼lk, 1999: XVI).

Niz¼m¼'l-M¼lk her yapılan icraatı kendisinin yaptığı propagandasını çok iyi yapmıştır. Bunlardan birisi de Niz¼miye Medreseleri olup, Alp Arslan zamanında kurulan üniversiteler O'na m¼l edilmiştir. Bu durum Niz¼m¼'l-M¼lk¼n Alp Arslan'ın emirlerini kesintisiz olarak uygulamasındandır (Niz¼m¼'l-M¼lk, 1999: XVI).

Niz¼m¼'l- M¼lk sadece m¼spet rollerde bulunmamıştır, O'nun menf¼ rolleri de

vardır. Şöyle ki; Selçuklu Devleti iki nüfuz bölgesine ayrılmış olup askerî idare ve saray kadroları Türkler'in, sivil idare kadroları İranlılar'ın nüfuz bölgelerindeydi. Türkler görev ve yetki alanlarını sivil idare, dolayısıyla İranlılar aleyhine genişletmeye çalışırken İranlılar da Nizâmü'l-Mülk'ün nüfuzu ile kendilerini korumaya çalışmışlardır.

Sultan Melikşah, devletin dizginlerini eline geçirdiğini gördüğü Nizâmü'l-Mülk'ün rolünü azaltıp devlette Türk karakterinin etkisinin daha da hissedilmesini istediğinde, Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ü "Divit ve Kavuğunu alırım" şeklinde tehdit etmiş ama Nizâmü'l-Mülk de ona;"benim kavuk ve divitimle senin taç ve tahtının devamı yakından ilgilidir. Ben olmazsam sen de olmazsın, seni amcan Kavurd'a karşı koruyup da bu güne getiren benim" şeklinde haddini aşan bir karşılık vermiştir. Sultan Melikşah'ın tüm bunlara karşılık onu görevden alması gerekirdi, ancak bütün bu olup bitenlere rağmen onu görevden almamıştır. Ancak vezirin de artık gözden düştüğü bir gerçektir.

Sultan Melikşah'ın Bağdat Abbasî halifesi ile evlenip mutsuz olan ve Isfahan'a dönen kızının öcünü almak için sefere çıkarken yanında Vezîri Nizamü'l-Mülk de vardı (1092 sonbaharı). Ordunun konakladığı sırada Batınî Hasan Sabbah'ın adamlarından biri sûfî kılığında vezîrin huzuruna çıkıp dilekçe vermiş, bu dilekçeyi de Vezîr Nizâmü'l-Mülk okurken fedaî hançerleyerek onu öldürmüştür (Nizâmü'l-Mülk, 1999: XIX).

Bütün savaşlara sultanla birlikte katılmıştır. O sadece bir asker değil aynı zamanda iyi bir devlet adamıdır.

Nizâm'ül-Mülk'ün vezîrliği döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Kaşgar'dan Adalar Denizine, Aral Gölünden Hint Denizine kadar genişlemiştir. O'nun

kurduğu siyasî, idarî ve malî teşkilât sonraki Müslüman birçok devlet tarafından örnek alındı.

Mazdek, Şiî, Batınî, Hurrem ve Rafızîlerle mücadele etti,en sonunda da bir Batınî fedâisi tarafından hançerlenerek 15 Ekim 1092’de öldürüldü. İslâm ananelerine dayanan mahkemeler de kurmuş, teşkilât sahasında Vezâret, İstîfa, Ârız, İşraf ve Tuğra divanları oluşturmuştur (İ. A. C. VII, 1993: 330).

Onun görüşleri sultanın kararlarını etkilemiş, yerel ve merkezi yönetimdeki sıkı denetim mekanizmalarıyla da konulmuş olan kuralları kolaylıkla uygulayabilmiştir (Ana Britanica, C. XVI, 1996: 557).

### **3. 2. Nizâmü’l-Mülk’ün Eserini Yazma Amacı ve Metodu**

#### **3. 2. 1. Nizâmü’l-Mülk’ün Eserini Yazma Amacı**

Nizâmü’l-Mülk’ün eserinin başında belirttiğine göre Melikşah; 470 (Milâdî; 1077-78) yılında, devlet idaresine dair bir kitap yazması için kendi devlet adamları arasında bir yarışma açmıştır. Sultan verdiği emirde yazılacak eserin çerçevesini çizmiş ve konusunu belirtmiştir.

Nizâmü’l- Mülk eserinin önsözünde Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın “Bendelerine ve başka bendelerine; her biriniz memleketimiz hakkında düşününüz ve zamanımızda iyi olmayanın ne olduğuna, Dergâh, Divan ve Bârgâhımıza o şartları yerine getiremeyenlere veya bizden gizlenmiş plâna, bizden önceki padişahların şartlarını yerine getirdikleri, tedbir (tedârik) olmadığımız hangi devlet işlerinin bulunduğu bakınız ve bizzat arz ediniz ki üzerinde düşünelim, açık bir şekilde yazınız ki, din ve dünya işlerinin gereğince yürütülmesi için emir verelim, gerekeni yapalım, hiçbir şeyden noksan veya bozuk veya Yüce Allah’ın emir ve şerâatının aksine olmamak ve yürütülmelidir” dediğini ve kendisinin de bu nedenle diğer devlet büyükleri ile



beraber eserini yazdığını ve eserinin de sultan tarafından en çok beğenilen eser olduğunu yazar (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 8).

Sultan Melikşah'ın isteğine Nizâm'ül-Mülk'den başka, Tacü'l-Mülk, Ebü'l Ganaîm, Mecdü'l-Mülk'ün de aralarında bulunduğu üst düzey devlet görevlilerince ülke yönetiminde (divanda, dergâhta, bargâhta, nelerin yapılamadığı ve sebebi, neler yapılırsa daha iyi olur, kısaca devlet mekanizmasının daha iyi işlemesi gücünü koruması, halkın huzur ve refahının artması için nelerin yapılması gerektiğini öneri olarak sunmuşlardır. Yazılanlar içerisinde en fazla beğeni toplayan Nizâm'ül-Mülk'ün eseri olmuştur. Öyle ki, ilk başta 39 babdan meydana gelen esere eksik olan diğer konuların da tamamlanması ve yazılması istenmiş ve yazar bunları da tamamlayarak 484/1091 yılında Sultan Melikşah'a takdim etmiştir (Nizâm'ül-Mülk, 1999: 160).

Eserde yer yer hikâyelere, âyetlere, hadislere ve kıssalara yer verildiğinden akıcı hale gelmiştir. Eser kendisinden sonra gelen eserlere örnek teşkil etmiştir (Uğur, 1990: 16).

Nizâm'ül-Mülk'ün eseri sadece Selçuklulardaki kurumları değil, ortaçağdaki tüm Müslüman devletlerdeki kurumların ve yöneticilerin nasıl olması gerektiğini de tecrübe ve bilgisiyle önermiştir (İ.A. C. VII, 1993: 330).

Eser yalnız tarihçiler ve medeniyet tarihçileri için değil, müesseseler tarihi ve devlet teşkilâtı ve hayatiyla, devletler hukuku ile uğraşan hukukçular için, nihâyet, içtimaî tarihle uğraşanlar için de zengin malzemeler içermektedir

Nizâm'ül-Mülk yazdığı eseri çok beğenmekte hatta eserin kalitesi konusunda hiç de mütevâzi davranmamaktadır. O'na göre "hiç bir padişah bu kitabı eline almamazlık edemez. İnsanlar bu kitabı ne kadar çok okurlarsa, din ve dünya işlerinde uyanıklıkları o

kadar fazla artar, anlama, doğru tedbir alma yolları açılır” demektedir (Nizâm’ül-Mülk, 1999: 2)”.

Selçuklu ordusunun diğer milletlere de açık olmasına verdiği destek onun kendi sivil teşkilât kadrolarındaki nüfuz alanlarını daraltmaya çalışan Türk ordu ve hükümdarının nüfûzunu kırmaya yönelik olduğu söylenebilir.

### **3. 2. 2. Eserin Tanıtımı ve Metodu**

Selçuklu devletinin bir nevî anayasası olan Siyâset-Nâme, Selçuklular devri ana kaynaklarından biri belki de en önemlisi olarak son derece önemlidir.

Eser; Selçuklulardaki siyasî, idarî, hukukî, sosyal ve ekonomik durumla ilgili bilgiler ve bunlarla ilgili öneriler de içermektedir.

Mülkî teşkilât kadrolarının hak ve yetkileri, Türkmenlerin devlet yönetimi kadrolarında ikinci plâna itilmelerinin sakıncaları, Şîlik ve Batnîliğe Selçukluların bakış açısı, Protokol kuralları ayrıntılı olarak göze çarpar.

Eserde dikkati çeken önemli bir husus da Nizâm’ül-Mülk’ün Sultan Melikşah’a son derece saygılı hitabı ve Hüdâvend kelimesi ile bu saygısını daha bariz göstermesi, kendisinden de köle anlamına gelen bende kelimesiyle bahsetmesi onun ne kadar makam ve mevkî sahibi olursa olsun devlet geleneğine olan bağlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

Eserde Türk âdetlerine geniş yer verilmiştir. Hükümdarların içkili şölenleri, devlet ve sultanların kapılarının herkese açık tutulması gibi özellikler en başta gelenlerdir.

Kafesoğlu (1955: 236)’na göre. “Bütün İslâm toplumlarında hâkim olan anlayışlar ortaçağ inanışları, dinî ve fikrî akımlarla sarayın, ordunun, halkın durumu ve bunların karşılıklı ilişkileri hakkında çok zengin bilgiler verir.”

Eserde dikkati çeken diğeri bir husus da Nizâm'ül-Mülk'ün her ne kadar bir Türk Cihan devletinin veziri ise de İranlılık özelliğini çok iyi muhafaza ettiğini, hikâyelerde çoğunlukla İranlıların İslâmlıktan önceki dönemlerdeki yöneticilerinden bolca örnek vermesiyle anlamaktayız.

Eserde her bölümün başında yer alan kendi düşüncesini anlatan paragrafların dışında, bazı peygamberlere ait 4, Hz. Muhammed'in sözlerine ait 22, Hulâfa-i Raşidin'e ait 7, Emevîler'e ait 3, Abbasîler'e ait 9, Safarilere ait 1, Samanîlere ait 2, Büvetyhîlere ait 2, Eski Yunan'a ait 1, Sasânîler'e ait 3, Gaznelîler'e ait 13, dinî karakterli ayaklanmalara ait 11, Büyük Selçuklulara ait 6 ve devri tayîn olunamayan 3 adet hikâyeye anlatılmıştır.

Yine eski Yunan'dan 2, Sasânîlerden 3, Hulâfa-i Raşidin'den 2, Abbasîlerden 1, devri belli olmayan 6 adet hikmet ve nasihat anlatılmıştır.

Yazar eserinin değeri konusunda hiç de mütevâzî değildir. O'na göre her sultan ve her emîrin bu eseri okumaktan ve anlamaktan başka çaresi yoktur.

Eserde istihbâratın ihmâl edilmesi, sultanın protokol kurallarına fazla aldırış etmemesi eleştirilmiştir. En sert eleştiri ise Şîilere karşı yapılmıştır (Ana Britanica, C.XVI, 1986: 5).

#### **4. YUSUF HAS HÂCİB'İN HAYATI VE ESERİ**

##### **4. 1. Yusuf Has Hâcib'in Hayatı (1017-1077)**

Karahanlılar döneminde 1017 yılında Balasagun'da doğdu. Zaten Has Hâcib unvanı almadan önce Balasagunlu Yusuf olarak tanınıyordu. Oldukça varlıklı bir ailenin çocuğu olup dönemin ileri gelen ailelerindedir. Bu durum aldığı eğitimin kalitesinde önemli bir rol oynamıştır. Has Hâcib İbnî Sina'nın yetişmesinde önemli rol oynamıştır.

Allah'ın varlığına ve birliğine, akla müracaat etmeden gönülden inanan bir Müslüman'dır.

Arapça, Farsça ve Soğdca öğrendi. Toplum bilimi, devlet yönetimi, ahlâk, san'at, siyâset ve felsefeye geniş bir ilgi duymuştur.

Okçuluk, avcılık, satranç ve evgan gibi Türk sporlarını öğrendi (Dilaçar, 1988: 27).

Yusuf Has Hâcib'in önemi Orta Asya Türk geleneği ile İslâm'ın dinî değerlerini birleştirmesinden kaynaklanmaktadır (Esen, C. 4, 1998: 10:1-2).

Türk Edebiyatının İslâmlıktan sonraki ilk eseri olan Kutadgu Bilig'i 58 yaşlarında ve 18 ayda yazarak 1070 yılında Kaşgar'da Karahanlı Hükümdarı Uluğ Kara Buğra Han'a sundu. Edebiyata çok meraklı olan hükümdar Balasagunlu Yusuf'a Hâcib unvanı verdi ve onu baş vezir yardımcısı yaptı. Yazar 1077 yılında vefat etmiştir. Mezarı Doğu Türkistan'daki Kaşgar şehrinde dir.

## **4. 2. Yusuf Has Hâcib'in Eserini Yazma Amacı ve Metodu**

### **4. 2. 1. Yusuf Has Hâcib'in Eserini Yazma Amacı**

Eser makam sahiplerine iyi olmaları için ahlâk dersi veren kuru bir nasîhat kitabı olmayıp, insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifelerini tâyin eden bir felsefe sistemi kurmuştur (İ. A. C. X, 1995: 1039).

Kutadgu Bilig, Türk-İslâm bünyesi içinde yalnız bir Türk devletinin tarih ve kültür unsurunu resmeden eser olması bakımından değil, cihanşümül bir milletin yeni bir din ve kültür çevresine girmesi ile ortaya çıkan yeni değişikliklerini, maddî ve manevî sarsıntılarını ortaya çıkarmakta, aydınlatmakta son derece önemli rol oynamıştır (Zeydan, 1969: 138).

Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig'i yazmakla, bir değer kargaşası içine düşen, sosyal yapıyı yeni bir düzene ve istikrara kavuşturmak, sarsılan ahlâkı ve siyasî değerleri yeniden ele almak, gelecek kuşaklara ve gelecekte kurulacak yeni Türk devletlerinin hükümdar, devlet adamları ve yöneticilerine derli toplu bir ahlâk ve siyâset doktrini içeren bir anayasa bırakmak istemişti ( Arslan, 1992: 20).

“Yazar, İslâmiyet'in etkisi ile değişmekte olan Türk toplumunun geleneksel ahlâkını ve hukukî telâkilerini tespit etmiş; sosyal, kültürel hayatını, hukuk, siyâset, dil zenginliğinin ve askerlik anlayışının gelecek kuşaklara aktarılmasına öncülük etmiştir (Arslan, 1992: 32)”.

Onun eserini yazma sebebi kendi dönemine eleştirel bir gözle bakarak çok sevip derin bir gönül ve millî duygu ile bağlı olduğu milletin eksikliklerinin tamamlanıp düzeltilmesine verdiği içten katkının desteklenmesidir. O bir aydının devletine karşı üstüne düşen görev ve sorumluluğunu yerine getirmiştir.

#### **4. 2. 2. Eserin Tanıtımı**

Hükümdarlara örnek ve uyarı geleneği İran, Yunan, ve tek tanrılı dinlerin hüküm sürdüğü bir çok devlette mevcuttur. XI. y.y.da bu tür, İslâm dünyasında, önce Araplarda, sonra İranlılarda ortaya çıkmıştır. Kutadgu Bilig'de bu akımın içindedir. Has Hâcib İslâmiyet'te olan bu geleneği Türk geleneği ile birleştirmiştir. Oğuz'un bir çok düşüncesinin sûfî düşünceden alındığı ihtimali kuvvetlidir (Esen, C.4, 1998: 10: 1-2). Eser Karahanlı devletinin yazı diliyle değil konuşma diliyle yazılmıştır.

“Eserin ismi “mutluluk veren bilim”, “saadet veren bilgi” değil “devleti yönetme gücü”, “devleti yönetme yetkisi” veya “bu kudrete sahip kişinin iktidarı”, “yönetme gücü” anlamlarına gelmektedir” (Donuk, 1988: 80) demektedir.

Dil saflığını korumakla birlikte İslâm dininin dolayısı ile Arapçan'nın; İran dolayısıyla Farsça'nın etkisi görülür. Bunun sonucu olarak da bu dillerin kelimeleri sıkça görülür.

Eser zamanın devlet ve milletlerinde çok fazla takdir toplamış ve farklı isimlerle zikredilmiştir. Çinliler "Edebü'l-Mülûk", Maçinliler "Âyinü'l- Memâlik", Maşrik büyükleri "Zinetü'l-Memâlik", İranlılar "Pendnâme-i Mülûk" dibi isimlerle zikretmişlerdir (Udum, 2005: 21).

6299 beyit bulunan eserde 73 tane de dörtlük olup hepsi birden 13290 dizeden meydana gelmiştir. Kitabın başına sonradan ve kimler tarafından eklendiği belli olmayan nesir ve nazım olmak üzere iki önsöz eklenmiş olup; eserin konusu, yazar, eser ve yazarın şöhreti hakkında bilgiler verilmektedir. Eser Siyâset- Nâme türü yazılara örnek teşkil eder. Genellikle mesnevî biçiminde yazılmış olup bitiş bölümleri kasîde biçimindedir.

Şu ana kadar birbirine benzeyen bir tanesi Uygur, iki tanesi Arap harfleri ile yazmaları mevcuttur. Aynı yazmaların çoğaltmaları olan nüshalara bakıldığında eserin zamanla değişikliklere uğradığı hükmüne varılır. Eldeki yazmaların en iyisi Arap harfleri ile yazılan Fergana nüshasıdır. Türk Dil Kurumu her üç nüshayı da yayımlamıştır. ( İ. A. C. XXV, 1995: 479).

Eser, Türkler'in İslâmiyet'e henüz yeni girdikleri dönemde yazılmasına rağmen, yazar Aruz veznini neredeyse hatasız bir biçimde kullanmıştır. Eserde yer alan 88 başlık "Feûlûn, Feûlûn, Feûl" vezniyle yazılmıştır (Bombaci, 1953: 22).

Ekleriyle birlikte 88 başlıktan meydana gelen eserin başında yer alan tevhid, na't ve dört sahabenin zikrinden sonra parlak yaz mevsiminin tasviri ile Hakan Tabgaç Uluğ

Buğra Han'ın methiyesi gelir. Bunu insanoğlunun bilgisi ve aklı sayesinde hürmet kazanması ile dilin meziyet ve zararları hakkındaki bab'lar teşkil eder (İ. A. C. IXXX, 1995: 478). “Eserin yapısı dört kişi arasında geçen fikir alışverişi ya da atasözleri ve bilge deyimleriyle süslenen karşılıklı konuşma şeklindeki bir münâzaraya benzer” (Çağatay, 1967: 266).

Türk yazı diline hâkim olan yazar, seçmiş olduğu yarı hikâye yarı temsil tarzında hareketi sağlayıcı ve açıklayıcı, konuşmaların, canlı tasvirlerin süslemiş olduğu sahneleri ile mükemmel üslup ve mimarî çerçeve içine yerleştirmiştir. “Türk Halk edebiyatında atma, türkü, karşılama, mâni, atışma ve kovalama adları ile anılan insan fizyolojik, ruhî ve içtimaî sebepler yüzünden, kendisi veya canlı cansız maddeler ile konularda işlenen anonim halk şiiri eserinde baştan sona görülmektedir” (Udum, 2005: 24).

Yazar eserini dört temel üzerine kurmuştur.

- a) Adâlet: Doğruluk hazinedir.
- b) Devlet: Sâadet ve ikbâl demektir.
- c) Akıl: Ululuk demektir.
- d) Kanaat ve âkıbetir.

Bu dört hususiyeti 4 ayrı kişinin şahsına mâl edip konuşturmuştur.

Adâlete, Kün Togdu ismi vermiş; hükümdar yerine koymuştur.

Devlete Ay Toldu ismini vermiş, onu da hükümdarın vezîri saymıştır.

Akıla Ögüdülmüş adını vermiş; onu da vezîrin akrabası saymıştır.

Ay Toldu'nun Hâcib ile buluşmasını sağlayan Küsemîş, huzura kabulü sağlayan Hâcib, orada hizmet oğlanı, haber getiren Yumuşçı ve Zahidin yanında çalışan Kumaru da esere bir dram havası vermiştir (İ. A. C. XXVI.1995: 478).

Bütün olaylar ilahî kut'un elde edilmesi üzerine olup, konuşmaların sonunda birkaç küçük cümle ve son sözler vardır.

Eserde Yusuf Has Hâcib'in dünya görüşü üç ana ilkeye dayanmaktadır. Bilgi, din ve iyilik. Eser muhteva bakımından oldukça zengin olup; İnsan- Devlet- İnsan şeklinde bize tanrı evren bağlantısını verir.

Dünya ve âhiret sâadeti için ne lâzım ise insanın çevresi ile münâsabeti ve yaşayışı esnasında ne gerekiyorsa, ne yapılıyorsa hepsinden bahsedilmektedir. Eser, merkeze töreyi almış olup, törenin hükmü ile insanın mutluluğa, saadete ulaşmayı hedefleyen bir sistemi, yani Türklüğün veya Türk'ün dünya görüşünü anlatmaktadır (Kafesoğlu, 1980: 164).

Eserin sonunda kıyâmet alâmetleri ve fitneden bahsedilir. Aslında eser baştan sona kâmil insanlardan kurulu bir sâadet toplumu ve bu toplumdaki Cihanşümûl bir devlete geçmeye yönelik bilgiler vermektedir (Kara, 1988: 56).

Kutadgu Bilig bir bakıma baştan sona törenin anlatıldığı, onun hükümlerinin dayandığı prensipleri sıralandığı bir eserdir. Zâten yazar eserini yazarken baştan sona yaşadığı dönemin şartlarını çok iyi tahlil etmiş, o dönemdeki Türk toplumunun yeni kabul ettiği din ile eskiden beri süregelen ve hâlâ ağırlıklı bir şekilde devam eden törenin din ile ortak yönlerini de buluşturmuştur.

## **5. ALİ B. MUHAMMED B. HABİB EBİ'L-HASANİ'L-MÂVERDÎ'NİN**

### **HAYATI VE ESERLERİ**

#### **5. 1. Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasani'l-Mâverdi'nin Hayatı (D.974**

**M. 364 H-Ö.1058 M.450 H )**



Basra'da doğmuş, Büveyhoğullarının iktidârı zamanında yetişmiş, Basra ve Bağdad'da Hasan b. Ali el-Huzelî, Muhammed b. Adiyü'l Minkâri, Muhammed b. Mukalla el-Ezdî, Cafer b. Fazlî'l Bağdadî'den ders okumuştur. Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Tefsir ve Hadis ilimleri tahsil etmiştir. Hukukçu, Usûlcü, Tefsirci, Edebiyatçı, Siyâsetçi bir âlimdir. Hukuk sahasında İmam Şafiî'nin mezhebini takip etmiştir. Kendisinden birçok kimse ders okumuş, rivâyette bulunmuştur.

Muhtelif şehirlerde hâkimlik yapmış, Nişabur'da Başkadılık (Kadu'l-Kuzât) görevinde bulunmuş, Büveyhoğullarından Halîfe el Kâdir'in sarayında müsteşar olarak çalışmıştır.

Maverdî lakabı, gül suyu ticaretiyle de meşgul olduğundan Mâül-Verd (Gül Suyu) ticaretinden gelmektedir. H. 450, M. 1058 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (Mâverdî, 1994: 21-22).

## 5. 2. Eserleri

Şafiî mezhebine göre özellikle fıkıh ve fıkıh usulü konusunda eserler yazmış, ancak sağlığında eserlerinin hiçbirisi açığa çıkmamıştır.

Vefatı yaklaştığı zaman güvendiği birisine:

“Bu eserlerin hepsi benimdir. Hiç kimseye söylemeden sakla. Ben ölürken bana yaklaş, avucumu sıkarsam onları kimseye verme Dicle'ye at, avucumu açarsam duam kabul olmuştur onları herkese yay” (Mâverdî, 1994: 21-22) demiştir. Ölürken avucunu sıkmadığı için eserlerini emânet ettiği kişi eserleri açığa çıkarmıştır.

a) Tefsîrû'l-Kur'an (Kitâbu'l-Fıkıh Ve'l-U'yûn): Tefsir ilmine ait olup ilim erbabı için faydalanılacak bir eserdir. Mû'tezilerin görüşlerine çokça yer verilmiştir.

b) Kitâbu'l-Hâviyil-Kebîr Fi'l-Fûru: Şafiî mezhebinin fikhına dair eserdir.

c) El-Ahkâmu's-Sultaniyye: Devlet başkanlığı ve Dinî idarelere ait konuları ihtiva eden eserdir.

d) Kitâbu'l Nasîhati'l-Mülûk: Devlet adamlarına öğüt ve tavsiye ihtiva etmektedir.

e) Kitâbu Teshîli'n-Nazar ve Ta'cîli'z-Zafer: Siyasî konuları ihtiva etmektedir.

f) Kitâbu A'lâmi'n-Nübüvve: Kelâma ait konuları içermektedir.

g) Kitâbu Âdâbi'l-Kâdı: Hâkimlerin mahkeme usûllerini ihtiva etmektedir.

h) Kitâbu'l- Emsâl ve'l-Hikem:300 hadis, 300 darb-ı mesel, 300 beyit olmak üzere on fasıldan ibaret bir eserdir.

i) Kitâbü'l-Bugyeti'l-Ulyâ Fî: Pek çok konu çeşidinde bilgiler vermektedir.

i) Siyâsetü'l-Mülûk: Devlet idaresi ve siyâsetle ilgilidir.

j) El-İğnâ: Fıkıh konularında bilgiler vermektedir.

k) Mâ'rifetü'l-Fezâil: İdarecilerin üstünlüklerinden bahsetmektedir (Mâverdî, 1994: 23-24).

### **5. 3. Ebu'l -Hasan Habib El-Mâverdî'nin Eserini Yazma Amacı ve Metodu**

Yazarın bütün eserleri ile beraber konumuza kaynaklık eden eserini de nerede yazdığı kesin olarak bilinmemekle beraber kadılık görevinde bulunduğu şehirlerde, en çok da olgunluk ve yaşlılık dönemini geçirdiği yer olan Bağdad'da yazması muhtemeldir.

#### **5. 3. 1. Eserini Yazma Amacı**

Eser İslâm hukukunun devlet yönetimi, kurumları, bu kurumların hukukî statüleri, işlevleri, kısacası; genel kamu hukuku kurallarını pratik ve teorik olarak ortaya koymuştur.

Eser yazılış zamanında olduğu gibi günümüzde de önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Devlet yönetimi konusundaki bir çok soru veya sorunlara eserde pratik cevaplar bulmak mümkündür (Mâverdî, 1994: 23-24).

Mâverdî'ye göre devlet işlerini yürütenler için “El-Ahkâmü's-Sultâniyye” en uygun olan eserdir. Yönetim ile ilgili hükümlerin tümünü içine almıştır.

İnsanların siyâsetle, idarî işlerle meşgûl olmasına rağmen bu hükümlerden uzaklaşmalarını ve yüz çevirmelerini önler. Hukukçulara ilâhî hükümlerdeki hukûkî yolların bilinmesi, onlardan istifâde edilmesi ve yerine getirilmesi için gerekli olan, yargı işlerinin çözümünde, esasların araştırılması ve bu esaslara uyulması için gerekli olan işlere girişim ve bu konuda kitap yazdım (Mâverdî, 1994: 26).

demekle eserinin bir yol gösterici olduğundan, bu alandaki boşluğu doldurmaya yönelik bir kitap oluşundan bahsetmektedir.

Zamanın yönetim birimleri, memurlar ve görevleri, ölçü-tartı ve uzunluk ölçüsü birimleri, memur maaşları ve şehirlerin sosyal ve ekonomik durumu, yönetim yapıları hakkında bilgiler vermektedir.

### **5. 3. 2. Eserin Tanıtımı ve Yazılış Metodu**

Eser sadece bir siyâset kitabı olmayıp aynı zamanda hukukî danışma kitabıdır. 20 bölümden meydana gelmiştir. Eserde 80 âyet, 120 hadis vardır. Ayrıca 33 adet 4 halife dönemine, Hz. Peygamber dönemine ve sahabeye ait, 25 adet Emevî Abbasî ve diğer dönemlerle ilgili kıssa ve hikâye anlatılmıştır.

Eser; Kur'an, sünnet ve 4 halifeye âit siyâset ve hukuk ilkeleri ile Şafî mezhebinin ilkelerini yöneticilere öğüt olarak vermiştir. Daha çok Hanefî ve Şafî

hukukçuların, özellikle de Şafîî hukukçuların görüşlerini benimsemekle birlikte Hanefîî ve diğer mezheplerin görüşlerini de benimsediği olmuştur.

## **GİRİŞ BÖLÜMÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERLERİN KARŞILAŞTIRILMASI**

Her dört kitabı yapı ve içerik bakımından değerlendirmek gerekirse; Mâverdî'nin eseri el Ahkâmü's-Sultaniyye öncelikle halifenin ve devlet başkanının görev ve özelliklerinden bahsettikten sonra devlet memurlarının birçoğundan bahsetmiş, yeri geldikçe âyet, hadis, peygamber kıssaları, kralların hikâyeleri ve dört halifeden örnekler sunmuştur. Yazar daha çok Şafîî mezhebinin benimsediği yorumlara katılmış ancak zaman zaman da diğer mezheplerin görüşlerini Şafîî mezhebinin yorumuna tercih de etmiştir. Eser özellikle adâlet, vergi vâililik ve vezirlik gibi devletin en üst düzey devlet memurları hakkında bilgiler verirken; vergi, fey, ganîmet, zekât ve haraç memurlarına da geniş yer vermiştir. Bunların atanma biçimlerinden görevlerine kadar ayrıntılı bilgiler eserde mevcuttur.

Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâset- Nâme adlı eserinde tarihi olaylar hikâyelerle anlatılma metoduna gidilmiş, yerli yerinde verilen örnekler hem konunun daha kolay anlaşılmasına yol açmış ve eseri akıcı kılmış, hem de hikâyeler ders verici olduğundan konuları tamamlamıştır. Bu eserde de devlet görevlilerine değinilmiş, sıkı denetlenmelerinin, yeri geldikçe ödül ve cezanın uygulanma gereğini ve tecrübenin devlet yönetimindeki öneminden sürekli bahsedilmiştir. Siyâset-Nâmede âyet ve hadislere, peygamber kıssalarına, geçmişteki hükümdar ve devlet büyüklerinin hayatlarındaki ders verici ilginç hikâyelere yer verilmiştir. Yazar önce vermek istediği mesajı vermiş ve daha sonra konu ile ilgili hikâyeyi anlatmıştır. Yazar her ne kadar İranlı olsa da devlet yönetiminde ve sosyal hayatta Türk töresinin ağırlığını göstermiştir.

Ancak bütün bunlar onun İranlılık özelliğini kaybettiğini göstermemiştir. Etrafına kendi milletinden olanları almaya çalışması, geçmişten verdiği örneklerde İran devlet ve kültürüne sürekli değinmesi bunun apaçık göstergesidir.

Turtuşı'nın eseri Sirâcü'l -Mülûk ise tarih, felsefe, ahlâk, fıkıh, kelâm, hadis, âyet ve şiirlerin bolca yer aldığı bir nasihat kitabı niteliğindedir. Eserde idarî ve anayasa ile ilgili örneklere sıkça rastlanmakta, bununla birlikte yukarıda bahsettiğimiz iki kitap gibi bu eserde de hadis, ayet, peygamber kıssaları gibi dinî misal ve açıklamalara bolca rastlanmaktadır.

Çalışmamızın dördüncü eseri olan Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'inde ise Bilgi, genel olarak iyilik ve din ilkesine dayandırılmıştır. "Eser beyitler halinde ve mesnevî biçiminde yazılmıştır" (Konukçu, İ. A. C. X, 1995: 24: 3-4). Eserde yazar düşüncelerini dört kişinin ağzından mükemmel bir açıklama ve tasvirle vermiştir. İncelediğimiz eserlerin içersinde Türk devlet, toplum ve ahlak yapısını en iyi yansıtan açıklayan eser budur. Her ne kadar Siyâset-Nâme bir Türk devletinin yöneticisi olan bir yazar tarafından yazılmışsa da kendisinin başka bir milletin kökeninden olması ve Selçukluların da zamanla Türklük özelliklerinin içine ağırlıklı olarak İranlılık özelliğini almaları bu eserin tam olarak ve her şeyi ile Türk devlet ve toplum anlayışından bahsettiğini söylemek güçtür. Kutadgu Bilig dışında kalan diğer iki eser ise Türk Coğrafyasının tam içinde ve hayat tarzında yaşamayanlar tarafından kaleme alındığından tam olarak her şeyi ile bizi ifade etmemektedir. Kutadgu Bilig ise her bakımdan Türk kültürünü yansıtan bir esere özelliğini göstermektedir. Yazarının Türk kökenli olması ve ağırlıklı olarak Türkçenin hem de o zamanlar henüz en saf haliyle kullanıldığı bir coğrafyada olması, kendisinin üst düzey devlet görevlisi olmasına rağmen bağlı bulunduğu devletin de her şeyi ile Türklük özelliği göstermesi sebebiyle o

zamanki devlet ve toplum yapımızı en iyi şekilde anlatan eserdir. Ancak her dört eser de Müslüman bir toplumun anlayışına göre yazıldığından ortak bir payda olan dinin de milletlerin yönetim anlayışlarını çok yönleri ile benzer hale getirdiği göz önüne alınırsa Türk ve İslâm devletlerinin o zamanki durumları hakkında aydınlatıcı bilgilerle dolu olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

İncelediğimiz eserlerin hepsi de üst düzey devlet görevlilerinin tamamından bahsetmiş değildir. Kutadgu Bilig en geniş ve en fazla görevli çeşidine değinen eserdir. Eserlerde değinilen konularda bazen zıtlıklarda göze çarpmakla birlikte her dördünün de ortak özelliği ideal devlet yapısını arzu etmeleridir ve bunun nasıl olması gerektiği konusunda açıklamalarda bulunmuş olmalarıdır.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### 1. MEMURLAR HAKKINDA GENEL KURALLAR

Görevli ne kadar yüksek makamlara gelirse gelsin en nihâyet, o hükümdarın hizmetkârıdır. Hizmette kusur edemezdi (Yusuf Has Hâcib, 1991: 296). Bey'in emrini yerine getirmek memur için mecburiydi. Büyük küçük tüm memurlar için bu bir zorunluluktan (Yusuf Has Hâcib, 1991:299).

#### 1. 1. Memuriyet Çeşitleri

Memuriyet çeşitleri sınıflandırma yöntemine göre değişirdi. Şöyle ki; bulunduğu yere göre sarayda veya saray dışında görev yapan memurlar, merkezde veya taşrada görev yapan memurlar, rütbelere göre büyükler ve küçükler, yaptığı işe göre askerî sınıf veya mülkî idare memurları gibi pek çok çatı altında sınıflandırılabilir.

#### 1. 2. Devlet Memurlarının Genelinde Aranılan Şartlar

Turtûşî hükümdar ve yöneticilerde bulunması gereken özellikleri Hz. Ömer'de bulunan meziyetleri yazarak ışık tutmuştur.

Hz. Ömer yönettiklerini iyi tanırdı. Kibirli değildi. Özrü kabul eder, kendisine ulaşmak isteyenlere kapılarını açar, doğruyu araştırır, zayıfa dost olur, güçlüyü kayırmaz, çevresindekilere zulmetmezdi (Turtûşî, 1995: 157).

Yönetilenleri barış ve huzur içinde yaşatmak, onların ihtiyaçlarını karşılayıp ıslahı için çalışmak ordu yığmaktan daha iyidir. Halkın huzur ve güven içinde yaşamalarına yol açan sebeplerin birisi hükümdarın salih olması ise, diğeri bizzat onların içlerinden çıkmış, mürüvvet sahibi, samîmi, dindar, sevilen ve tercih edilen kimselerin memur tâyin edilmesidir diyor Turtûşî memur tâyinininde göz önünde bulundurulması gereken özellikleri belirtmektedir (Turtûşî, 1995: 315).

Kral veya hükümdarın çevresindeki memurlar ve adamlar, bir eczacı ya da cengâverin kullandığı araçlara benzetilmiştir. Birinin yerini diğeri tutmaz. Her memur, ayrı işler için elverişlidir. Memurlar dinin ve halkın temellerini koruyan kimseler olarak kabul edilmişlerdir. Tüm memuriyetlere atamalarda en önemli prensip; isteyenlerin, peşinde koşanların değil, lâıyk olanların bu işlere görevlendirilmesine dikkat edilirdi. Sasanî yöneticilerinden Büzürkmîhr Sasanîlerin kötülöklere düşmelerinin sebebinin büyük ve önemli işleri küçük ve zavallılara teslim etmelerinden ileri geldiğini söylemiştir (Turtûşî, 1995: 379).

Yöneticiler ancak güzel idare ve tedbir hususunda birbirlerini kıskanmalıdırlar. Yalan söylememelidirler. Çünkü biri kalkıp onun yüzüne gerçeği söylemekten korkar, gücü yetmez. Eli sıkı durmamalı, uzun boylu nefret etmemelidir. Yönetici kamçının yeterli olduğu yerde kılıcını kullanmamalıdır (Turtûşî, 1995: 157).

İncelediğimiz her dört kitapta da bu hususta memurlarda aranacak genel özellikler neredeyse aynıdır: Akıllı olmak, dış görünüşü etkileyici olmak, sâdık olmak, gözü tok olmak, hayâ sahibi olmak, şefkâtlı olmak, cömert olmak, dinî bütün olmak, ağırbaşlı olmak, sabırlı olmak, doğru sözlü olmak, dürüst olmak, namuslu olmak, iyi ahlâklı olmak, cömert olmak, bilgili olmak, hoşgörölü olmak, güler yüzlü olmak, devleti temsil etme yeteneğine sahip olmak, protokol kurallarına uygun davranış sergilemek, ilim öğrenmiş olmak, Müslüman olmak ve ibâdetine düşkün olmak gibi özellikler hemen hemen tamamında vurgulanan temel özelliklerdir.

Yusuf Has Hâcib eserinde; sultana hitaben şu tavsiyelerde bulunmaktadır;



(Yusuf Has Hâcib, 1991: 41, 56, 103, 134, 151, 165, 166, 186, 377, 381, 383, 396):  
 “Bütün işleri bilir bir yardımcı lâzımdır, insan bilerek hareket ederse dilediğine erişir”  
 (B.428). “Yardımcı çok olursa bey zahmet çekmez, onun her işi yoluna girer ve nizam  
 bozulmaz” (B.429). “Ey bey, işi ehline, işe yarayana, hareketi doğru ve dürüst olana ver” (B.  
 1759). “Eğer bir bey işi ehliyetsiz bir kimseye verirse, ehliyetsizliği başkası değil, kendisi  
 göstermiş olur” (B.1760). “İşi akıllı insanlar başarırlar, akılsız insanlar işten uzak  
 tutulmalıdır” (B.1990). “Kulu önce hizmette pişirmeli ve iyice denemeli, ondan sonra  
 kendisini yükseltmeli ve taltif etmelidir”(B.636). “Kimde hayâ varsa ona her işi teslim et,  
 insan hayâ ile küstahın yolunu tıkar” (B.2002). “Tecrübe edilmiş güvenilir insana iyice yapış,  
 böyle insandan zevk duyarsın” (B.1300). “Ey hükümdar bir insanda şu iki şey varsa ona iş  
 verme ve yakınlık gösterme”(B.2507). “Bunlardan biri yalancılık ve diğeri insanı doğru  
 yoldan çıkararak kötü huydur” (B. 2508). “Bütün doğru, dürüst ve iyilikle şöhret kazanmış  
 kimseleri kendine yakın tut ve işi onlara ver” (B. 5230). “Aç gözlü insana mevki verme, onun  
 memleketin düzenini bozacağından hiç şüphe etme” (B. 5305). “İşi iş bilen kimselere ver, iş  
 yapmayan insan onu beceremezse, üzülür ve müteessir olur” (B. 5334). “Hizmettir diye olur  
 olmaz insanlara hizmet verme; işi, sana faydalı olacak şekilde becerikli insanlara ver” (B.  
 5335). “İnsana yardım eden ve destek olan akıllı, bilgili ve hâkim adamlar lazımdır” (B. 427).

Devlet memurluğundaki en önemli şartlardan biri olan sadakat ve bağlılık bir memuru  
 daha üst makamlara getirmede önemliydi.

(Yusuf Has Hâcib, 1991: 194, 201)’e göre; Beyine sadakâtle bağlı olan ona  
 gönülden bağlanmış olur. Hükümdara gönülden ve içten bağlı olan memurunu  
 hükümdar bağrına basmalıdır. Hatta bu kimse hükümdarın bağrından kendisine daha

yakındır, yürek gibidir, sadık hizmetkâr, eşiği kendisine yastık yapar ve her istenildiği zaman kapıda hazır bulunurdu. Hükümdarın memurları hükümdar icraatlarını yanlış anlatıp onun yüzünü kara çıkarmamalı, onu yalancı durumuna düşürmemeliydiler. “ Halka doğru sözden başka bir şey söyleme ki, yüzünün suyu ırmak suyuna dönmesin (Feriddüdin-i Attar, 1993: 36)” sözü düstur edinilmişti. Büyükler yalancı olurlarsa halkın devlete ve hükümdara itimadı kalmazdı (Yusuf Has Hâcib, 1991: 56).

Memurların edep ve hayâ sahibi olmalarına çok dikkat edilirdi. Denilebilir ki, memuriyette edep ve hayâ liyakâttten önce aranan şartlardı. Büyükler yalancı olurlarsa halkın devlete ve hükümdara itimadı kalmazdı (Yusuf Has Hâcib, 1991: 165).

Sirâcü'l-Mülûk'te tutkuyla işe memur alınmamasının gereği şöyle izah edilmiştir:

Memurların atanacağı makam ve mevkîler aslında birer emanettirler. Buralarda halkın canlarının ve mallarının korunması söz konusudur. Böylesine ağır bir yükün altında koşmak hıyanete sebep olabilir. Kim tutkuyla ister böyle ağır mesûliyet? Elbette yiyip semirmek isteyenler. Eğer bir haine emânet teslim edilirse bu atamayı yapan hükümdar kurdu koyunların başına çoban dikmiştir. Bu kuralın uygulanmayışından dolayı yönetilenler hükümdar ve yöneticilere karşı kin ile bakar, kalpler isyan ateşiyle dolar. Çünkü hakları ellerinden alınmış, malları gasp edilmiş kitlelerin içleri beddua ile kaynar. Dillerini keskin kılıç gibi salarlar. Şikâyet yeri göğü tutar, diğer hükümdarlar ve idarecilerin adaletinden, ihsanından bahsederler. Tıpkı şu beyitte dile getirildiği gibi:

“ Çoban, kurdu koyundan savmak için durur,

Ya başlarına kurdu dikersen sürüyü kim korur”

Emâneti alan hâin olur da makam ve mevkî sahipleri yeryüzünde bozgunculuk rüzgârı estirirlerse iş şairin dediğine döner:

Tuz ile korunur bozulması muhtemel yiyecekler,

Ya tuz bozulup tuzluktan çıkmışsa ne yiyecekler (Turtûşî, 1995: 157).

Görüldüğü gibi devlet memurluğu bir emânet olarak görülmekte ve ehline verilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Bir makamı hırsıyla isteyen biri üzerinde iyice düşünülür ve şüphe edilir, araştırılır, niyeti sorgulanır ondan sonra gerekli görülürse bir makam ve mevkî verilirdi.

Her zaman meşguliyeti; aynı mezhep ve aynı itikatta olan, asil ve dindar bulunan bir kimseye buyurdum. Eğer o kimse kaçınır, icâbet etmezse mecburi olarak ve zorla onun boynuna bu görevi yükledim. Bunun neticesi olarak para zayî olmazdı. Reâya asûde olurdu, ikta sahibi şöhretli ve iyi yaşardı. Padişah ise, gönlü rahat ve vücudu istirahat içinde hayat sürerdi (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 114).

Görüldüğü gibi; bir makama lâıyk olup da omakama gelmek istemeyen bir kimse bulunursa, o kişi devlet ve milletin menfaati için göreve zorlama ile de getirilmekteydi.

### **1. 2. 1. Memleketin ve Devletin Düzeninin Korunması İçin Aranılan Şartlar**

- a) Esnekliğe önem vermek, sert ve baskıcı tavırları terk etmek,
- b) Danışmak, istişârede bulunmak,
- c) Maliye (el-âmal) ve merkeze bağlı yerel yönetim kurumlarına (el- Vilâyât ) bu

tür işlerde gözü olan kişileri tâyin etmemek hükümdarların en önemli görevlerinden sayılıyordu. Devlet memurluğunda ilginç bir durumda; eğer bir kişi bir konudaki göreve gerçekten kendisini lâıyk görüyorsa o göreve tâlip olmasının normal ve dînen caîz karşılanmasıdır (Turtûşî, 1995: 380).

### **1.2.2. Mâverdî'ye Göre Memur Olacaklarda Aranacak Şartlar**

- a) Devlet işlerinde güvenilir birisi olduğunun tespit edilmiş olması gerekirdi.
- b) Mutlak ve genel yetkiyi (Tefvîzî yetkiyi ) hâiz memur ise içtîhatta bulunabilme kudretinin olması, hür ve Müslüman olmalıydı.
- c) Özel yetkiyi haiz, önceden belirlenen işleri yapan (Tefvîzî ) memur ise içtîhatta bulunabilme kudreti, hür ve Müslüman olma şartı aranmazdı.
- d) Müstakil hareket edecek kadar işlerinde bilgili ve şahsiyet sahibi olması gerekirdi (Mâverdî, 1994: 392).

Görüldüğü gibi Mâverdî'nin eserinde memur olacaklarda aranılan şartlar diğer eserlere göre daha detaylı olarak anlatılmıştır.

### **1.2.3. Görev Yeri Bakımından Memurlarda Aranan Şartlar**

Tâyin olunacak memurun da görev yeri hakkında üç şart aranır:

- a) Görev yapacağı bölge tespit edilir. Görev yerinin sınırları başka bölgelerden ayrılmalıdır.
- b) Yapacağı işler sınırlandırılmalıdır. Görevinin harac, öşür veya diğer vergilerden hangisi olduğu sınırlandırılmalıdır.
- c) Cahilliğini bertaraf edecek, göstermeyecek derecede işlerin esasını, şeklini, devletin ve teb'anın birbirlerine karşı olan hak ve vazifelerinin neler olduğunu etraflıca bilmelidir.

Yukarıdaki şartlar yerine getirilince tâyin işlemi geçerli olurdu (Mâverdî, 1994: 394).

### **1. 3. Devlet Memurlarında Bulunması Gereken Özellikler**

Her dört eserde de devlet memurlarında bulunması gereken genel özellikler şunlardır:

a) Müslüman ve aynı zamanda dindar olmak: Müslüman olmayanlara çok

mecbur kalınmadıkça devletin üst düzeylerinde görev verilmezdi.

b) Doğru sözlü ve dürüst olmak: Her bir devlet memurluğu sultanlığı temsil ettiğinden; devlet memurunun yalancılığı sultanın otoritesine ve ahlâkına gölge düşüreceğinden, muhakkak dürüst insanlardan seçilirdi.

c) İşinin ehli ve liyâkatli olmak: Üst düzey devlet memuru olmak için mutlaka uzun yıllar alt kademelerde başarı ile hizmet etmiş ve kendisini ispat etmiş kimseler seçilirdi.

Tamahkâr olmayan, gözü tok olan devletin en gizli şeylerinin ve zenginliklerinin emânet edileceği kişilerin öncelikle asil, toplumda saygın, tüm ülkenin insanlarının hakkı olan devlet malında gözü olmayan kimselerden seçilmesi esastı.

Devlet işinde bilgili, usta, tamahkâr olmayan, şehvetin esiri olmamış, adâletli, halkın mutluluk ve refahına önem veren, samimi ve dindar kişiler göreve getirilmeliydi ki, hem halkın hem de hükümdarın mutluluğu ebedi olsun.

Siyâset-Nâme’de devlet düzeninin etkili ve verimli bir şekilde çalışması için sultanın memurlarını sürekli açık ve gizli olarak denetlemesi gerektiği belirtilmiştir. Bu denetlemenin hem devletin varlığını devam ettirmesi hem de hükümdarın taht ve tacının emniyeti açısından gerekli olduğunu söylemiştir.

“Ey hükümdar, memurların çekip çevirdiği işlerden haberdar olma hususunda son derece ısrarlı ol. Böylece suç işleyip cezayı hak etmeden suîstimâle niyetli kişileri istihbâratınla fark eder, mükâfatını vermeden önce de vasıflı memurun işaretlerini alırsın” (Turtûşî, 1995: 145) diyen Turtûşî de hükümdarın memurlarını denetlemesinin gereğinden ve problem meydana gelmeden ya da geldiği anda henüz tedbir almaya zaman varken öğrenmede çok etkili olduğundan bahsetmiştir.

#### 1. 4. Memurların Görev Yerleri ve Sürelerinin Tespiti

Tâyin yapılan memurun (Âmîlin) de görev süresi üç durumdan birini ihtiva eder.

a) Sene veya ay gibi bir zamanla sınırlanırdı: Tâyin süresini belirten atama makamının belirttiği süre görev de biter. Ancak atama yapan makam isterse süreyi uzatabilir. Tâyin işi, atama yapan kamu (âmme) menfâati açısından üstünlük getirmiştir. İsteddiği zaman süreyi bitirebilir ya da azaltabilirdi. Tâyin olunanın ise böyle bir hakkı yoktur. Tâyin olunan ücretsiz çalışıyorsa ayrılmadan önce yetkiliye bildiren (böylece görevinde suiistimal olmadığını, kamuya zarar vermediğini göstererek) ayrılabilirdi (Mâverdî, 1994: 394-395).

b) Görevle birlikte zamanının da belirtilmesi: Atama yapılırken görevi ile birlikte zamanı da belirtilirdi: Seni şu görev için şuranın haraç memurluğuna tâyin ettim. Görevi için tanınan süre ile görevi uyumlu olmalıdır. Memur görevinden azlini isterse, bu isteğinin yerinde olup olmadığına araştırılarak karar verilirdi.

c) Tâyin işlemi genel olurdu: Zamanla sınırlı söz konusu edilemez. Her ne kadar görev süresi beli değilse de tâyin işlemi muteberdir (uygun). Esas olan o işi yapabilmesi için yetkili makamca gerekli izin ve onayın verilmiş olmasıdır. Zaman, sözleşmenin önemli bir şartı olmayabilirdi(Mâverdî, 1994: 395).

Memurun görevini yapacağı işin işlemini tamam olunca memur iki şartı daima göz önünde tutmak zorundadır.

a) Memur devamlı olarak görevi başında bulunurdu: Vergi toplama, hâkimlik yapma, maden ocaklarını yürütme memurluğu gibi. Bu memur azlolunmadıkça görevi sürerdi.

b) Geçici (muvakkat) memurluk ise iki şekildedir

b1) Bir daha görevinin ne zaman yapılacağı belli olmayan memurluklar: Ganimetlerin taksimi işine bakan memurun bu işi bitince görevi sona erer.

b2. Her yıl periyodik olarak yapılan görevler: Haraç memurluğu gibi.

### **1. 5. Memurun Görevine Ait Yapacağı İşler, Hareketler ve Takip Edeceği**

#### **Usuller**

a) Ya yapacağı işler bellidir: Yapacağı işlerin sıralandığı görevlerdir. Görev verilirken ayrıntılı olarak bu görevler sıralanır

b) Ya belirsizdir: Aynı göreve istihdam edilen memurun yaptığı işleri yapmaya hakkı vardır. Devletin, divânda yapılacak işler tespit edilmiş, memurlardan bir kısmı da bu işi yapıyorsa, o zaman bu görevler onun için de emsâl teşkil ederdi. Divân tarafından tespit edilen görevler yalnızca bir memur içinse o zaman durum bir emsâl teşkil etmezdi. Görevliye görevinin belirtilmesi gerekirdi.

c) Ne belli ne belirsizdir: Atandığı görevle ilgili olarak yapacağı işler net olarak sıralanmayabilirdi.

### **1. 6. Atama Şekli**

Atama yazı ile ya da sözle olurdu. Bir üst makamın ataması bir alt makamı hükümsüz kılardı. Aynı işe birden fazla kişi aynı anda görevlendirilemezdi. Ancak bir iş birden fazla kişi ile yapılabiliyorsa her iki kişinin de aynı işe tâyini geçerli olurdu. Tâyin

edilen memurdan önce yapılan işlerden atama yapan sorumludur. Yeni tâyin olunan sorumlu olmazdı (Mâverdî, 1994: 399).

Görüldüğü üzere, devlette devamlılığın esas olmasına dikkat edilirdi. Önceden yapılmış olan yanlışlıklardan dolayı, sonradan göreve gelen memurlar sorumlu tutulmazlardı.

### **1. 6. 1. Memur Tâyinlerinin Resmîyet Kazanmasının Şartları**

Memur (Ummâl) tâyin edilecek şahısların tâyin işlemini hukukî olabilmesi için memur tâyin edilecek kişinin işi bilmesi gerekirdi. Ancak böyle bir tâyin işlemi muteberdir.

### **1. 6. 2. Memur Tâyinini Yapan Makamlar**

İslâm memleketlerinde memur tâyinini üç yetkili makam yapabiliyordu

- a) Ya her şeye yetkili olan halife tarafından ya tam yetkili vezîr tarafından
- b) Ya da Eyâlet vâlisi veya bir Büyükşehir vâlisi tarafından yapılırdı

(Mâverdî, 1994: 393).

c) Bunlar hususî işlere memur tâyin ederlerdi. İcrâ vezîrinin memurluk tâyini, ancak kendini tâyin eden makamın bilgisiyle veya ondan emir aldıktan sonra geçerli olurdu.

Kaynakların anlattığı üzere, memur tâyinini ya halife, ya tam yetkili vezîr, ya eyâlet ve Büyükşehir vâlileri yaparlardı. Bundan başka sadece verilen emirleri uygulamakla görevli olan vezîrler eğer bir atama yapacaklarsa mutlaka kendisini göreve getiren halife veya sultanın onayını almak zorundaydılar.

### **1. 7. Memurlara Verilecek Görevlerin Miktarı**

(Nizâmü'l -Mülk, 1999: 124)' e göre bir kişiye iki görev verilmemeli, iki kişiye de bir görev verilmemelidir. Bir kişiye iki görev verilince birisini iyi yapayım derken



diğerini kötü yapar. Bazen bu sebeple ikisini de kötü yapar ve amirler üzülür. “İki hanımlı ev süpürülmemiş kalır, iki reîsli aile evinden olur” diyerek görüşünü özlü sözle pekiştirmiştir. O her zaman memuriyeti aynı mezhep ve aynı itikatta olan kimselere verdiğini söylemiştir.

(Yusuf Has Hâcib, 1991: 396) “Bir işi iki kişiye birden tevdi etme, onlar birbirlerine yüklerler ve iş yapılmadan kalır” (B. 5533) demekle bir işin iki kişiye verilmesinin sakıncalarını anlatmıştır.

İşin gereği değilse bir kişiye iki iş ve bir işe iki kişi verilmesinin savsaklamalara yol açacağını, sonuçta işlerin aksayacağını belirtmişlerdir.

Devlet memurluklarının zâlim ve hırsız kişilere verilmemesi gerekir. Aksi halde sultanın otoritesi büyük zarar görür. Dürüst memurların böyle kötü niyetli kişiler konusunda sultanı uyardıkları, ehliyetsiz kişilere sultanın görev vermesini önlemeleri gerekirdi. Turtûşî’ye göre bir kişi bir vazifeyi görevlisinin yapamadığını görür de kendisinin bu konuda daha faydalı olacağını bilirse durumu sultana anlatması ve görev istemesi gerektiğini söylemiştir (Turtûşî, 1995: 111).

Nizâmü’l-Mülk de devlet memurluğuna varlıklı kimselerin getirilmesinin faydalı olacağını, bu kişilerin devlete yük olmayacağını belirtir. Yine Nizâmü’l-Mülk de, Yusuf Has Hâcib ve bir kişiye birden fazla görevin verilmesinin işi aksatacağını, devlet memurluklarının asil olmayanlara, faziletsizlere verilmemesi gerektiğini vurgulamışlardır (Yusuf Has Hâcib, 1991: 316).

Görüldüğü gibi; devlet memurluğu verilirken o işin yükünün altından kalkacaklara verilmesine özen gösterilmiştir. Bundan başka Kutadgu Bilig ve Siyâset-Nâme’nin yazarları bir kişiye iki görev ve bir görevin iki kişiye verilmesinin olumsuzluklarını dile getirmişlerdir.

### 1. 8. Memur Olmaya Engel Olan Dinî Hususlar

Müslüman devletlerde ilim, fazilet ve şeref ehlerinden olan kimselerin oğullarının da devlet işlerinden mahrum bırakılmamasına özen gösterilirdi. İşsiz güçsüz, devlet işlerinden mahrum bırakılmış eski devlet memurlarının devlete büyük meşguliyetler çıkaracağına inanılırdı. Çünkü bunlar devletten ümitlerini kesince kötü niyetli olabilirdi. Âmillerin ve kâtiplerin de padişahın yakınlarında bulunduğunu bildikleri kusurları ortaya döküp karışıklık çıkarmalarını önlemek ve babadan atadan gelen devlet tecrübesi ve birikimden faydalanmak içindir. Bunun en iyi örneği Büveyhî hükümdarı Fahrü'd-devle zamanında saltanat işlerinde aylak kalan kâtiplerin yaptıkları karışıklıklardır (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 121).

Büyük Selçuklularda devletin kuruluşundan Alp Arslan'ın hükümdarlığının ortalarına kadar her alanda memurluk Türklerden oluşuyordu. Sarayda kabul, karşılama, huzura çıkarma işlerinde görevli oldukları Siyâset-Nâmede açık bir şekilde belirtilmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde İranlılar lehine mülkî idarede değişiklikler olmuştur. Hatta Nizâmü'l-Mülk, küstürülen Türkmenlerin devlete tekrar ısındırılmaları için onlardan bir miktar saraya, orduya alınmalarının iyi olacağını Sultan Melikşah'a tavsiye etmiştir. Mülkî idare kadrolarında giderek İranlıların ağırlığın artmasının sebeplerinin başında kökenleri İranlı olan vezirlerin nüfuzlarını kullanarak devlet idaresinin mülkî teşkilât kadrolarına kendi hemşerilerini getirmelerinin rolü büyüktür. Bir başka sebep ise, anavatan dışında kurulan Selçukluların İran coğrafyasına geldiklerinde köklü ve yerleşik bir kültür olan İran kültürünü bulmalarındır. Üstelikte İranlılar Türklerden daha önce İslâmiyet'i kabul etmişler ve bir kısım İslâmî yönetim hukukuna sahip kadroları da vardı.

İyileri, dindarları ve varlıklı insanları işlere memur etmelidir. ki; Allah'ın kullarını incitmesinler, onlara sempati göstereyinler. Böyle kişiye meşguliyet vermezlerse; Allah'a, Resûl'e ve Müslümanlara karşı işlenmiş bir hıyânet olur. Dünya, meliklerin rûznâmesidir. İyi olurlarsa iyilikle, kötü olurlarsa kötülükle anılırlar (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 158).

Görüldüğü gibi Nizâmü'l-Mülk memurlar atanırken dindarlıktan başka maddî durumlarının iyi olmalarına da dikkat edilmesini istemektedir. Böyle bir düşüncenin amacı ise devlet memurunun elinin açık ve ihsanının bol olması için olsa gerektir. Bu anlayış İslâmiyet'ten önceki ve sonraki Türk devletlerinde boy beyi olacaklarda aranacak şartlara benzemektedir.

### **1. 9. Devlet Memurluğu Verilmeyecek Olanlar**

İstisnâ devlet memurlukları dışında gayri müslimlere devlet memurluğunun verilmemesi, onlara mesafeli durulması konusunda incelediğimiz her dört kitap da, özellikle Mâverdî ve Turtûşî'nin eserlerinde Sünnî mezheplerin de görüşüne başvurarak anlatmışlardır.

Gayri Müslimlere mesafeli durulup, mümkün olduğu kadar makam ve paye verilmemesi, onlara güvenilmemesi ve aktlerini bozdukları zaman ya öldürülmelerini ya da köle yapılmalarını vurgulamışlardır.

Özellikle Büyük Selçuklu Devletinde Nizâmü'l-Mülk zamanında zimmîlere önemli görevler verilmediği gibi onların Mekke ve Medine taraflarında ikâmetlerine de izin verilmemiştir (Sevim-Merçil, 1995: 67).

Selçuklularda memurluğa alınırken Batınî, Şîî ve Rafızî olmamalarına özen gösterilirdi. Buna en büyük delil ise Erdem' in kendisine kâtip yaptığı bir Şîî'yi

duyan Alp Arslan'ın huzurda Erdem'i azarlaması ve başlangıçta tehlike gibi görülmeyen ve sayıları az diye çekinilmeyen bu düşüncedekilerin sonradan devlete yuvalanacağı ve din ve devlete zarar vereceğine ilişkin düşüncesidir. Gerçekten de onun ölümünden sonra bu yuvalanmalar Selçuklu devletin kadrolarında artacak ve mücadele zorlaşacak, hatta devletin yıkılmasında birinci derecede değilse bile yine de çok önemli zararların olduğu görülecektir.

### 1. 10. Memurların Huzura Çıkmaları

Memurların huzurda nasıl bulunmaları gerektiği konusunda Kutadgu Bilig'de bilgiler bulmaktayız. Memur huzura çıkınca ellerini kavuşturur, ayaklarını birleştirir, sağ elini sol elinin üzerine koyar, bir şey arz ederken ellerini aşağıya sarkıtır, gözü yerde olurdu. Çıkarken kapıda adımını atarken önce sağ ayağını atardı.

Padişahın huzura kabul etmesinin bir düzen içinde olması gerekir.

Önce akraba, ondan sonra maiyet ileri gelenleri, ondan sonra da öteki insan tabakaları huzura girerler. Zira hepsi bir yere girince, basit bir insan ile asîl bir insan arasında fark kalmaz (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 84).

Padişahın huzuruna girmenin güçleşmesi yüzünden insanların işleri yüzüstü kalır. Fesatçılar cüretkâr olurlar, ahval gizli kalır, ordu incinmiş olur, raiyet (halk) sıkıntıya düşer. Padişah için hiçbir düzen (tertip) sık sık kabulden daha iyi değildir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 85).

Görüldüğü gibi sultanın huzuruna çıkmanın bir usul ve adabı vardır. Siyâset-Nâme'nin yazarı sultana da öğütler vermiş ve sık kabulün ülkede olan bitenlerden haberdar olması ve halkın sıkıntılarının çözümü için çok gerekli olduğunu vurgulamıştır.

## 1. 11. Memurların Hükümdar ve Kendinden Üstleri Karşısındaki Âdap

### Kuralları

Bağdaş kurmak, yan yatmak, yüksek sesle konuşmak, kahkaha atmak, tırnak kesmek, bacaklarını yayıp oturmak, sarhoş olarak saraya gelmek, bıçak kullanmak, yemekte kemik sıyırmak, büyüğünün yanında başkalarına yemek uzatmak, buyur etmek, ağır veya acele yemek yemek, karnı tok bile olsa beyin sofrasına oturmamak, hükümdar veya büyüğü konuşurken sözünü kesmek memurlar için hoş karşılanmayan davranışlardı. Devlet yönetiminde memurun hizmeti makbûle geçerse ikbal kapıları açılırdı (Yusuf Has Hâcib, 1991: 299, 301, 330).

## 1. 12. Memurlar Arasında İstişâre

İslâm devletlerinin hemen tamamında danışma ve istişâreye çok önem verilmiştir (Nizâmü'l-Mülk,1999: 114). İster hükümdar olsun isterse her hangi bir makamda idareci olsun, insanın taşıyabileceği en kötü vasıf kendi bilgisini yeterli görüp diktatör ve zorbaca davranıp akıl ve danışmayı bir kenara bırakmasıdır ki, bu toplumda huzursuzluğa, memurun işleri idarede zaaflarına yol açacağı düşünülmüş olup; hükümdarların da memurların da danışmaya önem vermelerinin faydalı olacağı eski Siyâset-Nâmelerde yer almaktadır.

## 1. 13. Memurların Selâmlaşmaları

Selâm insanı diğer insanların şerrinden korur. Selâma mukâbele eden insan selametini teminat altına alır. Büyüklerin küçüklere selâm vermesi işlerin yoluna girmesinin kolaylaştırır, birbirlerine olan samîmiyet duygularını arttıracığı gibi iş görenlerin mutluluğu da işlerdeki doğruluk ve başarıyı artırır. Küçükler büyüklerin sözlerini dinleyip emirlerine uyarlarsa selâmete ererler, huzurlu çalışma ortamına

kavuşurlardı. Küçüklerin daima büyüklerin şerrinden korunmaları için dikkatli olmaları, işlerinde titiz, töreye ve kurallara göre hareket eden kimseler olmaları gerekirdi.

Beyler hizmetlerinin nasıl olduğunu ve işe yarayıp yaramadığına her vakit dikkat etmelidir. Davranışlarına dikkat ettiği ölçüde de onların sıkıntı çekmelerini önlemelidir. Beyler kullarını (mâiyetlerindeki memurlarını) hizmetlerinin kalitesine göre yükseltirlerdi ki, bugünkü devlet memurlarında aranan liyâkat ölçütleriyle benzerlik göstermektedir. Küçüklerin yaptığı hizmetleri makbûle geçtiği nispette yükseltirlerdi (Yusuf Has Hâcib, 1991: 298-299,301).”İkbale bir türlü erişemeyen insan hizmeti sayesinde baş köşeye geçer, liyakâtsiz kimse ne kadar yaranmağa çalışırsa da kapı eşiğinde kalırdı (Yusuf Has Hâcib, 1991: 55).

Hizmet etmesi için hizmet edecek kişinin önce töreyi bilmesi gerekirdi. Yani hizmet ancak töre hükümleri çerçevesinde yapılabilirdi. Töre ve usûle göre hizmet etmek, teşrîfâta uygun hareket etmek muvaffak olmanın baş şartıydı (Başer,1990: 16). Memur huzura girmesini çıkmasını bilmelidir. Sözü düşünerek söylemelidir. Kulağı tetikte olmalıdır. Erken kalkmalı, işi süratle yapmalıdır. Büyükler yalancı olurlarsa halkın devlete ve hükümdara itimadı kalmazdı (Yusuf Has Hâcib, 1991: 290).

Hizmetkâr dünyalığı için hizmet ederdi. Eğer dünyalığı için yaptığı hizmetin karşılığını bulamazsa mutsuz ve verimsiz olur, bu nedenle hükümdar ve büyükler maiyetlerindeki memurların haklarını vermeye özen gösterirlerdi.

Filozoflar, ülkenin harap edilmesini de mamur kılınmasını da yöneticiler tarafından sözlerin tutulup tutulmamasına bağlarlar (Yusuf Has Hâcib, 1991: 194,152).

#### **1. 14. Memurların Denetlenmeleri ve Cezalandırılmaları**

Yükselen ve büyük makamlara gelen memurlar hata yapınca topluluk içinde kızıp azarlanmamaya dikkat edilirdi. Çünkü bunlar o makama gelinceye kadar çok

sıkıntı çekmişlerdir. Bu nedenle toplulukta ağır sözlerle onların şevkleri kırılmaz daha sonra uygun dille söylenir, ancak hatalarını tekrar ederlerse cezalandırılırlardı. Hele sultanın kendi atadığı kişileri cezalandırırken daha dikkatli olması gerekir diyen bilge yazar yine bu konunun mahzurunun da diğer memurların gözü önünde iyi ile kötünün ayrılmasında sultana karşı oluşacak güvensizliğe bağlar (Nizâmü'l-Mülk,1999: 114).

Memurlar görevlerinin gereği olan işleri yapmamışlarsa ya da usulsüz yapmışlarsa cezalandırılırlardı. Fazla iş yapmışlarsa; görevlerinden olup olmadığına, görevlerinden ise kamuya yararı ve zararına bakılırdı. Eğer zarar vermişse ilgili memur yetkili cezalandırılır, toplanan bir bedelse (haracın fazla toplanması gibi) geri dağıtılırdı (Mâverdî,1994:398).

Nizâmü'l-Mülk'de devlet memurlarına tavsiyelerde bulunurken:

Eğer hizmetkârlardan ve memurlardan (gumaşteğân) bir kimseden yakışsızlık ve yağma vuku bulursa, eğer o kimse azarlama ve nasihat ile yola gelir ve gaflet uykusundan uyanırsa o işte kalsın, eğer yanlışlıkta ısrar ederse başka bir kimse ile değiştirilsin. Kalplerine kötülük düşenler, kendi rütbelerinin dışına taşan işlere karıştırlarsa suçları ve günahları ölçüsünde cezalandırılsın (Nizâmü' l-Mülk, 1999: 7) demektedir.

Nizâmü'l -Mülk' ün devlet önetiminde suç işleyenler için günah terimini kullanması bu görevlerin dinen ve dünyevî bakımından eşdeğer öneme sahip olduğunu göstermiştir. Çünkü İslâmiyet'ten önceki ve sonraki Türk Devletlerinde millete ve insanlığı karşı işlenen suçlar günah sayılmış ve hükümdarlar bu konuda suç işleyenleri cezalandırmışlardır. Üstelik töre de bu suçu işleyenlerin cehenneme gideceğini bildirmiştir.

Hükümdarların bu dünyada yaptıkları her işin ceza ve mükâfatından, bu dünyadaki emri altındaki bir karış topraktan öbür dünyada sorguya çekileceklerini bilirlerdi. İşte bu sebeptendir ki, hükümdar, vezir ve diğer üst düzey devlet görevlileri hem kendi görevlerinde hem de kendilerine bağlı diğer memurların görevlerinin aksatılmadan ve lâıyığı ile yerine getirilmesi için tüm ömürleri boyunca çaba harcamışlar bu uğurda yanlış yapan birçok vezir ve üst düzey devlet büyüğü canından olmuştur.

Bütün bunlara rağmen hükümdar memurlarına karşı uyanık olmalıdır. Hükümdarın, memurların çekip çevirdiği işlerden haberdar olması hususunda son derece ısrarlı olması daha cezayı hak etmeden tedbirin alınmasına sebep olacağından bu hem halkın, hem ülkenin zarar görmesini engelleyeceğini ve hükümdarın da işlerin yolunda gitmesi dolayısıyla huzurlu olacağına inanılıp önceden tedbir almaya özen gösterirlerdi. Hükümdarın olanları önceden haber alması olumsuzlukların meydana gelmesini ya önler, ya da meydana gelen olayın suçlularının bir an önce cezalandırılmasını ve diğer devlet memurları üzerinde bu olayın suç işlemede caydırıcı rolü kullanılırdı. Hükümdarın olayları önceden haber alması sadece ceza vermede değil, başarılı bir memurun mükâfatlandırılmasında da çok işe yarardı (Turtûşî, 1995: 145).

Siyâset-Nâme’de devlet görevlileri ile ilgili genelleme yapılmış ve hepsi için de önce âdil olmaları istenmiştir. Yine suç işleyen devlet görevlilerinin cezalandırılmalarının diğerlerine de ibret olacağını ve kötü iş yapmamaları için caydırıcı olacağını vurgulamıştır. Bu uygulamayı incelememize temel teşkil eden diğer üç ana kaynakta da görmekteyiz.

“Padişah her hangi bir kimseye bir makam verirse, gizlice birini, bilmeyeceği şekilde faaliyetlerini bildirmesi için onun üzerine müfettiş (müşrîf) göndermelidir” (Nizâmü’l- Mülk,1999: 7). demekle Nizâmü’l Mülk göreve getirilen memurların ne



kadar güvenilir olurlarsa olsunlar muhakkak denetlenmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Yine aynı yazara göre zulmün bir ülkede yaygın olması o ülkenin mirasının ziyan olmasına sebep olur ve zulüm mülkü ziyana götürürdü.

Padişahın; âmîllerin ahvalinden gâfil olmaması, soruşturması gerekir. Ta ki, (bir âmîl) hilafına bir iş yaparsa veya raiyetten fazla bir şey alırsa geri alsınlar, onu azletsinler ver terk etsinler. Cihan mamur kalsın, padişah uzun ömürlü ve hazine dolu olsun, böylece öteki âmîller zulüm yapmasınlar ve ibret alsınlar (Nizâmü'l- Mülk, 1999: 16).

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere Nizâmü'l-Mülk; küçük ve sıradan bir devlet idealiyle değil, tüm dünyayı adâlet ve şefkâtle yönetecek tek devlet ve tek hükümdar idealindedir. Cihan mamur olsun sözü de bunun açık izâhıdır. Ayrıca diğer âmîller ve memurlar aynı hatayı yapmasınlar diye suç işleyen âmîllerin cezalandırılması düşüncesi de onun cezada caydırıcılığın etkisine çok fazla önem verdiğini gösterir.

Devletin hangi kademesinde görevli olursa olsunlar bütün devlet memurlarının üzerinde sultanın denetleme yetkisi vardır.

Padişahın her zaman memur (Gumaşteğân) ahvalinden gâfil olmamalıdır. Onların gidiş ve siyretleri hakkında daima bilgi sahibi olmalıdır. Onlardan bir zulüm ve hıyânet olursa asla vazifede tutmamalıdır. Onu azletmesi, cürmü nisbetinde ceza vermesi gerekir ki ötekiler ibret alsınlar. Hiç kimse siyâset korkusuyla padişaha karşı düşünmeye cesaret etmesin Padişah bir kimseye bir makam verirse, gizlice birini bilmiyeceği bir şekilde onun üzerine faaliyetlerini ve

işlerini bildirmesi için müfettiş yapmalıdır (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 22).

Bu konuda (Turtûşî, 1995: 145)'de

Ey hükümdar, memurların çekip çevirdiği işlerden haberdar olma hususunda son derece ısrarlı ol. Böylece daha cezayı hak eder duruma düşmeden suîstimale niyetli kişiyi istihbâratınla fark eder, mükâfatını vermeden önce de vasıflı memurun sinyallerini alırsın demektedir.

Görüldüğü gibi denetleme işi hem memurların daha titiz çalışmalarını sağlamakta hem çoğu zaman suçun işlenmesini önlemekte hem de ceza ve mükâfaatta değerlendirmeye alınmakta işe yaramaktadır.

### **1.15. Yardımcı Memur-Asıl Memur Ayrımı**

- a) Asıl memur (âmil) işlerini yaparken yardımcı ile istişârede bulunur, birlikte işleri yürütürlerdi. Fakat fermanla atanan memur, kâtiplerden ayrı olarak, onlara danışmadan iş yapabiliirdi.
- b) Yardımcı memur, kötü gördüğü işte asıl memuru (âmili) engellerdi. Fermanlı memurda böyle bir engelleme yapılması mümkün olmazdı.
- c) Yardımcı memur; doğru veya yanlış, işi bitirene kadar müdüre durumunu bildirmesi gerekmezdi. Fermanlı memurlar ise yaptıkları her işi her zaman her konuda, doğru veya yanlış müdürlerine (âmirlerine) haber vermek zorundaydılar. Yardımcı memurun haber vermesi, yapmış olduğu işte müdürden bir istîda (dilekçe, yardım isteği) mâhiyetinde, kâtibin haber vermesi ise inha (teklifte bulunmak) mahiyetindedir.

d) İnhâyı haber vermek (teklifte bulunmak) doğru veya yanlış bütün işleri içine alır. İstîda (yardım isteğinde) ise yanlış olan işler için söz konusudur. Doğru yapılan işler için yardım isteği söz konusu olmazdı.

e ) İnhâ'yı haber verme, müdürün (âmilin) dönebileceği veya dönemeyeceği hususlarda olurdu. İstî'da ise, yardımcı memur dönmedikçe müdürün vazgeçemeyeceği işlerdir. Müdür, yardımcısının yardım isteğini veya kâtibinin inhâsını, beğenmeseler de ikisinin isteğine de olumlu cevap vermez. Ancak kuvvetli delillerle müdürü iknâ ederlerse isteklerine uyulurdu (Mâverdî, 1994: 399).

f) Vergi memurundan, görevlendirdiği işlere ait hesaplar istenirse ve görevi de haraç işleri ise ibraz etme mecburiyeti yoktur. Çünkü haracın harcanacağı yerler amme hizmetidir. Öşrün harcanacağı yerler ise şahıslardır (Mâverdî, 1994: 400).

### **1. 16. Memurların Halef Tâyin Etmeleri**

Memur kendi görevine birinci halef tâyin etmek isterse;

a) İşe tam yetkili birini tâyin eder: Bu nev'î tâyin bir çeşit görevlinin değişmesi olup uygun bulunmazdı. Tâyin olunmuş memur böyle bir tâyinle birini kendisine halef bırakmak isterse görevinden azledilirdi.

b) Yardımcı olarak birini halef bırakırsa: Tâyin sebebine bakılırdı. Tâyin sebebi de 3'e ayrılırdı.

c1. Memur tâyin edilirken kendisine halef veya yardımcı tâyin edebileceğine dair izin verilmişse o takdirde halef tâyin edebilirdi. Bu durumda halef tâyin edilen onun nâibi sayılırdı. İzin verilmemişse bu durumda azlolunan memurla nâib de azlolunmuş sayılırdı (Mâverdî, 1994: 400).

c2. Tâyin işlemi yapılırken kendisine nâib tâyin etmesi yasaklanırsa bu durumda nâib bırakamazdı. Eğer nâib bırakma işleminde görev verilmiş ve buna muktedir ise tâyin işlemi yapabilirdi, değilse yapamazdı.

c3. Memur tâyini muteber olup kendisi için halef ve nâib tâyin etme konusunda izin veya yasak belirtilmemişse işin durumuna göre hareket edilirdi. Tek başına işi yapabiliyorsa, nâib veya yardımcı muteber değildir, yapamıyorsa halef veya nâib tâyini muteberdir. İş tek başına yapmaya imkân bulunca halef veya nâib tâyin i işi de biterdi. Yani tâyin ettiği halef veya nâibin görevi sona ererdi (Mâverdî, 1994: 401).

### **1. 17. Turtûşî'ye Göre Sultana En Fazla Lâzım Olan Memurluklar**

#### **Vardır**

- a) Allah'tan başka kimseden korkmayan kadı,
  - b) Zayıfı güçlünden ayırıp adaletle muamele eden emniyet müdürü,
  - c) Görevini yaparken reâya, tebâaya eziyet etmeyen maliye müdürü,
  - d) Halkın ne halde olduğunu haber verecek olan ulak
- (Turtûşî,1995:173).

### **1.18. Kutadgu Bilig'e Göre En Önemli Memurluklar**

Hükümdarı Ayakta Tutan En Önemli Üç Memurluk Şunlardır:

- a) Komutan,
- b) Âlim,
- c) Kâtip,

### **1. 19. Memurluk Çeşitleri**

Sarayda görevli olup olmamalarına, merkezde ve taşradaki görev yapmalarına göre, rütbelerine göre çok çeşitli başlıklar altında memurlar sınıflandırılabilir. Biz burada memurları rütbelerine göre sınıflandıracamız ancak; görev yeri itibari ile merkezden ve saraydan başlayarak anlatacağız.

### **1. 19. 1. Büyükler**

Devletin üst düzey görevlilerine büyükler denirdi. Bunlar: Hâcib, Vezîr, Emîr, Kadu'l Kuzat, Muhtesib, Sâlâr (Komutan), Vâli, Hâres Emîri olarak sıralanmakla bereber devletten devlete değışiklikler arzederdi.

Üst düzey devlet memuru olmak için sadece kendi alanı ile ilgili değıl, diğer birçok alanla ilgili de bilgisinin olması gerekirdi. Matematik, hendese, tarih, fıkıh, hadis, icmâ, kıyas gibi bilimlerle bilgi sahibi olmaları gerekirdi.

Büyüklerin hizmetkârlıkları sayesinde hükümdarın göğsü kabarırdı. O arzu edildiğı şekilde hükümdara hizmet ederse, beyini rahat ettirirdi.

### **1.19. 2. Küçükler**

Hizmetkârlar küçükken hizmete girerlerse benlik ve gururları törpülenir diye düşünölmekteydi. Küçükken hizmete girenler ilerde daha kolay yükselirlerdi (Yusuf Has Hâcib, 1991: 194, 292-293).

Devlet görevlileri önce alt görevlerde denenir, meslekî yönden iyice pişirildikten sonra yükseltilip taltif edilirdi. Beyler hizmetkârlarına dikkat ederler ve hizmete girmelerini esaslı bir şekilde tecrübe ederlerdi. Küçük rütbeli kimseler büyükler arasına giremezler, uzakta bulunması gerekenler yakına yaklaştırmazlardı.

## **1. 20. Yönetilenlerin Yönetenlere-Yönetenlerin Yönetilenlere Karşı**

### **Görevleri**

Yönetilenlerin hakları konusuna değinmeden önce bir ülkedeki başta sultan olmak üzere yönetenlerin varlığının birdevlet ve topluma olan faydasını belirtmek gerekir. Öncelikle bir ülkenin başında bir sultan olmazsa milletler ve toplumlarda kargaşa ve toplumsal çöküş başgösterir. En kötü hükümdarın dahi hiç olmamasından daha iyi olacağı kuşkusuzdur. Eski Türkler bunu “Başsız börk olmaz” demekle en iyi şekilde anlatmıştır. Ülkede sadece sultan değil, devlet görevlilerinin de toplumun dirlik ve devamından sorumluydular. Hele iyi bir sultan ve iyi bir idareci ekibi o toplum ya da devlet için vazgeçilmez değer taşır.

(Turtûşî, 1995: 162)’ ye göre yönetici ise yönettiklerine güzel muamele etmeli, onların huzuru, sukûnu ve salâhı için elinden gelen her şeyi yaparak sözlerini tutmalı, ahlâklı olmalı, adaleti baş tâcı etmeli, onlar arasında eşit hüküm vermelidir. Yöneticilerin yönetilenler üzerinde hakkı ise; onların boyun eğmeleri, düzgün yaşam sürdürmeleri, şükretmeleri ve öndere sevgi beslemelidirler. Yönetilenlerin yönetenlere olan ihtiyacı bazen yönetenlerin yönetilenlere olan ihtiyacından daha fazla olur. Eğer koruyup gözetecek yöneticiler olmasaydı halk helâk olurdu demekle yöneticilere duyulan ihtiyacı apaçık açıklamıştır.

Yönetim altındaki herkesin Allah’a hükümdarın salâhı için dua etmesi gerekir. Yönetilenler muhakkak sultana öğütte bulunmalı, yola gelmesi için hayır dua etmelidir. Çünkü insanların ve beldelerin salâhı ancak hükümdarın salâhı ile yine

onların fesadı da hükümdarın fesadıyla olmaktadır (Turtûşî, 1995: 124).

Eğer sen önceki yöneticilerin tavır ve hareketlerini, emrini yerden yere vurursan, emîrin de önceki tebâyı düşünüp seni yermek durumunda kalacaktır. Sultan cefakâr olduğundan sana düşen sabırdır. Emrînden hoşuna gitmeyen bir şey sâdır olduğunu gören sabretsin. Çünkü kim sultandan bir karış ayrı düşer emrinden çıkarsa, cahiliyye olarak ölür. Ey Allah'ın kulu, sana zulmedene karşı beddua silahını kullanma. Bilakis Allah'a güven (Turtûşî, 1995: 307).

Yusuf Has Hâcib'de konuyla hükümdarın halka karşı hem kendi görevleriyle ilgili olarak hem de göreve getirdiği memurlarla ilgili olarak şu önemli açıklamaları kaydetmiştir ki ibret verici dersler vardır;(Yusuf Has Hâcib, 1991: 143, 360, 399): Hükümdarın memleketin beyi ve halkın büyüğüdür. Ona her türlü hürmet ve tâzimi göstermek gerekir” (B. 4996). “Beyin emrini yerine getirmek râiyet (halk) için vâciptir, büyük ve küçük herkes bu emre riâyet etmelidir” (B. 4999). “Kul sıkıntı, yük ve zahmeti ortadan kaldırmalı, beyine arzu ettiği yolları açmalıdır” (B. 1883). “Tebânın senin üzerinde üç hakkı vardır, bu hakları öde ve onları zorluğa düşürme”(B. 5574). “Bunlardan biri, memleketinde gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru” (B.5575). “İkincisi halkı âdil kanunlarla idare et, birinin diğerinin tahakkümüne kalkışmasına meydan verme, onları koru” (B. 5576). “Bütün yolları emin tut, yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır” (B. 5577). “Tebân üzerinde senin üç hakkın vardır.Bunu onlardan istemelisin” (B. 5579). “Biri halk senin emirlerinehürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun, onu derhal yerine getirmelidir” (B: 5580). “İkincisi hazine hakkını

gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidirler” (B: 5581) “Üçüncüsü senin dostuna dost, düşmanına düşman olmalıdırlar” (B: 5582). “Böylece sen onlara karşı vazifeni yapmış olursun, onlar da senin hakkını ödemiş olurlar” (B. 5583).

Halkın bir toprak parçasını vatan edinebilmesi için orada güçlü ve sözü geçerli bir hükümdarın, âdil bir hâkimin, işlek bir pazarın, işini iyi bilen bir doktorun, bol su akıtan bir nehrin olması gerekirdi (Udum, 2005, 248).

Yönetilenlerin hakları konusunda ilk önce hükümdara karşı olan haklarından bahsetmek gerekir. Hükümdar, halkı kendi ailesi gibi görüp ona göre davranmalı,yeri geldiğinde devlet baba anlayışını kendi kişiliğinde işletebilmelidir. (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 8)’e göre hükümdar “Halkın iyilik için yaptığı dua dâim olunca mülk pâyidar olur ve her gün genişler. O mülk bu dünyaya iyi ad sahibi olur. Öteki dünyada kurtuluşu bulur. Zira mülk küfürle devam eder, zulümlerle devam etmez” demekle ülkenin dirliği için iyiliğin gereğini vurgulamıştır.

Halkın da mutlu ve huzurlu yaşayabilmesi için birbirlerine karşı hak ve yükümlülüklerini yerine getirmeleri gerekir. Bu kurallara toplumun her kesimi istisnasız olarak uymak zorundadır. Eğer uymaz da toplulukta ihânet, arkadan vurma ve fesat artarsa Allah o topluluğun kalbine korku ve dehşeti hâkim kılar. Yine bir toplulukta zîna artarsa ölümler de artmaya başlar. Hele bir topluluk eksik ölçmeye ve tartmaya başlarsa o zaman o kavmin ya da topluluğun rızkı kesilir. Tolulukta haksız hüküm verme artar ve adaletin terazisi saparsa herkes hakkını kendi aramaya başlar ki o durumda kargaşa ve huzursuzluk hâkim olurdu (Udum, 2005: 251).

Sultan cihanın aile reîsi (kethudâ), cihandakiler (cihâniyân)



de hep kendisinin çoluk çocuğu (îyal) olur. Zira onun aile reîsliği bütün büyüklerden daha fazla, daha iyi, daha güzel, daha temiz olmasını gerektirir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 85).

Görüldüğü gibi Nizâmü'l-Mülk en başta hükümdarın örnek olması gerektiğini vurgulamaktadır. Burada sadece hükümdar değil, devlette sorumluluk ve yetki sahibi her memurun hem astlarına hem halka iyilikle muamala etmeli bir baba rolünü üstlenmelidir. Türklerdeki toy anlayışına göre hükümdardan başlayarak devlet büyüklerinin memurlara ve halka ziyâfetler vermesi, dış kirası adıyla hediyeler dağıtmaları onların hep baba rolünü üstlenmelerinden ileri gelmektedir.

Sadece yönetenlerin yönetilenlerde değil yönetilenlerin de yönetenlerde hakları vardır. Bu hakların yerine getirilmesinde dikkat edilecek esas unsur herkesin görev, yetki ve sorumluluklarını bilmesi ve bu görev, yetki ve sorumluluklarını diğerinin aleyhine kullanmamasıdır.

## **BİRİNCİ BÖLÜMÜN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERLERİN KARŞILAŞTIRILMASI**

Tezimizin birinci bölümü değerlendirildiğinde ana hatlarıyla şu sonuçlara ulaşmaktayız;

- a) Devlet, memurluğunda töre ve protokol kurallarını bilmek en önde gelen şarttır.
- b) Bir kişiye birden fazla görev verilmesi görevi aksatacağından bu hususta dikkatli olunmalıdır.
- c) Devlet memuru olmak için günümüzde olduğu gibi zamanın gereklerine göre bir takım kurallar vardır ve bu kurallardan en başta geleni liyâkattır. Aranılan diğer önemli şartlar ise âdil, eli açık, hoşgörülü ve uyanık olmaktır.

d) Türk -İslâm devletlerinde görevlerin çoğunda müslüman olmak ve müslümanlığın da sapıklığa varan derecedeki mezheplerin mensuplarından olmamak gerekirdi.

e) Devlet memurları işledikleri suçlardan dolayı diğerlerine de ibret olsun diye ağır şekilde cezalandırılırlardı.

f) Göreve lâıyk olup da bu görevi istemeyenler varsa onlar öncelikle göreve iknâ edilirler, gerekirse zorla göreve getirilebilirlerdi.

g) Devlet memurluğuna atama, yeni göreve tâyin ve görevden azil işlemleri belirli kurallara göre yürütölmekteydi.

h) Devlet memurluğunda aranılan genel şartların yanısıra bir de o görevin gerektirdiğı özellikler aranmaktaydı.

ı) Atama, azil ve tayin işlerinde yetki her kimin olursa olsun bu işlerde sultanın mutlak değıştirme yetkisi vardı, uygun gördüğü her zaman ve zeminde bunu kullanabilirdi.

i) Tezimizin konusu olan her dört eserde de ideal devlet memurunun nasıl olması gerektiğı konularında bilgiler mevcuttur.

j) Her dört eserde de devlete hizmet etmede aranılan insanî ölçüler neredeyse aynıdır. Sadâkat, doğruluk, cömertlik, Müslüman olma, tecrübe en başta aranılan özelliklerdir.

k) Her dört eser de birbirinin çağdaşı olup dönemin devlet yapısındaki memurların özellikleri hakkında bilgiler vermektedirler.

l) İncelediğimiz dört eserden Sirâcü'l -Mülûk ve Ahkâmû's- Sultaniyye devlet yönetimi ve memurların durumundan bahsederlerken dini hükümlere diğerk iki eserden

daha fazla yer vermişler ve âyet ve hadislerle konuların daha anlaşılır hale getirilmesine çalışmışlardır.

m) Siyâet-Nâme ve Kutadgu Bilig’de dinî hükümlere yer vermelerine rağmen Türklük özelliklerinin devlet ve toplum yapısına yansımaya daha çok yer vermişlerdir. İncelenen dört eserden Kutadgu Bilig Türklük özellikleri ve Türk devlet ve toplum yapısı ve devlet yönetimindeki görevlere daha çok yer vermiştir.

n) Her dört eserde de İslâmın, bu dini kabul eden milletlerce ortak bir kültür meydana getirdiğinin izlerini fazlaca görmekteyse de Siyâset-Nâme’de İranlılık (Fars kültürü) özelliğinin daha fazla ön plana çıktığını görmekteyiz.

## İKİNCİ BÖLÜM

### 2. MERKEZ TEŞKİLÂTI

#### 2. 1. İslâm Devletlerinde Devlet Anlayışı

Devlet; sözlük anlamı olarak başka bir ülkeye bağlı olmadan kendi başına yönetilen, belli bir toprak parçası olan, bu toprak parçasında siyasî teşkilâtlanması olan en büyük siyâsal kuruluştur.

İslâmiyetin doğuşu ile Arabistan yarımadasında bedevî bir hayat yaşayan bir milleti bir araya getirerek dünya kültür ve medeniyetine katkıda bulunan devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Orta Asya bozkırlarından İspanya içlerine kadar götüren sevda elbette İslâm'ın cihat anlayışı idi. İslâm'ın yayılma alanı bulunduğu Türk ülkelerinde de bu cihad anlayışı onların İslâm dinini kabullerinden evvelki, fütûhat anlayışlarını birleştirmeleriyle yeryüzüne yeni bir medeniyetin hâkim olma dönemi başlayacaktır.

İslâm devletleri; kuruluşlarından itibaren, devletlerini bu dininin kurallarına göre yönetilmişler, vergi sisteminden adâlet anlayışına birçok alanda bu dinin gereklerine göre yönetim anlayışı benimsemişlerdir.

Türklerde devlet anlayışına gelince “Devlete zor ve istekle sahip olunmaz. Onu tanrı verir, tanrının verdiği bu devlet de dünya devletidir (Turan, 1980: 20)”. Hakan tahta oturunca bütün dünya düzene girer. Devletin çıkarı kişilerin çıkarlarının üstündedir ve devletin sürekliliği esas kabul edilirdi. Devletin kanun ile ayakta duracağına olan inançları çok kuvvetli bir haldeydi. “Eski Türk siyâset ve devlet anlayışı, içten bölünme ve dıştan işgal edilme tehlikelerine karşı,

devletin ayakta kalabilmesi için alınacak önlemlere göre belirlenirdi (Arsal, 1947: 27).

Türklerde devlet anlayışı ve devlet yönetimini en iyi belirten eserlerin en önemlilerinden birisi de Sirâcü'l-Mülûk'tür. Bu eserde Turtûşî:

Ey yönetici bilmelisin ki, devlet bir vücuda benzer, sen onun başısın. Vezîrin bu vücudun kalbi, yönettiklerin bu bedeninin ayaklarıdır. Senin danışmanların ve yardımcılarının ise vücudun kollarıdır. Ama en mühimi şu ki, bedeninin ruhu adâlettir (Turtûşî, 1995: 137) demektedir.

Devleti töreye göre yöneten Türkler, töreyi ilden (eski Türkler devlet ve memlekete İl derlerdi) daha önemli görmüşlerdir. Çünkü nice illerin törenin emrettiği fütûhat anlayışı ile kazanılacağına inanmışlardır.

Dönemin en önemli özelliği de devletlerin savaş ekonomisi ile geçinmeleri ve ganimetlerin önemli bir yer tutmasıdır. İşte bu sebeple devletler askerî memuriyetlere daha fazla önem vermişlerdir.

Kısaca devlet yönetiminden ve bu yönetimde dikkat edilen hassasiyetlerden bahsetmekle devlet memurlarının görevlerinin önemini ve gösterilen titizliğin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Genelde şeklî düşünülüşü zaman her devlette, adına ne denilirse denilsin bir devlet başkanı, yardımcılarını ve devlet teşkilâtı bulunmaktadır. Önemli olan şeklî benzerlikler yerine, insana huzur sağlamayı aslî görev bilen esnek yapıyı, teb'âyı Allah emâneti bilen anlayıştaki farklılığı görmektir. Değilse sultanın yerine imparator, vezîrin yerine grandük, müftü yerine patrik bulunması benzerlik anlamına gelmez. Mesele

kelimelerin benzerliği değil, teŖkilâtın iŖleyiŖi, teb'aya sağladığı kolaylıklar ve getirdiği mutluluklar açısından olan benzerliklerdir (Ŗahin, 2006: 34).

## **2. 2. Saray**

Saray eski Farsça'dan gelmekte olup ; ev mesken, konak gibi anlamlara gelmektedir. Türkiye'de bu anlamlarla birlikte daha çok büyük konak ve hükümdar ikâmetgâhı anlamında kullanılmakta, hükümdarın kendisinin, ailesinin ve maiyetinin yaşadığı yer anlamına gelmektedir. Sarayda göz önünde bulundurulan büyüklük ve düzendir. "Sultanlar zamanlarının çoğunu askerî seferler ve ülkenin çeŖitli bölgelerinde seyahatlerle geçirirlerdi. Bu bakımdan dergâh ve saray sadece merkezdeki yapıyı ifade etmezdi" (Küçükdağ- Arabacı, 1999: 123). "Çoğu zaman saray bir yapı olarak değil devlet teŖkilâtının iç ve dış merkezlerinde iç merkez olarak görülürdü" (Ögel, 1971 :288).

Bu terim sultanın ikâmet ettiği her yer için kullanılırdı. Saray teŖkilâtı doğrudan doğruya sultana bağlıydı. Burada makam sahibi olan her görevlinin yetkileri tespit edilmiŖti. Dergâh, bârgah gibi terimlerle anılan saray, doğrudan doğruya sultanın Ŗahsına bağlı olarak teŖkilâtlandırılmıŖtı ( Sevim- Merçil, 1995: 505 ).

### **2. 2. 1. Saray Büyükleri ( Ekâbir-i Has )**

Saray büyüklerinden anlaŖılan; hükümdarın her an yakınında bulunan ve devletin önemli iŖleri ile sarayın önemli hizmetlerine başkanlık eden kiŖiler anlaŖılmaktadır. Saray büyükleri genellikle Türk kökenli olmakla birlikte az da olsa diğer milletlerden de bu hizmetlere atananlar olmuŖtur. Saray büyüğü olmak için uzun yıllar sarayda çalıŖmıŖ ve tecrübe kazanmıŖ olmanın yanında sultana güven vermiŖ olmak da gerekmiŖtir. Saray büyükleri konusuna değinirken; bütün İslâm devletlerinde bulunan büyükler anlatılmıŖtır. Bu

verilenlerin dışında; bazı Müslüman ülkelerde, ya başka isimlerle aynı makamlar veya o devletin şartların gereği olarak bu makamlara ilaveten başka makamlarda mevcut olmuştur.

İslâm devletlerinin hemen tamamında bulunan saray büyükleri ise şunlardır :

Hâcibler, Emîr-i Hares, Vekîl-i Hass, Silahdâr, Abdâr, Çaşnîgir, Şarabdâr, Câmedâr, Sakîler

## **2. 2. 1. 1. Hares Emîri (Emîr-i Hares, Emâret-i Hares, Zaptiye Nazırı)**

### **2. 2. 1. 1.1. Hares Emîrliğinin Kökeni**

Bu makam, Emevî halifesi Muaviye tarafından kurulmuştur (Barthold, 1990: 245). Abbasîler'de ve sonraki birçok Türk-İslâm devletinde mevcuttur (Nizâmü'l-Mülk,1999: 95).

### **2. 2. 1. 1. 2. Hares Emîrinin Görevi**

Sahîb-i Hares'in asıl vazifesinin, aynı zamanda şehrin merkez kumandanı olan Hassa ordusu kumandanına (Sahibü 's- Şurat ) benzediği şüphesizdir. Abbasî halifeliği döneminde her şeyden önce halifenin hükümlerini tatbik etmekle görevli bir memurluktan (Barthold, 1990: 245).

“Sarayda ceza infaz memurluğu görevini yürütürlerdi. Dergâhın birinci derecede mühim memuru” (Nizâmü'l-Mülk,1999: 160).

Dergâhda; Emir-i Hares'ten daha büyük, daha haşmetli makam sahibi olmamıştır. Çünkü onun meşguliyeti siyâset ile ilgilidir. Herkes padişahın hışmından ve cezalandırmasından korkar. Padişah kızdığı zaman kızdığı kişinin başını vurma işini, zindana atma işini, ona emrederdi. İnsanlar kendi vücutları ve canları için servet, mal ve nimet fedâ etmekten kaçınılmazlardı (Nizâmü'l- Mülk, 1999: 94).

Emîr-i Hares'in meşguliyeti siyâsetle ilgili olup; sopa vurma, kelle uçurma, zindana atma işini yapardı. Bu sebeple her devirde çok ihtişamlıydılar. Öyle ki hükümdarın dergâhında hâcibden sonra en haşmetli olanlar emîr-i hareslerdi. Birçok kişi kendi vücutları ve canlarının korunması için ona daima servet ve nîmet fedâ etmekten çekinmezlerdi. Halk dahi padişahdan çok ondan korkardı (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 95).

### **2. 2. 1. 1. 3. Hares Emîrinin Alâmetleri**

Tıpkı vasal bir hükümdar gibi Emîr-i Hares'in daima s ancağı ( Alem ), kös'ü ve nevbeti olmuştu. Siyâset- Nâmeden öğrendiğimize göre Selçuklular devrinde, özellikle Alp Arslan 'dan itibaren bu makam eskimiş ve eski önemini de yitirmiştir. Nizâmü'l-Mülk'e göre bunun en önemli sebebi; bu görevin tanınmış kişilere verilmesidir (Nizâm'ül-Mülk, 1999: 64). Ona göre sarayda en az 50 adet Çûb-dâr (değnek tutan) bulunmasını istemesi bu makamın devamının gerekliliğini göstermektedir (Nizâmü'l - Mülk, 1999: 160). Hares emîrlerinin emri altında cezalandırma işini yerine getiren Çûb-dârlar bulunurdu.

### **2. 2. 1. 1. 4. Hares Emîrinde Aranacak Şartlar**

Her an hükümdarın huzuruna çıkan, söz söylemek durumunda olan, sarayın en etkili, en çok korkulan memurluğudur. Nizâmü'l-Mülk Hares Emîri'nin işini yürütebilmesi için her zaman tam bir saygı ve haşmet sahibi olması gerektiğinden bahsetmiştir. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 61).

Hâres emîri hakkında sadece Siyâset- Nâme' de bilgiler mevcut olup ; bu makamın haşmeti ve şöhetinden herkesin çekindiği vurgulanmıştır. Alâmetlerinin



olmasına bakılırsa bir çok üst düzey devlet görevlilerinin bu makamın yetkilerinin kendi zararlarına kullanılmasından çekinmeleri doğal karşılanacaktır.

## **2. 2. 1. 2. Hâcib'lik**

### **2. 2. 1. 2. 1. Hâcib Kelimesinin Anlamı**

Arapça'da kapıcı, perdecî anlamına gelirdi (İ. A. C. V/I, 1997: 36-41). Hâcib, ortaçağ İslâm devletlerinde sarayın protokol işlerini yöneten görevliye denirdi.

### **2. 2. 1. 2. 2. Hâcib'in Kökeni**

Hâcib İslâmiyyet'ten önce Sasanî devletinin saray örgütünde de vardı. Asıl görevi hükümdarın katına çıkacak kişiye eşlik etmek, onu hükümdara tanıtmak ve görüşme bitince de huzurdan çıkarmaktı. Bu protokol görevine bağlı olarak hükümdarın koruma görevlilerine de âmirlik ediyordu. Emevîler döneminden başlayarak Müslüman devletlerin saraylarında yer almaya başladı (Ana Britannica, C.14: 280).

### **2. 2. 1. 2. 3. Hâciblerin Unvanları**

Çok sayıdaki hâcibi ve koruma görevlilerini yöneten büyük hâcibe; hâcib-i büzürk, hâcib-i kebir, hâcibü'l hüccab gibi hemen hemen aynı anlama gelen unvanlar verilirdi. Kuzey Afrika devletlerinde de emîrlerin en büyüğü hâcib unvanı taşırdı. Türkiye Selçukluları ve Harzemşahlar'da bu unvan soyluluk bildirecek biçimde "Melikü'l Hüccab" olarak kullanıldı. Türkiye Selçukluları'nda hâcib pervânedен sonraki en yüksek kamu görevlisiydi. (Ana Britannica, C. XIV: 280).

"Karahanlılar'da büyük hâcibe Tayangu veya Ulu hâcib denilmekteydi. Tayangu kelimesi Türkçe dayanmak fiilinden gelen bir kelime olup hükümdarın dayandığı, güvendiği kimse anlamına geliyordu" ( Türkler Ansiklopedisi, C.V :165).

### **2. 2. 1. 2. 4. Hâcibleri Görevleri**

Abbasîler’de hâcib aynı zamanda halifenin danışmanıydı. Endülüs Emevîlerinde ise hâcib büyük vezirin yetkilerini taşırdı.

“Abbasîler’de hâcib aynı zamanda halifenin danışmanıydı. Endülüs Emevîlerinde ise, hâcib büyük vezirin yetkilerini taşırdı. Memlûklular’da ise Hâcibü’l Kebir, Naibü’s-Saltana’nın buyruğunda, merkezî yönetimle taşra yönetimi ve orduyu gözetmekle görevli bir makamdı” (Ana Britannica, C.XIV: 280).

“Hâcibül Hüccab denilen âmirlerin buyruğunda hizmet gören hâcibler, zamanla askerî ve yönetsel görevler de üstlenmişlerdir” (Taneri, 1996, *İ.A.C.* XIV: 511). Hâcib’lik makamı hükümdarın huzuruna kabul işlerini yürütürdü (Nizâmü’l-Mülk,1999: 15). Hükümdar huzuruna gelenler ile ön görüşme yapar, onları sultanın huzuruna çıkarır, huzura çıkarmadan önce gerekirse usûl ve protokol kurallarını öğretirdi. Hâcibler üst düzey devlet görevlisi olduklarından, saray teşkilâtında kendilerine bağlı görevliler ve buyruğunda insanlar vardı (Yusuf Has Hâcib,1991: 52). “Dergâhtaki (hükümdar makamında) en haşmetli kişi hâcibtî” (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 160). Vakti gelmeden huzura giremezler, sorulmadan konuşmazlardı.

Dergâh Hâcib’i, hükümdarın huzurunda protokol sırası, kimin nerede ve nasıl bulunacağını belirlerdi. Eğer burada bulunanlardan birileri olması gereken yerde değilse derhal müdahale ederek gerekli düzenlemeyi yapardı (Nizâmü’l-Mülk,1999: 86).

Hâcibü’l Hüccablar sarayda sultanlardan sonra gelirler ve saray teşkilâtında çalışanların başları olarak vazife görürlerdi. Sefer ve savaşlarda mevkilerine göre görev yaparlardı. Bunlar güvenilir kişiler olmalarından dolayı genellikle ortada öncü kuvvetleri komutanı olarak görev yaparlardı.

Hâcibler ülke içinde bir üst düzey memurluktan diğerine gönderilebildikleri gibi, yabancı ülkelere elçi olarak da gönderilebilirlerdi. Nitekim Alparslan zamanında bunun örnekleri görülmüştür (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 181).

Hizmetler arasında en fazla incelik ve nezaket isteyen üst düzey görev hâciblikdir. Hâcib, hükümdarın gören gözüdür. Her konuda iyi haber alır ve sultanı da gecikmeksizin bilgilendirirdi.

Hâciplere çeşitli devletlerde verilen görevleri açıkladıktan sonra hâcipliğin bulunduğu bütün devletlerde hâciplere verilen görevleri sıralayalım.

### **Hâciblerin Görevleri:**

1. Kanun, usûl ve örfü yerine getirir. Ulu hâcib bunu tanzim ederek yol ve kapıları açardı.

2. Yabancı elçilerin geliş gidiş işi, onların istirahatları, hediyelerin verilmesi, kalacak yer ve yemekleri ile ilgilenirdi.

3. Sarayda hükümdarla görüşmek isteyenlere yardım eder; ön görüşme yapar; merasim, örf ve âdetin yanlış yapılmamasına dikkat ederdi.

4. Fakir, dul, öksüz ve yetim gibi zorda ve ihtiyacı olan mağdur vatandaşların durumunu dinler, gerekirse sultana bunları arz ederdi.

5. Haksızlığa uğrayanların taleplerini kabul eder ya da yol gösterirdi.

6. Saray içinde ve dışındaki uygunsuzlukları ikaz eder ve gerekirse manî olurdu (Yusuf Has Hâcib, 1991: 185-186, B.2490, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2495, 2503, 2504, 2505, 2519, 2520, 2522).

7. Hâciblere elçilik vazifesi de verilirdi (Genç, 1988: 20). Osmanlılardaki müneccim başı, bugünkü genelkurmay başkanlığına benzer bir görevdir. Sarayda protokol bakımından

birinci, devlet işlerinde ise ikinci önemli devlet memuriyetidir ve Osmanlıdan önceki devletlerde görülen hâciblik makamının karşılığıdır.

### **2. 2. 1. 2. 5. Hâciplerin Maiyetleri ve Gelir Kaynakları**

Hâcibü'l Hüccabların maiyetinde hâcib ve perdedâr denilen görevliler vardı ( Türkler Ansiklopedisi, C. V: 165).

Müslüman devletlerin çoğunda “Hâciblerin iktaları olmayıp, mahkeme harçlarından aldıkları para ile geçinirlerdi. Memlûklarda eyâletlerde de hâcibler olup bunlar Naibü’s-Saltanaların gıyabında onlara vekâlet ederlerdi” (Keleş, 1998, 17).

### **2. 2. 1. 2. 6. Hâciblerde Bulunması Gereken Özellikler**

Hâciblik makamı hakkında en detaylı bilgiyi Yusuf Has Hâcib’in eserinden öğrenmekteyiz. Eserde iyi bir hâcibin özellikleri şu şekilde sıralanmıştır; (Yusuf Has Hâcib, 1991, 181,182, 183, 184, 185): “Ulu Hâcib çok emniyetli, çok dürüst ve bu doğrultuda iyi ve dini bütün bir insan olmalıdır” (B. 2436). “Halka faydalı olması ve bununla halkın başına güneş ve ay doğması için, onun soyu soppu temiz ve tabiatı iyi olmalıdır” (B. 2437). “Gözü tok, hayâ sahibi ve temiz olmalıdır. Zekî ve bin türlü bilgiye sahip bulunmalıdır” (B. 2441). “Gözü tok insan vazife başında rüşvet almaz. Hâcib rüşvet alırsa bey gülünç duruma düşer” (B. 2442). “Hâcib hayâ sahibi, dürüst ve temiz, nazik bir insan olursa, ondan işte ve sözde ancak iyilik gelir” (B. 2444). “Hâcib vazifede çok uyanık ve anlayışlı olmalı” (B. 2453). “Hâcibin yüzü ve kıyâfeti güzel, saç- sakalı düzgün, erkek sesli ve açık sözlü olmalıdır” (B. 2458). “Yüzü ve kıyâfetinin güzelliği onu sevindirir, huzura girip çıkarken merdane tavrı iyi tesir yapar” (B. 2459). “Hâcib gönül sahibi ve çok akıllı olmalıdır. Bir de sakin tabiatlı olursa daha iyi olur” (B. 2465). “O çok akıllı, alçak gönüllü olmalı, fakir, dul ve yetimlere karşı şefkâtlî gönül lâzımdır” (B. 2473). “Zeki olmalı, kanunu iyi bilmelidir” (B. 2474).“İnsanlara

açık ve güler yüz göstermeli, başkalarına karşı insanîyet dairesinde ve iyi muamele etmelidir” (B. 2476). “Sabırlı ve kendisine hâkim olmalıdır. Gözünü iyi gözetmeli ve dilini sakınmalıdır” (B. 2480). “Kulağı delik, bilgisi geniş, tavrı ve hareketi doğru, sözü ve özü bir olmalıdır” (B. 2481). “Hâciblik işi için şu on şey lâzımdır. Keskin göz, delik kulak, geniş gönül” (B. 2487). “Yüz, kıyafet, boy, dil, anlayış, akıl, bilgi, tavır ve harekette bunlara tam denk olmalıdır” (B. 2488). “Bir beyin gören gözü Ulu Hâcibdir” (B. 2489).

Yusuf Has Hâcib’in değindiği özellikler ana başlıklar halinde; dürüst, emniyetli, dinî bütün, iyi tabiatlı, sözlerini tartarak söyleyen, hayâ sahibi, zekî, gözü tok, vazifede uyanık, takva sahibi, görünüşü, saç ve sakalı düzgün, gönül sahibi, kanunları iyi bilen, kulağı delik (iyi haber alabilen), kalem sahibi olmasıdır.

Hâcibler huzurda çok dikkatli olurlar, ağzına gelen her türlü sözü söylemezler, hükümdarın sözünden çıkmazlar, hevâ ve hevesten uzak dururlar, hükümdardan uzaklaşmış olan insanları ona yaklaşturmaya çalışırlar, her duydukları şeyi ifşâ etmezler, görmemesi gereken uygunsuz şeyleri görünce göz yummasını bilirlerdi.

### 2. 2. 1. 2. 7. Hâciblerin Seçilişi

Türk-İslâm devletlerinde hâcibler genellikle saray gulâmlarından seçilip yetiştirilirdi. Hâciblerin kültürlü, âlim ve bilge kimselerden seçildiği dikkate alınırsa onların meşveret meclisine katılma ihtimallerinin kuvvetli olduğu düşünülebilir (Taneri, 1977: 102-103). Büyük hâcibler emîrlik rütbesine sahiptiler. Askerî sınıftan gelirlerdi.

Hizmete alınan bendegânlar’dan (Ab-dâr, Silah-dâr, Şarap-dâr, Came-dâr) hâciblik ve emirliğe yükseltilebilirdi ((Nizâmü’l-Mülk, 1999: 75). Hâciblerin vâliliğe görevlendirilmesi aşağı bir rütbe sayılırdı (Barthold, 1990: 246).

Görüldüğü üzere hâciblik makamı hakkındaki detaylı bilgiler, Siyâset-Nâme ve Kutadgu Bilig'de bulunmaktadır. Her iki eserde de verilen bilgiler neredeyse birbirleriyle aynıdır. Her iki eserde de hâciblerin, protokol kurallarını iyi bilen, dürüst, çalışkan, takvâ sahibi insanlardan seçilmesi öğütleri verilmiştir. Tüm ortaçağ İslâm dünyasında teşrifâtçılığa büyük önem verilmiştir. Sadece sultanların değil, vâli ve şehzadelerin de hâciblerinin olduğu, bu hâciblerin sayısının birden fazla olabildiği görülmektedir. Her ne kadar birden fazla hâcib varsa da bunların en yetkilisi olan sultana daha yakındı ki, bunlara Büyük Hâcib anlamına gelen Ulu Hâcib veya Hâcib-i Büzurg denilirdi. Tahsili, yeteneği, bilgi ve tecrübesi ne kadar muntazam olursa olsun; protokol kurallarını özümseyememiş kişiler devletin üst makamlarına getirilmezlerdi. Üst düzey yönetici olan bir kişinin yaptığı protokol hatası çoğu zaman sultanlar tarafından azarlanmalarına, bazen görevden alınmalarına, hatta yapılan hatanın özelliğine göre canlarına mal olmuştur. Protokol kuralları güç gösterisi ve gücü karşısındakilere gösterme anlamına da geldiğinden, bir şehzadenin yaptığı bir hata bazen hükümdarın makamında gözü olduğu anlamına dahi gelebilir ve sultanların tedbir almalarına veya bu şehzadeleri cezalandırmalarına sebep olurdu. Bu stratejik öneminden dolayı hükümdarların hâcibleri seçerken dikkatli olmaları konusunda her iki eser de sürekli uyarılarda bulunmuşlardır. Hâcibler bugünkü devlet başkanlarının özel kalem müdürleri veya protokol müdürlerine benzemektedir. İşte hükümdara bu kadar yakın olan ve onunla sürekli görüşmek durumunda olan hâciblik makamı için aranılan özellikler elbette çok fazla olmuştur. Dikkati çeken bir husus da; halifelerin ve sultanların hâcibleri, görevlerinin dışındaki makamlara da görevlendirmeleridir. Elçilik, ordu komutanlığı gibi birçok göreve gönderilen hâcibler olmuştur.

### 2. 2. 1. 3. Çaşnigir (Hansalar-Aşçıbaşı )

### **2. 2. 1. 3. 1. Çaşnigir'in Kelime Anlamı**

Havâyic- i Salâr da denirdi. Çaşnigir kelimesinin lügât mânâsı: Yemek tadına, çeşidine bakan kimse demektir.

### **2. 2. 1. 3. 2. Çaşnigir'in Görevleri**

Çaşnigirin esas vazifesi, sultanın sofrasına getirilecek olan yemeklerin tadına önceden bakarak onun zehirlenmesini önlemektir. Bundan başka maiyetindeki kimselerle hükümdarın sofrasını hazırlamak ve sofrâ hizmetini görmektir.

Sofracıbaşı, şef garson anlamına da gelen Çaşnigir sultanın en güvendiği adamları arasından seçilirdi, sultanın hayatı daima onun elindeydi. Mutfağ-ı Havâichâne denirdi. Selçuklularda sarayın mutfağını sevk ve idare eden kişiye hansalar denirdi (Uluçay, 1977: 262). ( Yusuf Has Hâcib, 2003: 209, 216 ). “Eğer içkicibaşı ve aşçıbaşılar çiğ olurlarsa bunların zararı hayatın esası olan cana olur” ( B. 2931 ). “Aşçı güvenilir, doğru ve olgun bir kimse olmazsa; yemek içmekte beylerin durumu tehlikeye girer” (B. 2835).

### **2. 2. 1. 3. 3. Çaşnigir'de Bulunması Gereken Özellikler**

Çaşnigirin özellikleri hakkında da en detaylı bilgiyi Yusuf Has Hâcib'in eserinde görmekteyiz. Çaşnigirler itimada lâıyk ümerâ arasından seçilirdi. Doğru, dürüst, seçkin, hükümdara kendini fedâ edebilen, sadık, gözü tok, kıyâfeti düzgün, takvâ sahibi olmalıdır. Eğer aşçıbaşı düzgün bir insan olmazsa, maiyetindekiler de düzgün olmazdı. Yemek vakti gelince elini çabuk tutmalı; usûl, erkân dairesinde hükümdarın huzuruna girip çıkmalıdır (Yusuf Has Hâcib, 1991: 208).

Sadece Kutadgu Biligde detaylı bilgiler verilen bu makam; hükümdarın can güvenliği açısından oldukça önemli olup, hükümdarın çok bu makama güvendiği kişileri getirmesinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

## 2. 1. 4. Hazinedâr

### 2. 2. 1. 4. 1. Kökeni ve Anlamı

“Hükümdarın yanında sarayda çalışırdı. Eski Türkler Ağıcı, Baş Hazine derlerdi” (Ögel, 1971: 263).

Padişahın iki hazinesi olması gerektiği hususu ile ilgili olarak Siyâset-Nâme’de şu şekilde izah edilmiştir.

Padişahların daima iki hazinesi olmuştur. Biri asıl öteki de sarfiyat hazinesidir. Toplanan paranın çoğunu asıl hazineye, daha azını da sarfiyat hazinesine gönderilirdi. Bir zaruret olmadıkça asıl hazineye sarf buyurmazlardı. Eğer bir şey alırlarsa, borç yolu ile alırlar ve tekrar yerine koyarlardı. Bu düşünce hâkim olmadığı zaman devletin bütün gelirleri sarf edilirdi. Eğer ansızın paraya ihtiyaç olursa, gönül meşguliyeti doğardı. İşlerde noksanlık, gecikme olurdu. Vilâyet gelirlerinden hazine için tahsis edilmiş olan her parayı asla değiştirmezler, bir başka yere havale etmezlerdi. Böylece sarfiyat kendi usulünce karşılanırdı. Hazineler daima dolu olurdu. Padişahların işleri böyle olur (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 154).

Hazinenin önemiyle ilgili olarak Turtûşî de çok önemli notlar düşmüştür:

Ey kral husumeti uzun ve sürekli olanın saltanatı çabuk biter. Bilmelisin ki, mal sultanın gücü, memleketin direği, mülkün ana maddesidir. Mal düşmana karşı en iyi hazırlıktır. Yeryüzünün hayat bulması, krallığın sağlık ve selamet içinde yürümesi, vatanın huzuru mala bağlıdır. Dolayısıyla hakkıyla toplamalı, hak edecek yerlere verilmeli, israf ile harcanmamalı, hayatî ihtiyaçları giderdikten



sonra, daha fazla üreten kimselerden almalıdır. Toplanan mal ilerde menfat getirecek yerlere harcanmalı, boşa saçılmamalıdır. Ey kral topraklarının mamur olması için tüm gücünle çalış, bu hususta hırslı ol! Ey sultan, halktan mal toplayan görevlilerine yumuşak davranmalarını, gasptan kaçınmalarını emret (Turtûşî, 1995: 333).

Görülüyor ki, devletlerin geçici harcamalarının yapıldığı hazinenin yanında bir de asıl hazine vardır ki devletler bu hazineyi adeta ülkenin yedek akçesi gibi koruyup güçlendirmeye çalışmaktadırlar. O halde bu hazinenin emânet edileceği kimsede çok önemli özelliklerin aranması gerekmektedir.

#### **2. 2. 1. 4. 2. Hazinedar da Bulunması Gereken Özellikler**

Hükümdarın aklına şüphe gelmemesi ve onu hizmette tutması için; iyi, dürüst, doğru, itimat edilir, gözü tok olmalıdır. Gözü tok insanlar millet menfâatlerini kendi menfâatleri için kullanmazlar. Doğru dürüst insanlar kendilerini lekelemezler. Allah korkusu olmalı. Hükümdara gönülden bağlı, uyanık, ihtiyatlı, zeki, tedbirli, akıllı, haya sahibi, içki içmeyen, cömert, sadık olmalıdır. Usta muhasebeci olmalı ve her çeşit hesabı bilmeli, dikkatle kayda geçmeli; yazılarına tarih yazmalı, kayıt usullerini iyi bilmeli, hesapta ihmalkâr davranmamalı, diplomasiden, kötü sözden anlamalı, matematik ve hendese bilmelidir. Hazine ve servetin israf edilmemesi için eli sıkı, ihtiyatlı olmalıdır. Cömertliğin sınırını iyi ayarlamalıdır. Hükümdarın ihsanlarını zamanında gerekli kişilere vermelidir ki böylece halk hükümdardan yüz çevirmesin.

(Yusuf Has Hâcib, 1991: 186, 2002, 207)' ye göre hazinedar "Gözünü iyi gözetmeli ve dilini muhafaza etmeli, akıl ile arzu ve heveslerine gem vurmalıdır" (B. 2793). "Hazine ve servetin israf edilmemesi için eli sıkı ve ihtiyatlı olmalıdır. Cömertliğe lüzum yoktur" (B. 2799). Alışverişte muamelesi mülâyim olmalı, büyüğe

küçüğe karşı tatlı dil kullanmalıdır” (B. 2804). “Ödünç aldığı şeyleri zamanında öderse ona da istediği malı derhal verirler” (B. 2505). “Hizmetkâr ihšana mani olursa askerin gönlü kırılır, askerin gönlü kırılırsa beyin adı lekelenir” (B. 2808). “Verilmeyecek şeyleri vaad etmemeli, bir kere de vaad edildi mi, ona mani olmamalıdır” (B. 2811).

Hazinedarlık makamı hakkında el Ahkâmü’s Sultaniye dışındaki üç eserde geniş bilgiler vermişlerdir. Her üç eser hazinenin iyi kullanılması gerektiğini, israfın devleti zora sokacağını, zor günler için mutlaka devletin ayrı bir hazinesinin bulunmasının gereğini vurgulamışlardır.

### **2. 2. 1. 5. Emîr-i Candar (Görevi ve Maiyeti)**

Büyük Selçuklularda sarayı koruyan askerlere candar, komutanlarada emîr-i candar denirdi. Candarlar arasında atabeyliğe kadar yükselenler de vardı. Atabey Gümüştigin Candar gibi. Savaşta ve konaklarda Müfredân ile birlikte sultanı korurlardı.

Candarlara bağlı olarak Nevbetiyân (nöbetçiler), Derbânan (kapıcılar) Ppaspânan (gece bekçileri) görev yaparlardı. ( Türkler Ansiklopedisi, C. V: 156).

### **2. 2. 1. 6. Emîr-i Silâh**

Merâsimlerde hükümdarın silahını taşıyan ve aynı zamanda Zeradhâne veya Zırhhâne denilen Silâhhâneyi muhafaza eden Silâhtarların amirine denir. Sultanın maiyetindekilerin sultanı muhafazaya mahsus gulâmlarla birlikte sultanın hayatını korumakla görevli oldukları anlaşılıyor. Yusuf Harezmi’nin silahını çekip, Sultan Alp Arslan’ın üzerine yürüdüğü zaman gulâmlar ve silâhdârlar onu yok etmek istemişler fakat sultan mâni olmuştur. Silâhtarın maiyetinde daha küçük rütbeli silâhdarların bulunduğu muhakkaktır. Emîr-i Silâh makamındaki kişi merâsimler esnasında hükümdarın yanı başında dururdu ( Nizâmü’l- Mülk, 2003: 85).

Emîr-i Silâhdarların komutanlık mevkiine çıktıkları görülmektedir. (D. G. B. İ. T. 1989, C. 8: 365 ).

#### **2. 2. 1. 7. Emîr-i Alem**

Râyet-i Devlet de denilen hükümdarın bayrağını, sancağını taşıyan, onu muhafaza eden ve emrinde bir takım vazifeliler bulunan kişiye Emîr-i Alem denir. Ayrıca Alemdâr seferlerde ve savaşlarda da hükümdarın bayrak ve sancağını taşıyan ve koruyan kişiye denirdi (Köymen, C.III, 1992 : 196).

#### **2. 2. 1. 8. Emîr-i Şikâr**

Av esnasında hükümdarın yanında bulunan Emîr-i Şikâr bu işle vazifeli kişilerin amiridir. Av köpeklerinden, doğanların, yeni avda kullanılan kuş ve hayvanların bakımıyla ilgilenirdi. Sultanın av hazırlıklarını yapan bu görevliye Bazdâr da denirdi.

#### **2. 2. 1. 9. Emîr-i Ahûr**

Hükümdarın sarayında bulunan atlara bakan, seyislerin ve hademelerin başına Emîr-i Ahûr denirdi. Mirahor, İmrahor, Cenâb-ı Hasda denilen Emîr-i Ahûr'a Anadolu Selçukluları, Haçlılar zamanında Ahur Kontu anlamına gelen Kont İstab'da demişler ancak bu terim fazla kullanılmamıştır. Emîr-i Ahûr törenlerde hükümdarın atını dizginlerinden çekerdi. Karahanlılarda bu işten sorumlu kişilere İlbaş denilirdi (Koca, 1977: 156).

#### **2. 2. 1. 10. Câmedâr**

Osmanlı devleti zamanında Çuhadâr daha sonraki zamanlarda Esvapçıbaşı'ya eş vazife gören Câmedâr, sarayın terzihânesini idare ederek hükümdar ve ailesinin elbiselerini dikmek ve hazırlamakla sorumlu kişidir. Ümerâdan olmayan Çuhadârlar Memlûklarda da görülmektedir (Uluçay, 1977: 263).

“Hükümdarın şahsına ait elbiselerden başka hil’at olarak takdim edilen Tır’az ve benzeri kıyafetlerin de dikilmesi onun mesuliyeti altında olup olmadığı, sonra hil’atı giydirme vazifesinin de olup olmadığı hakkında bir şey söylenememektedir” (D. G. B. İ. T. 1989, C. VIII: 195).

#### **2. 2. 1. 11. Vekil-i Der**

Sultan ile vezir arasında bir çeşit aracı olup ilişkiyi sağlardı.

#### **2. 2. 1. 12. Üstadüddar**

Muhtemeldir ki, Vekil-i der ve Üstâdüddâr aynı kişilerdi. Hazinenin gelirleri ve vergilerin belli bir miktarıyla da ilgilenirlerdi. Üstâdüddârlar saraya ait umumî harcamalara nezâret ederlerdi. Mutfak ve Şaraphâne gibi yerlerin harcama işleri ile ilgilenirlerdi. Ayrıca buralardaki memur ve hademelerin amiri durumundaydılar. Üstâdüddârların üzerinde evkafın nezâret ve murakabesi vazifesi de vardı. Büyük Selçuklu Saray teşkilâtında görülmeyen bu müesseseye Abbasîlerde, Harzemşahlar’da ve Memlûklar’da rastlanmaktadır (Sevim-Merçil, 1985: 506).

#### **2. 2. 1. 13. Taşdâr veya Abdâr**

Hükümdar abdest alırken leğen tutup eline su döken hizmetliye taşdâr veya İbrikdâr denilmekteydi. Leğen anlamına gelen Taşddâr daha sonra umumîleşerek İbrikdâr olmuştur. Harzemşahların kurucusu olan Anuştegin, Selçuklu Sultanı Melikşah’ın taşddârı idi. Taşddâr’ın emri altında Taşdhâne de denilen yerde çalışan hademeler de vardı. Taşdhânedeki kumaş ve çamaşırlar da yıkanırdu. Ayrıca hükümdarın oda takımları ve yastıkları da burada bulunurdu. Hükümdar bir sefere çıkacak olsa taşdhâne de kendisiyle beraber, Ferraşhâne ve mutfakhâne de giderdi (D. G. B. İ. T., 1989: C. III, 366).

#### **2. 2. 1. 14. Emîr-i Devât**

Devaddâr da denilen Emir-i Devât vezâret alâmeti olan diviti taşır ve muhafaza ederdi. Gizli evrakların yazılması da onun görevleri arasındaydı.

### **2. 2. 1. 15. Emîr-i Mahfil**

Hükümdarın Cuma resmî kabullerinde teşrîfatçılık yapar ve sultana duada bulunurdu (Türkler Ansiklopedisi, C. V: 156).

### **2. 2. 1. 16. İçkicibaşı (Şarabdar-ı Has)**

#### **2. 2. 1. 16. 1. İçkicibaşının Görevleri**

Görevi sultana sadece içki getirmek olmayıp onun içtiği her türlü su, sıvı, şerbet, şarap ve benzeri içecekleri hazırlayan, zehirlenme ihtimaline karşı önceden bunları tadan görevlidir. Görevinin icabı hassas ve titizlik isteyen bir iş yapardı. Şaraphâne ve kiler onun emrindeydi. Sadece içki ile ilgili olmayıp hükümdarın aldığı her türlü sıvının kontrolünden sorumluydular.

“İlhanlılarda ve Memlûklerde içkicibaşı görevinin benzeri olarak Emîr-i Meclis görevine rastlanır. Sultan ziyâfetlerine Bezm, ziyafetin verildiği yere de Bezmhane denirdi. Emîr-i Meclis, sultanın Bezm denilen meclisine bakardı” (D. G. B. İ. T, 1989, C.VIII, 365).

(Yusuf Has Hâcib, 2003: 213, 214) “Bu işe içkiyi iyi muhafaza eden ve bunu hazırlamaya muktedir, böyle biri münâsip olur” (B. 2886). “İçkicibaşı her türlü otları hazır bulundurur; hazım, kuvvet veya müshil ilacı hazırlar” (B. 2887). “Onun elinden yenilen yalana veya içilen, arzu edilen her türlü ilaç bulunur” (B.288). “İçkiyi bizzat kendi eliyle karıştırmalı, kendisi mühürleyerek muhafaza altına almalıdır” (B.2902). “Şefkât, sevgi ve sadakatle Bey’in içkisini gözeterek, onun hakkını ödemelidir” (2905).

Görüldüğü gibi içkicibaşı makamından Yusuf Has Hâcib'in eserinde geniş bir şekilde anlatılmıştır. Ya hükümdara yakın kişiler arasından ya da uzun yıllar içki tecrübe etmiş kişilerden seçilirdi.

### **2. 2. 1. 16. 2. İçkicibaşının Özellikleri**

İçkici başı gönlünü, aklını ve yüreğini doğru tutmalıydı. Hükümdara yarayacak yemek ve içkiye konacak karışımları bizzat kendisi koymalıydı. İçkicibaşının sakileri de hep genç ve güzel yüzlü olmalıydı. Hükümdara gidecek içeceklerde kıl, tüy gibi şeylerin olmaması için sakalsız olmasına dikkat edilirdi. Eğer içkici başı ve aşçıbaşılar çiğ olurlarsa bunların zararı hayatın esası olan cana dokunacağından özenli bir araştırma sonunda seçilmelerine dikkat edilirdi (Yusuf Has Hâcib, 1991: 213-216).

### **2. 2. 1. 17. Serheng (Çavuş)**

Müslüman devletlerde Hükümdarların olduğu gibi vezirlerin de çavuşlarının olduğunu Siyâset-Nâmeden öğreniyoruz. IV. Faslın sonunda Behram Gûr ve vezîri hakkında anlatılan bir hikâyede onun Rast-u Rûşen adlı vezirinin bir tüccarı huzura getirmesi için çavuş gönderdiği kaydedilmiştir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 19).

### **2. 2. 1. 18. Vekil-i Hâss, Görevleri ve Özellikleri**

Vekil-i Hâss mutfak, şaraphâne, hânedan ve maiyet mensuplarının (Havâşî) huzura çıkmalarını sağlayan kimsedir.

Sürekli hükümdarın huzuruna çıkıp söz söylemek zorunda kalacakları için onların çok güvenilir, saygılı ve haşmet sahibi olmaları gerektiğini vurgulayan Siyasetnamenin yazarı bu müessesenin geçmişte layık kimselere verildiğini, Selçuklularda ise bu müessesenin yıprandığından bahseder (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 64).

### **2. 2. 1. 19. Perdedâr (Kapıcıbaşı)**

#### **2. 2. 1. 19. 1. Kapıcıbaşının Görevleri**

Saray teşkilâtının ve sarayının güvenliği ile ilgili önemli görevlerden biridir. Saray kapılarını açıp kapamakla mükelleftir. Bu görevin Osmanlılardaki karşılığı kapıcıbaşdır.

Gece olunca yatmadan saray nöbetçilerini lüzumlu yerlere diker. Akşam saray kapısını kapatıp çıkınca görevi sona erer. Sabah akşam nöbetçileri yerinde tutar. Kabûl zamanında takımını toplayarak onların başında huzura çıkar. Huzura çıkarken kapıda kendi yerine adam bırakır. Hizmetkârlardan huzura çıkarken huzura uymayacakları çıkarır. Belli zamanlarda kendi ekibiyle birlikte huzura çıktıktan başka, hizmetkârlardan maruzatı bulunan kimse varsa onunla tekrar huzura girer. Kapıcıbaşı yemek dağıtım işini, malzemenin yeterliliğini kontrol eder. Hizmetkârlarına hükümdardan vazife ve ihsanda bulunması konusunda tavassutta bulunabilir. Kapıda oturacak, duracak yerleri daima nizam altında bulundurur; kimsenin açıkta, lüzumsuz ortalıkta dolaşmasına izin vermez. Yemek dağıtım işini, malzemelerin yeterliliğini kontrol eder. Hizmete alınacakları çok iyi bir şekilde araştırır. Şarapçı, döşekçi, aşçı ve tuğracıları göz önünde tutar. Doğancı, avcı ve okçuları kapıda hazır bulundurur. Yatması gereken yabancı kimselerin yiyecek ve içeceğine bakar, yatacak yerlerini organize eder. Hizmetkârların durumlarını sorar, ihtiyaçlarını öğrenir, onlara yardım eder. Seferde, avda ve ciritte hükümdarı gözetir, itimat edilmeyecek kimseleri hükümdara yaklaştırmaz, hükümdarı koruyacak insanları onun çevresinde bulundururdu (Yusuf Has Hâcib, 1991: 188-191).

### **2. 2. 1. 19. 2. Kapıcıbaşında Bulunması Gereken Özellikler**

Sadık, usûl ve erkâmı bilen, mülâyim, tuzu ekmeği bol, cömert, yumuşak ve tatlı sözlü olmalıdır. Çatık yüz, acı söz insanı soğutur (Yusuf Has Hâcib, 1991: 188, 191).

Her dergâh gece bekçilerine (pas-bânân) nöbetçilerine (nevbetiyan) ve kapıcılarına (der-bânân) son derece dikkat etmek

lâzımdır. Bu kavme bakan kimselerin, bu kavmi şahsen tanımaları, durumlarını açık araştırmaları lâzımdır. Zira onlar ekseriya sıkıntı içindedirler ve tamahkâr olurlar, para (zor) ile çabucak yoldan çıkarlar ve aldatırlar. Onların arasında bir yabancı (bigâne) gördükleri zaman onun durumunu araştırırlar. Nevbete ve gözetmeye geldikleri her gece, hepsini gözden geçirirler. Gece ve gündüz bu işten gâfil olmamak lâzımdır. Zîra büyük ve nâzik bir meşguliyettir ve bütün öteki işlere tercihi vardır (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 89).

(Yusuf Has Hâcib, 1991: 190): “Şu iki şey kapının süsüdür; bunlar beyin adını büyütür ve saâdete yol açar” (B. 2554). “Bunlardan birisi hür insan olan hâcib, biri de işinin ehli olan bir kapıcıbaşdır” (B. 2555). “Bu iki kimse ile kapı tazim edilir ve beyin adı, büyüklükle her tarafa yayılır” (B. 2556).

Sarayın birinci dereceden güvenliği ile ilgili olan bu makam hakkında Siyâset-Nâme ve Kutadgu Bilig’de ayrıntılı bilgiler mevcut olup ; kapıcıbaşının görevinin önemi belirtilmiştir. Gerçekten de bu gün dahi devlet büyükleri için güvenlik önemli bir sorun olup; bu konuda güvenilir kişilerin iş başına getirilmesi oldukça önemli bir tedbirdir.

### 2. 2. 1. 20. Pervâne

Önemli gelir yeri olarak arâzi ve ikta defterleri ile onlara ait isler İstîfa Divânının dışında idi. Bu işlere Büyük Divân ve orada bulunan Pervâne denilen görevli bakardı. Osmanlılarda aynı görevi Nişancı üstlenmiştir. Zaten pervâne, kelime olarak ferman ve padişah hükmü anlamında kullanılmaktadır (Küçükdağ-Arabacı, 1977: 135).Pervâneler; üçlü bir kaleme, güzel konuşma ve ifade yeteneğine ve isabetli görüşe sahip kişiler arasından seçilirlerdi (Kerimüddîn Mahmud-i Aksarayî, 2000, 31).



### **2. 2. 2. Küçükler**

Sarayda küçükler diye adlandırılan memurlar çoğu kez büyükler diye tâbir edilen üst düzey devlet memurlarının maiyetlerini oluştururlar. Bunlar Kihterân, Bendegân, Çâkiran, Çavuşân, Berbânan, Ferrâşandır. ( Küçükdağ- Arabacı, 1999: 123).

#### **2. 2. 2. 1. Pasbânan**

Sarayda gece bekçiliği görevini yürütürlerdi. Sultanın hayatının korunması açısından son derece önemli bir görevdi.

#### **2. 2. 2. 2. Derbânan**

Bunlar kapıcıbaşının emrinde görev yapan kapıcılarıdır. Kapıcıbaşının verdiği görevleri yaparlardı.

#### **2. 2. 2. 3. Nevbetiyan**

Kelimenin okunuşundan da anlaşılacağı gibi bunlar saraydaki nöbet işlerini yürütürlerdi. Burada dikkati çeken bir husus ise gece bekçileri ile gündüz bekçilerinin ayrı olması ve bu görevleri ayrı ayrı kişilerin yerine getirmeleridir.

#### **2. 2. 2. 4. Ferrâş**

Oda hizmeti yapan görevlilerdi. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 61).

#### **2. 2. 2. 5. Has Ekmekçiler**

Saraya ekmek pişirirler. İşlerini âdil yapmayanlar cezalandırılırlardı. Gazne şehrinde has ekmekçiler şehre gelen buğdayların çoğunu alınca fırıncılarda un bulamamışlar ve ekmek yapamamışlar ve böylece şehirde kıtlık baş göstermişti. Gazne hükümdarı Sultan İbrahim fırıncıları huzura çağırıp olayı öğrenince un ve buğdayları halka ücretsiz dağıtmıştır, has ekmekçileri de fillerin altına attırmıştır. (Nizâmü'l- Mülk, 1999: 32).

#### **2. 2. 2. 6. Mutribler, Nedimler ve Diğer Görevliler**

Sarayda ki büyük ve küçüklerden başka Mutripler veya Mutribeler denilen, çalgı çalıp şarkı söyleyerek eğence meclislerine katılanları eğlendirmekle görevli kişiler vardı.

Selçuklu sultanlarının devirlerindeki bilgin ve şâirleri korudukları ve sarayda nedimler ve bilginler topluluğu olarak kurdukları bir sınıf olduğu bilinmektedir.

Bütün bunlardan başka sultanları sözleri ve tatlı konuşmaları ile eğlendiren dilsizler, cüceler, müzisyenler, soytarılar grubu da vardı ( Sevim- Merçil, 1995: 507 ).

Sarayda ki unvanların çoğu ve hükümdarın şahsına hizmet edenler hükümdarın en çok güvendiği Has gulâmları arasından seçilirdi.

### **2. 2. 3. Türk Devletlerinde Saray Teşkilâtında Görevli Memurların Ortak**

#### **Özellikleri**

a) Hemen hemen tamamı askerî sınıftandır (Ehl-i Seyf). Her müessesenin başında bulunan kişi emîrlik rütbesindedir. Ortaçağda gerek İslâm dünyasında ve gerekse Hristiyan dünyasında hükümdarın şahsi işlerini yapan görevlilerin rütbeleri çok üst düzeydeydiler.

b) Saray teşkilâtındakilerin hemen tamamı askerî sınıftan oldukları için gulâm sistemine göre yetişmişlerdir ve hemen tamamı Türk'tür.

c) Devlet büyüklerinden (Ekâbir) sayıldıkları için, kendilerine ait olan yerde de olsa hükümdarın yanında olabilme hakkına ve şansına sahiptirler.

d) Hükümdarın huzuruna gelip gidenlerden sonra hükümdarın bu üst düzey hizmetçilerinin çoğu huzurda kalırdı.

e) Gerek Müslüman Türk Devletlerinde ve gerekse diğer Müslüman devletlerde hükümdarın şahsî işlerini yapan görevlilerin başında üst düzey ( büyükler ) memur sınıfında bulunanlar başkanlık ederlerdi. Hükümdarın şahsî hizmetini görenlerin

devletin üst düzey komutanlıklarına, hâcipliğe, vezirliğe ve daha başka makamlara atanmaları; dönemin devlete hizmet eden görevlileri ile bizzat hükümdara hizmet eden görevlilerin arasında bir ayırım yapmanın güç olmasıdır. Çoğu kere sultana hizmet eden bir görevli hâciblik ve vezirlik başta olmak üzere birçok üst göreve geliyordu. Zaten böyle bir göreve gelmeseler dahi onların rütbelerinin emirlik olması sultana hizmet eden görevlilerle devlete hizmet edenlerin o dönemde hemen hemen aynı kabul edilmesindeki anlayıştan kaynaklanmaktadır.

f) Diğer bir husus da bu gün dahi bizleri hayrete düşüren katı protokol kurallarının olması ve üst makamlara gelene kadar herkesin bu kuralları öğrenme zorunluluğudur. Zirâ bu kuralları bilmeden bir büyüğün yaptığı hata kuralı bilmiyor diye hiçbir şekilde affı gerektirmezdi. Üstelik birçok konu imalarla, protokol kuralları ile uyarılmak yoluyla halledilmiştir (D G B İ T , 1989,C.VII, 184-200).

#### **2. 2. 4. Sultanların Danışmanları**

İncelediğimiz dört eserde de danışmanların kimler olduğu, görev ve yetkileri adı altında bir açıklama bulunmamakla birlikte istişâreye önem veren açıklamalar mevcuttur. Zaten İslâmiyetten önceki Türk devletlerinden itibaren Türk hükümdarlarının istişâreye büyük önem verdiklerini kurdukları “Kengeş” ve “Meşveret” meclislerinden öğrenmekteyiz.

İstişâre etmenin hiçbir iyi yanı olmasa bile, şu kadarı yeter ki, sen müstebitçe hüküm verip isabet etsen dahi, sana karşı haset dolu kimselerin verdiği zarar sebebiyle isabet edenin faydasını dahi bulamazsın ve aradan biri çıkıp “bu sadece bir rastlantıdır, böyle yapmışsa güzel bir şeydir, ama sadece rastlantıdır” der. Fakat istişâre ile karar alıp, isabetli hüküm verirsen etrafındaki insanlar ve halk senin görüşünü beğenirler, zirâ bu beğenişte biraz da kendi nefislerini okşayış vardır. Eğer hata edersen çevrendeki

cemaât hatanı o kadar büyütmezler, biraz da kendileri yüklenirler. Zirâ bu hatadan kendilerini de sorumlu tutmaktadırlar (Turtûşî, 1995: 217).

Nasihâte gelince; salah, barış ve esenliğin gerçekleşmesine vesile olacak işleri yapmak demektir. Akıllı ve başarılı bir yönetici nasihate açık olan ve bu nasihâte uyan kişidir. Müslümanlar genelde ibadet yapmayı ve idarecileri olumlu yönde uyararak müslüman cemaatine sığınmayı yaşam biçimi haline getirmişlerdir. Ey dost bilmelisin ki, nasihat yemeğinin lokması acı da olsa, onu ulu'l-azm kimseler kabul etmiştir. Nasihât, nefislere zor gelir. Nefis hevâsına uygun düşeni yapmaya meyillidir. Öğüt verecek kimselerden uzak durur ( Turtûşî, 1995: 221 ).

Görüldüğü gibi Turtûşî nasihâte uymanın yanlışlardan yöneticileri alıkoyacağını ama nasihât dinlemenin insan nefesine ağır geldiğini fakat meyvesinin tatlı olduğundan bahsetmiştir.

Buraya kadar istişârenin öneminden bahsettikten sonra şimdi de hükümdara danışmanlıkta bulunacak kişilerin özelliklerinden bahsedelim.

Sultanın her konuda danıştığı, istişârede bulunduğu kişilerde belli özelliklerin bulunması gerekir. Danışmanların özellikleri konusunda da ayrıntılı bilgiyi yine Turtûşî vermektedir.

Sultanın yanında ilim sahipleri, zekî, akıllı, edepli, sağlam görüşlü, asil, şerefli, hayâ sahibi kimseler bulunmalıdır. Her kabilenin saygın zatları sultanın çevresini sarmalıdır. Ona en yakın olan en iyi olmalı, sıralama böyle yapılmalıdır. Bunun tersi vuku bulursa sultan tedbirlerini iyi almıyor, yanlış işler yapıyor demektir.

Halkta fazilet, adalet ve zekâ sahibi bir sultan olmadan olgunlaşamaz. Zâlim ve gâsıp sultan ayağa batan devedikeni gibidir (Turtûşî, 1995: 305).

Öğretmenle istişâre etme, çobanla istişâre etme, kadınlarla çok oturan kimseye akıl danışma, htiyacını gidermek için sabırsızlaşan kimseye akıl danışma, korkağa yanaşıp ondan rehberlik isteme, önünü ve arkasını tutmayanlardan da istişare bekleme ( Turtûşî, 1995: 218 )

diyerek kimlerle istişare etmenin fayda getirmeyeceğini de açıklamıştır.

Sultan işini elinden kapacak, ihtiraslı, kendisinin ölümüyle sevinecek kimseleri danışman yapmamalıdır. Danışılacak kişi; ekmek, yemek derdinde olmayarak aciz ve ihtiyaç sahibi olmamalıdır. Böyle olur ise, o kişi derdini danışan kimseye bulaştırır. Sultan danışırken samimi olmalı, danışılacak konuyu gizlemeden, farklı yorumlamaya mahal bırakmadan, açık seçik biçimde anlatmalı ki, bir hata doğmasın, buna rağmen doğacak bir hatadan da sorumlu olmasın ( Udum, 2005: 134 ).

Görüldüğü gibi istişârede bulunmak hem sultanların ve diğer devlet Görevlilerinin hata yapmalarını azaltmakta hem de yapmış oldukları hataların hoşgörülmesine de sebep olabilmektedir. Atasözlerimize kadar girmiş olan danışma ve istişare İslâmiyetin ilk yıllarından itibaren uygulanagelmiş ve sünnet kabul edilmiştir. Burada günümüz modern devletlerin örnek ve ibret almaları gereken şey; ta yüzyıllar öncesinde demokrasinin ve insan haklarının günümüzle mukayese edilemeyecek kadar

fikir özgürlüğünü kısıtladığı dönemlerde ülkenin mutlak hâkimi olan hükümdarlar başta olmak üzere üst düzey devlet yöneticilerinin danışmaya önem vermeleridir.

Hangi memuriyetlerin hükümdarlara danışmanlık yaptığı hususuna gelince: Bu konuda açık ifadeler olmasa da vezirlerin, hacıplerin, ordu komutanlarının, atabeylerin, kadıların, din âlimlerinin bu görevleri yerine getirdiklerini görmekteyiz.

## **2. 3. Vezîr**

### **2. 3. 1. Vezîr Kelimesinin Anlamı**

a) Vizir: Vezîr kelimesi aslen Farsça 'dır ve vizr kökünden gelir. Ağırılık demektir. Çoğulu "Vüzerâ" dır Çünkü vezîr de halifenin yetkilerinin bir kısmını yüklenmektedir. Lûgat manası yardımcı demek olup, devletin yükünü taşıyan anlamına gelir ( Pakalın, 1993: 590; Öztuna, 1989: 87; Yeni Türk Ansiklopedisi, C. X. 1985: 4632 ).

b) Ezr: Sığınak kelimesinden alınmıştır. Halifenin de vezirin görüşlerine, sığınması anlamında yorumlanmıştır.

c) Ezr: Arka, sırt kelimesinden alınmıştır. Çünkü halife ya da hükümdar vezîri ile kudret bulmaktadır (Mâverdi, 1994: 68).

d) Kamus-ı Türkî'de hükümdarın vekili olup Umur-u devlete bakan zat olarak geçmiştir (Şemseddin Sâmî, 1989: 1491).

Yeni çağın en büyük üç Türk imparatorluğunda, Osmanlı Türkiyesi, Safevî İran ve Hindistan Timuroğullarında sadrazâm denmiştir ( Yeni Türk Ansiklopedisi .C. X. 1985: 4632).

### **2. 3. 2. Vezîrliğin Tarihi**

Vezîre ilk ihtiyaç duyan Hz. Musa'dır. Allah'tan kendisine yardımcı olarak kardeşi Harun'u istemiştir. Peygamberimizin de yardımcıları vardır.

İsrailoğulları, Araplar ve Farslar tam olarak vezîr anlamı taşımamakla birlikte vezir kelimesini kullandılar. “Vezîr kelimesi İsrailoğulları tarafından da biliniyordu. İslâmiyet döneminde Hz. Ebubekir’e “vezîru’n-nebî” tâbiri kullanılmıştı. Zira o, peygamberden sonra gelen şahıs olup onun birinci dereceden yardımcısıydı” (Turan,1995,19).

İslâm Âleminde ilk defa Hz. Ebubekir’e, Emevilerde ise Ziyad b. Ebi Ebih’e vezîr denildiyse de bu zamanda vezîrlik makamı henüz bildiğimiz şekilde oluşmamıştı (Koca, 1977: 21).

Eski Mısır’da vâli düzeyinde iki sivil yönetici de vezir unvanını taşıyordu. Geçmiş İ. Ö. 2613’lere inen vezirlik M. Ö.1878’lerde bürokraside yetkili bir makama dönüştürüldü ve büyük önem kazandı (Kazıcı, 1991: 69).

İslâmiyetten önceki Türkler’de ise vezîrin karşılığı “Yuğruş”tur (Kaşgarlı Mahmud, 1989: 112).

Müslümanlardan vezîrlik makamını ilk kez Abbasîler kullandı. İlk vezîri ilk halife Ebu’l Abbas’ın vezîri Hemedanlı Ebu Selerne Hafs b. Süleyman’el Hallal idi (Kazıcı, 1991: 69). Abbasîlerde İmare-i Amme denilen genel vezîrlik vardı (Savaş, 1993: 130, 131). Bundan sonra bütün İslâm devletlerinde de kullanılmaya başlandı.”Abbasî vezîrleri idare teşkilâtında yetişen ve ihtisas yapan küttab ( kâtibler ) sınıfına mensupturlar” ( Turan, 1995, 23).

Abbasîlerde vezîrlerin genel Fars’lıydı. Ailenin geneli yabancı da olsa Abbasî yönetimine engel teşkil etmiyordu. Çünkü uzun yıllar Bağdat’ta yaşadıklarından halka intibak etmişlerdi (Koca, 1977: 23).

Bermekî ailesinin bulunduğu 8.y.y.'da Abbasîler zamanında kurumlaşmaya başladı. Abbasî vezîrleri hükümdarlarla halk arasında bağ kurar ve her konuda hükümdarı halk karşısında temsil ederdi (Ana Britanicca, C. XXXI. 1994: 205).

Büyük Selçuklularda vezîrlik makamı, devlet tesis edilince, Sultan Tuğrul Bey tarafından ihdas edildi. Tuğrul Bey bu makama ilk olarak Ebu'l Kâsım Buzgânîyi getirdi. Tuğrul Bey, devlet işlerinin yerleşmesi için, Gazneli hükûmet kadrolarında yetişmiş İranlıları vezârete tâyin etti. Bilhassa Tuğrul Bey'in ölümüne kadar, uzun sayılabilecek bir süre, vezîrliğini yapan Amidü'l-mülk Kündürî'nin, Alp Arslan ve Melikşah'ın vezirliklerini yapan Nizâmü'l-Mülk'ün mesleklerinin kâtiplik olması, Abbasî anânesinin devamıdır. Büyük Selçuklu vezirleri umumiyetle divân-ı inşâ ve divân-ı istîfa'da vazife almış kimselerdi (Turan, 1995, 27).

Muhtelif devletlerin vezîrlerinde, vazife, selâhiyet ve protokol bakımından paralellik görülmektedir. Gerçekten; Abbasî, Samanî, Gazneli, Selçuklu vezîrleri ayrı devirlerin aynı vezîrleri" gibidir (Turan, 1995, 27).

Eyyübîlerde vezîrliğin zamanla güçlenip devlete sorun yaratmaması için fazla önem verilmedi. Memlûkler vezirlik makamını idarî bir göreve dönüştürüp yetkilerini daraltmışlar, Samanî, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklularda ise vezîrlik önemliydi. Gaznelilerde ayrıca vezîrler görevi kabul ederlerken hangi şartlarda kabul edeceklerine dâir anlaşma yaparlardı (Koca, 1977: 21).

Devlet yönetiminde Divân-ı Saltanat (büyük divan) denilen ve hükümetle ilgili en büyük kurulun başkanıydı. Çadırının önünde nevbet çaldırırdı (Taneri, 1968: 142).

#### **2. 3. 4. Vezîr Olma Şekilleri**



Halife ve sultanlar tarafından vezîr tâyin edildiği gibi, hükümdarların güçsüzlüğünden faydalanıp kendilerini de vezîr tâyin ettirdikleri oluyordu. Çoğunlukla vezîr olmak için önce divân üyesi olmak gerekirdi (Koca, 1977: 91).

### **2. 3. 5. Vezîrlerin Kökenleri**

Abbasîlerin ve Selçuklu vezirlerinin çoğu Fars kökenliydi. Ancak Türkiye Selçukluları'nda durum Türkler'in lehine değişmiştir. Sâhip Ata, Pervâne, Celâleddin Karatay gibi vezîrler Türkiye Selçukluları'nın Türk kökenli kudretli vezîrleriydiler ( Koca, 1977: 91).

Büyük Selçuklularda vezîrlik âdetâ İranlıların tekelindedir. Yirmi üç vezîrden ancak biri Türk'tür. Selçuklu vezîrlerinin ekseriyatı-en az onbeşi- divânlar ve idâre teşkilâtından yetişerek, bu yüksek makama gelmişlerdir (Turan,1995,28).

Selçuklular'da vezîrlerin İranlı olmaları devlet idaresinde Türk kökenli yöneticilerle zaman zaman sürtüşmelere yol açmıştır. Saray görevlileri ve askerî kadroların büyük bir kısmı Türk olan devlette sultanlar da çoğu zaman tercihlerini Türklerden yana kullanarak dengelemişlerdir. Büyük Selçuklularda vezîrlerin çoğunluğunun İranlı olmaları; devlet kadrolarına da sîrâyet etmiş, zaman zaman Türkmenler bunlardan rahatsızlık duymuşlardır. Oğuz isyanının önemli sebeplerinden biri de devlet kadrolarına İranlıların alınarak Türkmenlerin ikinci plana atılmasıdır.

### **2. 3. 6. Vezîrlerin Maiyetleri**

Vezîrler divânda çalışırken en yakınları divân kâtipleri ve divân tercümanlarıydı. Bu kâtipler divân defterlerini tutarlardı. Vezîrler iş başına gelince kendi maiyetlerini de kendileri seçerlerdi (Koca, 1977: 91).

Vezîrlerin şahıslarına bağlı gulâmları, bazen hâcibleri de olurdu (Koca, 1977: 82-83). Vezîrlerin şahıslarına ait köleleri mevcut olup, savaş ve barışta onu korurlardı. Sayıları en az yüz kişiydi.

Yerine ve zamanına göre değişen hâcibleri, dividini saklayan devaddâr (yerine göre gizli yazılarını da hazırlardı) bulunurdu (Uluçay, 1977: 274).

Vezîrler her gün divâna gelirlerdi. Bu salona sofa denirdi. Sağında ve solunda duran kâtipler ve tercümanları, daha uzağında hazine vekili, divân-ı inşa ve tuğra temsilcileri dizleri üzerinde otururlardı. Divân kapısında emîr-i şimşir denilen bir muhafız bulunurdu. Vezîrler, sultanın katıldığı davetler verirlerdi.

Vezîrlerin kökenleri konusunda da değindiğimiz gibi, vezirler çoğu zaman kadrolarını kendi akrabalarından ve milletlerden kurmuşlardır. Bu olay çoğu zaman devlete sıkıntı çıkarmamakla birlikte Büyük Selçuklularda bir kısım Türkmenlerin küstürülmelerine ve ayaklanmalara kadar varan sonuçlar doğurmuştur.

### **2. 3. 7. Vezîrlerin Görev ve Yetkileri**

- a) Elçi gönderir ve kabul ederlerdi.
- b) Bazı hususlarda fermanlar çıkarabilirlerdi.
- c) Sultan katılmadığı zaman büyük divanlara başkanlık ederlerdi.
- d) Devlet dairelerini denetlerlerdi.
- e) Bütçeyi hazırlarlardı.
- f) Devlet hazinesini korumak ve olağan üstü durumlar için ihtiyat akçesi bulundurmakla görevliydi.
- g) Maaş bağlamak ve ikta tevcih ederlerdi.

Gerekli görürlerse vergi koyabilirlerdi (Turan,1995,28).

### **2. 3. 8. Vezîrlik Sembolleri**

“Vezîrler ilk defa göreve gelince altından dividi devralırlardı. Bu divid vezîre mülkî selahiyetlerin verildiğini gösterirdi” (Koca, 1977: 91). Divid takımının yanına kalem, sarık ( külâh-ı sultanî), hil’at, vezaret tuğrası, çadır, sancak, nevbet bulunurdu (Turan,1995,27).

### 2. 3. 9. Vezîrlerde Bulunması Gereken Özellikler

“Padişah ve vezîrler akıllı olmalıdır. Ülkedeki vâlileri, vergi memurlarını, ordu büyüklerini düzene koyan vezirdir. Vezîrlerin kötü, hâin, hırsız olmaları, diğerlerinin de öyle olmasına yol açardı” (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 124).

İyi davranışlı vezîr; padişahları iyi ad sahibi ve dünyada tanınmış yapar. Büyük olmuş bulunan, cihana emir vermiş olan ve adını iyiliği ile kıyâmete kadar götürecek olan her padişah bunlara iyi rey sahibi vezîrler yüzünden ulaşmışlardır. Yani vezîrler padişahın iyi ya da kötü, güçlü ya da zayıf memlekete sahip olmasında esas görevi üstlenen üst düzey devlet memurudur (Nizâmü’l-Mülk, 1999, 126).

“Eğer vezir, vezîroğlu (vezîrzâde) olursa daha iyi daha güzel olur. Bu, İranlılar’ın son meliki Yezdigird b. Şehryâr zamanına kadar böyleydi, İslâmlıktan sonra değişirdi” (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 126).

Vezîrler, hükümdarların en iyi adamları bazen de en iyi dostlarıdır. Onlardan akıl aldığı, tecrübelerinden faydalandığı da olurdu (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 34).

Şu halde vezîrlerin işlerini iyi yapıp yapmaması, tüm ülkenin mutluluğu, huzuru, gücü ve geleceği ile yakından ilgilidir (Nizâmü’l-Mülk, 2003: 40).

“Padişah; vilâyet, ordu, para geliri (vücûh-i mâl) işlerinde, îmar faaliyetlerinde, memleketin düşmanları (haşman) ve alınacak karşı tedbirler hususunda vezirleri ile konuşurlardı” ( Nizâmü’l-Mülk, 1999: 86 ). Görülüyor ki, hükümdar ile vezîr her konuda

görüş alış verişinde bulunurlar ve vezir hükümdarın verdiği yetkiler çerçevesinde ülkede her konuda onun mutlak vekiliydi.

Hükümdar, vezîrlerin ve adamlarının işlerini yapıp yapmadıklarını gizlice sormalıdır. Padişahın ve memleketin iyiliği veya karışıklığa düşmesi onlara bağlanır; vezîr iyi veya parlak olduğu zaman, memleket mamur olur. Ordu reâyâ ( halk ) memnun ve rahat olurlar. Padişahın gönlü de ferah olur. Vezîr kötü olunca memlekette karışıklık doğar ki, bu karışıklığın telâfisi güç olur, padişahın daimi zihni karışır, üzülür ve muzdarip olur (Nizâmü'l-Mülk,1999: 17).

Yusuf Has Hâcib devlet yönetiminde üç önemli görevin bulunduğunu, bu görevlerin ehline verilmesi için hükümdarın bizzat araştırması gerektiğini, bu görevlerin vezîrlük, kadılık ve hükümdar vekilliği olan nâiplik olduğunu belirtir. Bu üç yerde işe yaramayan insan olursa halkın işlerinin kötü olacağını iyi olursa halkında işinin iyi olacağını ve bu iyilikten dolayı da sultana dua edeceklerini söyler ( Yusuf Has Hâcib, 1991: 383).

“İmar, savaş, akın, cezalandırma, erzak, hediye alma, oturma, seyahat etme, askerlik ve buna benzer konularda memlekette taalluk eden her şeyde vezir, cihan devleti Selçukluların büyükleri ve ihtiyarları ile tedbir almaları daha uygundur (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 65)” demekle Siyâset- Nâmenin yazarı tecrübeye ve istişâreye verilen önemi açıkça belirtmektedir. Vezirin özellikleri ile ilgili olarak Turtûşî de şu tavsiyelerde bulunmuştur;

- a) Kesinlikle doğru sözlü olması,
- b) Dininde adâletli olması,

- c) İyi bir ahlâka sahip olması,
- d) Halkın ne vaziyette olduğunu iyi bilmesi,
- e) Vezîrin yakın dostlarının da güvenilir, tecrübeli kimselerden olması şarttır. Kral kesinlikle vezâret makamına âdi kimseleri getirmemelidir (Turtûşî, 1995: 195).

Vezîr de ancak keskin zekâsı, doğru anlayışı, duru gönlü ile görevini tam yapabilir. Vezirliğin şartlarından biri de halka karşı merhametli olması, yumuşak muamele etmesidir. Böylece yönetilenler sultandan aldığı darbeleri vezîrin şefkâtiyle tedâvi etsinler. Vezîrlik şartlarından biri de sultandan uzakta olduğu zaman dahi samimî olabilmesi, kalbinin sâfiyetini koruyabilmesidir ( Turtûşî, 1995 : 197 ).

Yine Turtûşî vezirlikle ilgili olarak orta yollu olması gerektiğinden bahisle şöyle demektedir;

Alçak ve meymenetsiz kimseler yükseldikçe zulmetmekten zevk alırlar. Kibire kapılır, bildiklerini bilmezden gelir, şerefli ve asil ruhlu insanları küçümserler. Böyle kimselerin başa geçmesi, erdem sahibi olan kutlu insanlara felaket ve eziyet verir. Vezîr, kral için ne ise, halk için de kral odur. Sultan iyi olduğunda yönetilenler nasıl iyi oluyorsa, vezirler kötü olduğunda da kral öyle kötü olur. Eğer vezîr salâh sahibi iyi kimselerden olursa sultan da iyi olur. Aklın afeti arzuya esir olmak, yöneticinin afeti beceriksiz vezir denilmektedir ( Turtûşî, 1999: 198 ).

Vezîrin özellikleri ile ilgili olarak Kutadgu Biligde çok ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Hâcib eserinde; ( Yusuf Has Hâcib, 1991: 164,1 65, 166, 167, 169, 383 ) :

“Beylerin yükünü yüklenen vezîrdir, beyliğin temelini sağlamlaştıran da vezîrdir” (B. 2183). “Bu işe halk içinde çok temayüz etmiş seçkin insan lâzımdır, aklı, gönlü ermeli ve işine yürekten bağlanmalıdır” (B. 2184). “Aklı çok ve bilgisi deniz gibi derin ve geniş olmalı, her iş elinden gelmeli ve beyin yüzünü güldürmelidir” (B. 2185). “Vezîr akıllı ve bilgili olmalıdır, bu iş için zekâ ve yumuşak huylu olmak lâzımdır” (B. 2188). Asil bir aileden gelmeli, takva sahibi ve dürüst olmalı, hayatını da dürüstlikle geçirmelidir” (B. 2186). “Vezîrlik mühim bir iştir ve bu iş için seçkin insan lâzımdır. O doğru ve asil tabiatlı olmalıdır” (B. 2187). “Vezîr imkânlı, takva sahibi ve seçkin olmalı, memleket ve halk ondan her bakımdan emin bulunmalıdır” (B. 2190). “Vezîr hayâ sahibi, gözü tok ve seçkin bir insan olmalıdır” (B. 2199). “Vezîrin yüzü güzel ve düzgün, kendisi de halkın hakkını alabilmesi için, âdil olmalıdır” (B. 2208). “Vezîrin işi hesapla döner, hesap bilmezse, hizmetkârın işi kalır” (B. 2190). “Vezîrin gönlü alçak ve dili yumuşak olmalıdır, böylelikle insan kendisini başkalarına sevdirebilir” (B. 2229). “Vezîrliğe çok uygun insan lâzımdır. O, okuyan ve yazan çok anlayışlı bir insan olmalıdır” (B. 2237). “Gözü tok, uyanık, ihtiyatlı ve işinin ehli olmalı, işe yarayan ve yaramayan insanları ayırt edebilmelidir” (B. 2236). “Hizmete hazır, vefalı, emanete karşı titiz, bir de temiz gönüllü olmalıdır” (B. 2237). “Vezîr bey için daima bir müşâvirdir; halka, muhafızlara ve hizmetkârlara nizam veren odur” (B. 5336).

Görüldüğü gibi iyi bir vezir hükümdarın yüzü, halk ile hükümdar arasında adeta bir köprü vazifesindedir. Vezîrlerin görevlerini yaparken dikkat edecekleri en önemli husus hiçbir şekilde heybeti, azameti ve diğer özellikleriyle sultana alternatif hale gelmemeye özen göstermesidir. Çünkü sultanlar bu durumdaki vezirlerini gözlerini kırpmadan harcamışlardır. Ancak her hükümdar da bunu başarabilmiş değildir. Öyle ki,

bazen vezirler devlet içersinde o kadar kuvvetli olabiliyorlardı ki, sultanların bile onların gücünden çekindikleri oluyordu.

Bazen vezîrlerin kendilerini kudretli hissettiklerinde sultanların uyarısını dikkate almıyorlar, vezîrin kendilerini düzeltmeleri için sultanların uyarmaları yetmiyordu. Böyle bir durum Sultan Melikşah ile vezîri Nizâmü'l-Mülk arasında cereyan etmiştir. Sultan Melikşah, Nizâmü'l-Mülk'ün devlet içinde gittikçe gücünü ve etkisini artırmasına adeta göz yummuş ve onun gerçek niyetini görmezlikten gelmiştir. Bu durum, Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarının devlet içinde bazı taşkınlıklar yapmasına kadar gitmiştir. Özellikle Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarından birinin yetkilerinin dışına çıkarak Selçuklu vâlilerinden birine baskı yapmaya kalkışması, Melikşah'ı son derece kızdırdı. Melikşah, iş işten geçmiş olarak duruma müdahale etti. O, bu olay üzerine vezirine yazdığı mektupta, onu şu sözlerle suçladı ve tehdit etti: "Sen benim devletimi ve memleketimi ele geçirdin; oğullarına ve damatlarına verdin. Bunlar benim adamlarıma saygı göstermiyorlar; halka zulüm yapıyorlar; sen de bunları cezalandırmıyorsun. (Başında bulunduğum) devlete ortak mısın? İster misin ki, önündeki yazı takımı ile başındaki sarığının alınmasını emredeyim ? Halkı zulmünüzden kurtarayım.

Melikşah'ın bu sözleriyle gerçek yüzünü açığa vurduğu Nizâmü'l-Mülk, özür dileyerek yapılan hatayı düzeltmesi gerekirken, Melikşah'a aynı şekilde bir meydan okuma ile karşılık verdi: "Sen benim fikrim ve tedbirim sayesinde bugünkü ikbale ulaştın. Baban

öldüğü gün seni nasıl idare ettiğimi, ayaklanmaları nasıl bastırduğımı hatırla ve unutma ki, benim yazı takımım ve sarığım ile senin tacın ve tahtın birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Devlet bu ikisi ile ayakta duruyor. Yazı takımımın ve sarığımın ortadan kalkmasıyla, taç ve taht da ortadan kalkar.”

Bu gerçekten de bir meydan okuma idi. Zira Melikşah'ın tehdidine veziri tarafından aynı tehditle cevap verilmiştir. Fakat asıl önemli olan Melikşah'ın bundan sonraki tavrıdır. Şüphesiz Melikşah, daha önce vezirine verdiği aşırı yetkilerden dolayı pişman olmuştur; fakat o bu meydan okumaya karşılık ikinci adımı atamamış, Nizâmü'l-Mülk'ü görevden alamamıştır. Ancak Melikşah, Nizâm'ül- Mülk'ün rakibi olan ve ona karşı Terken Hatunun adayı olarak vezîrlük mücadelesi veren Tacü'l-Mülk'e karşı vezîrini desteklememiştir (Koca, 1997: 182 ).

Alp Arslan zamanı olayları ve hükümdarın kişiliği dikkate alınır, vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün böyle bir meydan okumayı ona karşı yapması mümkün değildir.”Alp Arslan zamanında vezir Nizâmü'l-Mülk bu kadar geniş selâhiyetlere sahip değildi. Bu sebeple onun sultanın kararlarına ve emirlerine Melikşah zamanındaki kadar müdahale edemediği anlaşılmaktadır (Köymen, 2001, 172)

### **2. 3. 10. Vezîrlük Çeşitleri**

#### **2. 3. 10. 1. Vezâret-i Tefvîz (Tam Yetki İle Donatılmış Vezîrlük)**



Halifenin, işlerin yürütülmesinde kendi görüş, fikir ve ictihadına göre serbestçe hareket edebilen bir şahsı tâyin etmesidir. Böyle bir vezirin atanmasının doğru olacağını Cenab-ı Hak'ın H.z. Musa'dan haber verdiği : “Bana kendi ailemden biraderîm Hârûn'u vezir ver. Onunla sırtımı kuvvetlendir. Onu işimde ortak yap” âyeti mevcuddur. (Mâverdî, 1994: 63).

Vezîrler ve eyâlet vâlileri gibi işleri genel, yetkileri şümullü olanlar fevkalâde yetkili mahkeme işine bakmaları için ayrıca halifeden emir almalarına ihtiyaçları yoktur. Çünkü genel görev içine bu da girer. Özel işler için görevlendirilmiş bir şahıs ise yukarıda sayılan şartları da taşıyorsa fevkalâde yargılama işlerine bakması için ayrı bir yetki tanınır. Veliahtların, eyâlet vâlilerinin ve fevkalâde hâkimlerin emirlerinde zabıta kuvveti vardır (Turtûşî,1995: 157).

Halîfenin, ammenin işlerini görmede vermiş olduğu vekâlet vekilin bütün işlerde aynı kudrete sahip olduğunu göstermez. Ancak halifeye nâib olarak hareket eder. Hâlifenin işlerine ortak olan vezirin nâibliği daha çok devlet işlerinin yerine getirilmesinde ve halîfeliğe zarar verecek işlerin dışında, kendi kendine hareket etmesi gerekir ( Mâverdî, 1994: 64).

### **2. 3. 10. 1. 1. Tam Yetkili Vezîr Tâyininde Aranılan Şartlar**

Nesep şartlarının dışında bir halifede aranılan şartların aynısı tam yetkili vezîr tâyîninde de aranır. Tam yetkili vezîrin görüşlerinin kesin, muteber ve mâkul olması için bir müctehit (içtihatçı) hukukçuda bulunması gerekli sıfatlar kendisinde de bulunmalıdır. Hilâfetteki şartlara ek olarak harp ve haraç vergisi gibi işlere görevlendirildiğinde bu işlere yeterli bilgi sahibi olmalıdır. Bunları bazen kendisi yerine getirebilir bazen de nâib de tâyin edebilirdi. Ancak kendisi gibi işe lâayık olan nâibler tâyin edilirdi.

Me'mûn'un vezîr tâyininde aradığı şartlar bize vezîr tâyin edilirken bulunması gereken özellikler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. O, vezîr tâyin ederken her türlü üstün vasıfları şahsında toplamış bir kişiyi vezîr seçtiğini, yaratılışında, huylarında, iffetli, tuttuğu yolda doğruluk sahibi, yumuşak huylu, en önemli işleri yerine getiren, ilimle konuşan kişileri seçtiğini söylerdi. Vezîrine bir şeyi anlatmak için sadece bakmasının yettiğini söyler. Me'mûn, vezîrinde komutanların kuvveti, hikmet sahibi filozofların isabeti, âlimlerin alçak gönüllülüğü, hukukçuların anlayışının mevcut olduğundan bahseder. Seçtiği vezîrlerin kötülöklere mâruz kaldığında sabredici, iyilik edenlere teşekkür edici olduklarından bahseder. Tatlı dilleri ile vezîrlerinin halkın kalbini çaldığından bahseder.

Bu özellikler vezîrde olmazsa işlerin eksik sıfatlar nispetinde artacağını, gecikme olacağını, bozukluk meydana geleceğini belirtir.

Yukarıdaki şartlar her ne kadar dinî değil, siyâsî şartlar ise de milleti doğruluğa sevk etmesi iyiliğe yönelten dinî şartlarla kaynaşması tam olunca vezîr tâyin olan halifenin vezîri açık sözleri ile tâyini gerekir.

### **2. 3. 10. 1. 2. Tam Yetkili Vezîrin ( Tefvîzî) Yetkileri**

a) Halife gibi mutlak yetkili olması için, vezîr işlerin idaresinde, bazı tâyîn ve görevlendirme işlemlerinin geçerliliği konusunda, halifenin önceden görüşlerini almalıdır.

b) Devlet işlerini asıl idare edecek, yürütecek, asıl fikir ve görüş sahibi olduğundan, vezîrin idaresini, doğru olup olmadığını halife araştırır, kontrol eder (Mâverdî, 1994: 68).

Tam yetkili vezîr, halifenin yetkileri gibi yetkilere sahiptir. Bizzat kendisi hüküm verebilir, yargı işlerine hâkimler tâyîn eder, olağanüstü mahkemelere ( Divân-ı

Mezâlîme) başkanlık eder, şikâyetleri dinler, nâib tâyîn eder. Harp için komutanlar tâyîn eder.

Kısaca şu üç iş dışında tam yetkili vezîr halifenin yaptığı tüm işleri yapabiliirdi.

- a) Veliahd tâyîni
- b) Halife vezîrin tâyîn ettiğini azledebilir, vezîr halifenin tâyîn ettiğini azledemez.
- c) Halife, kendisinin hilâfetten azledilmesini halkından isteyebilir. Tam yetkili vezîr halktan böyle bir af, azil isteme yetkisi yoktur. (Mâverdî, 1994: 69).

## **2. 3. 10. 1. 3. Vezâret-i Tenfîz (Yürütme Görevlerini Yerine Getirme**

### **Vezirliği İşleri Yürütme Vezirliği)**

Bunların hükümleri daha zayıf, şartları daha azdır. Çünkü bunların idareciliği, fikirleri imâmın ( halifenin ) fikri ve iradesi ile sınırlıdır. Yürütme vezîrliği imâmla halk arasında, imâmla idareciler arasında bir vasıtaadır. Kısaca imâmın emrettiği şeyleri yerine getirir. İdareciler tâyîni, ordunun donatımını, techizini, mühim ve yeni hâdiseleri imâma haber verir. İnfaz ve yürütme vezirliği işlerin yerine getirilmesiyle görevlidir. Müstakil bir idareci veya kendi kendine bir kısım işleri yerine getirici değildir. Kendisinden istişârede bulunuluyorsa o takdirde ismi özel vezîrliktir. Fikirleri istenmiyorsa vezâret-i vasıta veya sefâret gibi isimler alır ( Mâverdî, 1994: 70-71 ).

### **2. 3. 10.1. 4. Yürütme Vezîrlığının Görevleri**

- a) İmâma (sultana) karşı görevini yerine getirici olmak.
- b) İmâmın emirlerini uygulamak, yerine getirmek.

Yürütme vezîrlîği bir tâyin tasarrufuna bağı olmayabilir. İmâmın yalnız izni de vezîrlîk için yeterlidir. Vezîrlîğe ehil olanda hürriyet ve bilgi şartı aranmaz. Çünkü onun tek başına idare ve memur tâyininde bulunma yetkisi yoktur ki hürriyet istensin, yine tek başına hüküm verme yetkisi yoktur ki ilim aransın (Mâverdî, 1994: 71).

### 2. 3. 10. 1. 5. Yürütme Vezîrinde Aranılan Şartlar

- a) Emânet (kendisine verilen işleri doğru yapmak),
- b) Doğru sözlülü olmalı,
- c) Tamahkâr olmamalı,
- d) Kendisiyle insanlar arasında kin olmamalı,
- e) Erkek olmalı,
- f) Zekâ ve anlayış sahibi olmalı,
- g) Hevâ (nefse uyma) ehli olmamalı (Mâverdî, 1994: 71-72).

Yürütme işlerini yerine getirmeyle görevli vezîr, halifenin fikirlerine iştirak ediyor, müşâvir olarak bulunuyorsa sekizinci şart daha aranır ki, o da tecrübe ve ihtisastır. Bu vasıf, görüşün sağlamlığına, tedbirde doğruluğa ulaştırır ( Mâverdî, 1994: 72 ) ”Ehl-i Zımmî’lerden tam yetkili vezîr olamasa da, icrâ vezîri olabilir ( Mâverdî, 1994: 73)”.

### 3. 3. 10. 2. Tam Yetkili Vezîr ile İşleri Yürütme Vezîrlîği Arasındaki

#### Farklar

- a) Tam yetkili vezîr bizzat hüküm verebilir. Fevkâlade yetkili (mezâlim) mahkemelerine, yargı işlerine bizzat bakar. Yürütme vezîrinde böyle bir yetki yoktur.
- b) Tam yetkili vezîr devlet işlerine idareci tâyin eder. Yürütme vezîri tâyin edemezdi.

c) Tam yetkili vezîr yalnız başına orduyu sevk ve idare ederken, yürütme vezîrinin böyle bir yetkisi yoktur.

d) Tam yetkili vezîr hazine mallarından harcamalarda bulunur. Hazine namına gelirler toplar. Yürütme vezîfinin bu şekil yetkileri yoktur.

#### **4. 3. 10. 3. Tam Yetkili Vezîr İle Yürütme Vezîrlığının Tâyinindeki**

##### **Farklar**

- a) Tam yetkili vezîrde hürriyet şartı aranır. Yürütme vezîri köle dahi olabilirdi.
- b) Tam yetkili vezîrde Müslüman olma şartı aranırken, yürütme vezîrlığında böyle bir şart aranmazdı.
- c) Şer'î hükümleri bilme tam yetkili vezîr olmada şart iken, yürütme vezîrlığında şart değildir.
- d) Tam yetkili vezîrin harp, vergi ve benzeri önemli hükümleri şahsına ait müesseseleri bilmesi şart iken, yürütme vezirinde şart değildir.
- e) Yürütme vezîri önceden devlet görevinde bulunmuş ve azledilmiş olanı devlet görevine tekrar dönemez, yürütme vezîri dönebilirdi.

Halife memleket işlerinin sağlıklı, düzenli ve hızlı yürütülmesi için birden fazla yürütme vezîri tâyin edebilirdi. Ancak birden fazla tam yetkili vezîr tâyini karışıklığa sebep olurdu. Sultan yürütme vezîrini azledince onun idarecileri de kendiliğinden azlolunmuş sayılmazdı. Tam yetkili vezîri azlederse bu azl işlemi ile birlikte o vezîrin iş başına getirdiği yürütme işiyle ilgili olarak görevlendirilen memurlar da azlolunmuş sayılırdı. Fakat tam yetkili vezîrin işçileri, idarecileri azlolunmazdı. Çünkü yürütme vezîrinin işçileri, memurları tam yetkili vezîrin nâibidirler, tam yetkili memurlar ise, müstakil birer idarecidirler.

Tam yetkili vezîr sultan ya da halife tarafından men edilmemişse halef tâyin edebilir. Yürütme vezirine de halef tâyin etme yetkisi verilmişse o da halef tâyin edebilir. Eğer yeni fethedilen yerlere halife tarafından hükümdar ya da vali tayin edilmişse bunlar da kendilerine tam yetkili ve yürütme vezîri tâyin edebilirler. Tam yetkili vezîr ve yürütme vezîri atayabilirler (Mâverdî, 1994: 80)

Hâlifenin bir şahsa vezîr gözüyle bakması, ona izin vermesi, onun hükmen vezîr tâyinini gerektirmez. Örfen vezir idarecilik makamına gelse vezîrliği iki şartı taşıyacak bir sözle sâbit ve kesin olur.

### **1. 3. 10. 4. Yalnız Genel Bir Fikirle Görevlendirilmişse İdareciliğe Tâyîni**

#### **Özel Olmuştur**

Özel bir idarecidir. Böylece genel bir fikir ve düşünce ile vezîr tâyîni olamaz (Mâverdî,1994: 65).

### **2. 3. 10. 5. Vezîrliğe Nâib Tâyîni**

Belli olmayan bir işe nâib tâyîn edilir. Halife ya da sultan seni bir kişiye vezîr tâyîn ettim derse o kişi tam yetkili vezîr olmuştur ( Mâverdî,1994: 67 ). Tam yetkili bir vezîr kendisine nâib tâyin edebilirdi. Yürütme vezîri ise tâyin edemezdi. Çünkü nâib ve halef bırakma bir tâyin işi olup vezîrlerin böyle bir görev ve yetkileri yoktur (Mâverdî, 1994: 77).

Özetle; tarih büyük devletlerde büyük hizmetler yapmış vezîrlerle doludur. Öyle ki; bazı dönemler onların isimleriyle bilinir olmuştur. Bazı aileler devlete vezîr yetiştirmekle meşhur olmuşlardır. Abbasîlerde Bermeki ailesi, Selçuklularda Nizâmü'l- Mülk'ün ailesi, Osmanlılarda Çandarlı ve Köprülü aileleri bunlara en iyi örnektir.

Bazı dönemlerde vezîrlerin ve vezîr adaylarının ihtiraslı mücadelelerini yansıtmıştır. Türkiye Selçuklularında Fahrettin Sahip Ata'nın vezîrliği ve Emîrlik görevinde bulunan Mucireddin Emir Şah'ın mücadelesi bu şekilde olmuştur (Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, 2000,118-119).

Vezîrlik makamı hakkında incelenen dört kaynaktan yeterli bilgiler vermekle birlikte; Siyâset-Nâme daha çok siyâsî yetkileri, bu yetkilerin kullanılmasında doğan aksaklıkları, giderilmesi için hükümdarın yapması gereken işler ve düzenlemesi gereken kanunlardan bahsetmiş ve vezîrlik makamının öneminden bahsetmiştir. Kutadgu Bilig bu makamın hükümdarı, halkı ve devleti rahat ve huzurlu yaşatma konusunda ne kadar önemli olduğunu vurgulayarak iyi bir vezirde bulunması gereken özellikleri vurgulamıştır. Sirâcu'l-Mülûk; vezirlik makamının bir devlette en önemli makamlardan biri olduğunu, ilk peygamberlerden beri bu makamın var olduğundan bahsetmiştir. Vezîrlik makamının ayrıntılarını, vezîrlik çeşitlerini ve görevlerini en ayrıntılı şekilde anlatan eser ise el Ahkâmü's Sultaniyye olmuştur.

Yukarıda ayrıntılarıyla incelediğimiz eserler vezîrlik hakkında detaylı bilgiler vermişlerdir. Eserlerin incelenmesinden de anlaşıldığı gibi vezîrlik, kelimenin anlamına uygun olarak ağırlıklı bir makamdır. Hükümdarın devlet adına neredeyse bütün yükünü çekmektedir. Ortaçağ İslâm devletlerinde devlet memurlarında aranılan genel şartlar vezirler için de geçerliydi. Doğru sözlü, güvenilir, devlet yönetiminde yeterli bilgi ve tecrübeye sahip, protokol kurallarını iyi bilen, hükümdar ile halk arasında köprü olabilen, halkın huzurunu, refahını ve mutluluğunu her şeyin üstünde tutan kimseler olmasına özen gösterilmiştir. Vezîrlerin etnik kökenleri konusunda devletler arasında farklılıklar vardır. Anavatan Türkistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinde vezîrler genellikle Türklerden seçilmiş iken anavatan dışında (özellikle İran' da) kurulan

Müslüman Türk devletlerinin vezîrleri çoğunlukla yabancı özellikle İranlı olmuştur. Vezîrlerin genel olarak İranlılardan seçilmesi bütün Müslüman devletlere Abbasî geleneği olarak geçmiştir. Vezîrin başarılı ve halkın faydasına çalıştığı durumlarda devlet de, sultan da, halk da mutlu olmaktadır. Vezîrler güçleri ve dirâyetleri oranında başarılı olabiliyorlar; bazen bu dirâyetleri sayesinde ki hükümdara bile karşı gelmeyi göze alabiliyorlardı. İncelediğimiz eserlerden ortaya çıkan bir başka sonuç da baş vezîr veya tam yetkili vezîr devletin her türlü icrâ işini yürütmekte, atama ve azil işlerinde hükümdara yakın, çoğu zaman ondan daha çok icrâ yetkisi kullanmaktadır. Şurası açıktır ki; vezîrler hangi yetkilere sahip olurlarsa olsunlar son söz hükümdarındır. Çünkü ülkenin mutlak hâkimi hükümdardır.

#### **2. 4. Emîrü'l Ümerâlık**

Abbasi halifelerinden Razî Billah devlet otoritesini yeniden tesis için 936 yılında Emîrü'l Ümerâ tâyin etti. Emîrü'l Ümerâlar ordu komutanı, devlet gelirlerinin baş denetçisi, divânların baş yetkilisi idi. Halifeden sonra en yetkili kişiydi. Abbasilerden önce de ordu komutanı veya geniş eyâletlerin vâlileri olarak Emîrü'l Ümerâlar tâyin edilen bir kısım memuriyetlere bu adlar verilmişti. Büyük Selçuklular zamanında kendi teşkilâtlarının gereği olarak hanedan mensuplarından bir bölgenin idaresine memur edilen kimselere ve Selçuklu ordusunun üst düzeyinde bulunan komutanlara Emîrü'l Ümerâ denmiştir. Abbasîler bu makamı kaldırıp vezîrlük makamına geri dönmüşlerdir (Savaş, 1993:131).

#### **2. 5. Atabey (Lala)**

##### **2. 5. 1. Atabeylerin Kökeni**

Büyük Selçukluların Türk ve İslâm dünyasına getirdikleri yeni müesseselerden biri de “atabeylik”tir. Selçuklu sultanları “devlet hanedanının ortak malıdır” geleneğine



dayanarak daha küçük yaşlarda melikleri eyaletlere tayin ederlerdi. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında hükümdarın oğullarına melik denirdi. Bu melikleri yetiştirmek üzere sultan en çok sevdiği ve güvendiği bilgili ve tecrübeli komutanlardan birini ona bir nevi öğretmen olarak tayin ederdi. Bunlara Atabey (Osmanlı Devletinde lala) denirdi.

Daha önceleri yalnızca Türk beylerine mahsus olan genç şehzadelerin eğitimindeki görevleri verdiği gibi “Ata-Bey” unvanını da Sivil bir İranlı olan vezir Nizâmü'l-Mülk'e vermiştir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: XVI).

Ata ve Beg kelimelerinden meydana gelen bu tabirin Selçuklularda ilk defa vezir Nizâmü'l-Mülk'e unvan olarak verildiğini görmekteyiz. Daha sonraları ise, sultan çocuklarının terbiyesi ile uğraşan, gönderildikleri eyâletleri onların adına idare eden kişilere Atabey unvanı verilmiştir.

Melikler küçük yaşta olduklarından eyâletin askerî, idarî yönetimi doğrudan atabeye aitti. Yarı egemen olarak eyaleti idare eder bu alanlarda melik'i yetiştirirdi. Melikler öldükleri zaman yerlerine oğulları geçerdi. Bunlar iç işlerinde serbest ve dış işlerinde merkeze ve hükümdara bağlıydılar (D. G. B. İ. T. 1989, C.7, 184-189).

Hükümdarın buyruklarına göre hareket ederlerdi Kirman, Suriye, Irak Selçukluları bu şekilde meydana gelmiştir. Anadolu Selçuklu hükümdarları da oğullarını vâli olarak tayin etmişlerdir. Fakat onların birer hükümdar olarak yaşamalarına izin vermemişlerdir. Bilhassa I. Alâeddin Keykubat, meliklerin ve vâlilerin nüfuzunu azaltarak memleketi tek elden idare etmeye çalışmıştır (Koca, 1997: 171).

## **2. 5. 2. Atabeylerin Seçimi**

Hükümdar, atabeyi de bilgili ve görgülü emirler arasından seçerdi. Atabeyler, genellikle sultanların memlukları arasından titizlikle seçilmiş, itimada lâyık, askerî ve

idarî kabiliyete sahip olan seçkin kişilerdi.

### **2. 5. 3. Atabeylerin Protokoldeki Yerleri**

Devlet idaresinde ve törenlerde vezîrden sonra gelirdi. Divân toplantılarına da katılırlardı. Anadolu Selçuklularında hükümdar atabeyleri büyük rol oynarlardı.

### **2. 5. 4. Atabeylerin Zararları**

Meliklerin iyi bir devlet adamı olması için gösterdikleri gayret ne kadar faydalı olmuşsa; onları tahta çıkmada kıskırtmak için yaptıkları çabalar da devlet için o kadar zararlı olmuştur. Zamanla meliklere kızlarını vererek ya da onların annelerini alarak vezirleri ve başkomutanları olarak güçleri ve itibarları çok arttı. Fakat ilk Selçuklu sultanları çok güçlü olduğu için egemenlik iddiasını ileri süremediler. Fakat Fetret Devri ve Sencer zamanında imparatorluk sallanmaya başlayınca niyetlerini açığa vurdular. Buldukları yerde idareyi ellerine aldılar. Böylece Ortaçağ İslâm Dünyasında Selçuklu hanedanının bir devamı olarak atabeylikler kurdular. Musul ve Halep Atabeyleri (Zengiler), Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler), Fars Atabeyleri (Salguriler)dir. Anadolu Selçuklularında da atabeyler aynı işi görüyorlardı. Fakat Anadolu Selçukluları feodal devlet olmadıklarından atabeyler, Büyük Selçuklulardaki aynı rolü oynamamıştır. Anadolu Selçuklularında hükümdarların atabeyi görülmektedir fakat bu Büyük Selçuklularda yoktur.

Her atabeg, yanındaki Selçuklu hanedanına mensup şehzadeyi, fırsat bulduğu zamanlar sultan ilan edebilmek için uğraşmışlar ve şehzadeler arasındaki saltanat mücadelelerinde mühim bir roloynamışlardır. Bazen kendi kudret ve hâkimiyetlerini oğullarına bırakarak sülâlelerinin hâkimiyetinde sağlamışlardır. Bunlar arasında Melikşah'ın ibrikdârı, dolayısıyla meliki bulunan Anuştegin, Hive vâililiğine, yine Şemseddin İldeniz, Sultan Gıyaseddin Mesud tarafından Azerbaycan vâililiğine atamıştı.

Tuğtegin Tutuş tarafından oğlu Dukak'ın atabeyliğine tâyin edilip Dımaşk Atabegliğinin; Sultan Mahmud İmadeddin Zengi'yi oğlu Alparslan'ın atabegliğine tâyin ederek Musul Atabegliğinin kurulmasına sebep olmuşlardı. Elcezire ve Erbil atabeyliklerinin ortaya çıkışı da aynı şekilde olmuştur (Uluçay, 1977: 259).

## **2. 6. Kâtip**

### **2. 6. 1. Kâtipliğin Kökeni**

Kâtip sultanın en yakın çalışma arkadaşı ve olanları kayda alması bakımından da onun en yakın sırdaşıdır.

Oğuzlar elçi ve habercilerine “yazıkçı” derlerdi. Yazıkçı aynı zamanda kâtip görevini de görürdü (Ögel, 1971: 265).

Yazıcılık halifenin ayakta kalmasını sağlayan bir kurumdur. Yazıcılık, başkan olmanın yegâne dayanağı, memleketin ayakta kalmasını sağlayan temel direktir. Yazıcının kral üzerinde üç hakkı vardır:

- a) Kral kendisi ile yazıcısı arasında engel koymazdı.
- b) Yazıcısını kötüleyenleri itham etmelidir.
- c) Kral sırrını ancak yazıcısına açabilirdi (Turtûşî, 1995: 197).

Devlet yönetiminde kâtiplik çok önemlidir. Yusuf Has Hâcib hükümdar ne kadar bilgili olursa olsun onun sözlerini yazmak için kâtime ihtiyaç duyulduğundan bahsetmektedir. Kâtipler hükümdarın sırlarına vakıf olduklarından bunları gizli tutacak kişilerin seçilmesi oldukça önemlidir.

### **2. 6. 2. Kâtiplerde Bulunması Gereken Özellikler**

Dürüst, sözüne itimat edilen, dini bütün, sır saklayan, bilgili, akıllı, üstün belâgata sahip, içki içmeyen, yazma yeteneğine sahip, zekî ve mâhir, devletin geliri ve

giderlerinin hesabını iyi tutan birisi olmalıdır (Yusuf Has Hâcib, 2003: 198,199, 202, 267, 422).

Hükümdarın en fazla güvendiği iki kişiden birisi vezir, diğeri ise kâtiptir. Bu iki insanın da sır saklayan ve ağzı sıkı birisi olmalıdır. Eğer sır saklayamazlarsa kendi sonlarını hazırlarlardı.

(Yusuf Has Hâcib, 2003: 199, 200, 202, 422): “ Ey beylerin itimadını kazanmış insan, sırrı iyi sakla; sırrı saklayamazsan derhal başın gider.” (B.2682).” Lüzumsuz söz, yanan ateş gibidir; onu ağızdan çıkarmamalısın, sonra kendin yanarsın “ (B.2687). “ Bütün memleket işlerini tanzim eden hep yazıdır; zekî insan memleketin gelirini yazı ile zapteder” (B.2707). “Kâtip” sabah akşam kapıda durmalı, lâzım olduğu zaman hazır bulunmalı” (B.2732) demekle kâtiplerin devletin her türlü kayıtları açısından ne kadar önemli olduğunu, her an hükümdarın kapısında bulunma mecburiyetleri de onlara duyulan sürekli ihtiyacı gösterir.

### **2. 6. 3. Divân Kâtiplerinin (sekreterlerin) Görevleri**

Divân kâtiplerinin idareciliklerinin muteber olması için iki şart aranır:

**2. 6. 3. 1. Adalet:** Hazinesin hakları konusunda kendine güvenilen, doğru insanlar olmalıdır.

**2. 6. 3. 2. Yeterlilik:** Tek başına bir işi yapmaya teşebbüs ettiğinde, o işi yapmaya yeterliliği olmalıdır

(Mâverdî, 1994 : 405).

Bu şartlarla tâyîni muteber olduktan sonra 6 şeyi yapması kendisi için bir vazifedir.

- a) Kanunları koruma,
- b) Yapılması gereken işleri yapma,

- c) Bazı ihtilâfları ispat ve halletme,
- d) Memurların hesaplarını yapma, toplama, ibra,
- e) Yapılacak iş ve durumları tespit etme,
- f)) Kötülükler ve düşmanlıkları giderme.

#### **a) Kanunları Koruma**

Âdil bir şekilde vergiler sahasında çıkarılan kanunları, vatandaşların devlete olan vecibeleri belirten esasları, vatandaşı korkutacak derecede sert, hazînenin hakkını zedeleyecek derecede yumuşak bir şekilde tatbik etmemektir.

#### **Vazifesi :**

1) Zamanında feth olunmuş, ölü bir arâzînin işe yarâr hale getirilmeye başlandığını, o bölge defterine ve her husustaki kararları taşıyan hazîne defterine yazar.

2) Bu hususlarda bir kanun çıkınca kâtiplerin güvenilir adamları bu kanunu da âit olduğu yere işlerler. Kayıtları kanunlarla da kuvvetlenince altlarında imzalarıyla emin adamlarına bunu teslim edince o muâmele tamamlanmıştır. Kayıtlar bu ikna edici şartları taşıyorsa onunla amel ve hükmedilir. Vergiler toplanır, devletin haklarının neler olduğu bilinir. Kayıtlar şartlarına uygun değilse mahkeme kararından, şâhitlerin ifadesinde, bu konudaki örf ve âdetten istifâde edilir. Vergi memurlarından kabûl edeceği işlerde memurun, malları aldığına dâir kararıyla amel eder ( Mâverdî, 1994: 406 ).

#### **b) Yapılması Gereken İşleri Yapma**

Vergi memurlarının ve diğer görevlilerin kendine karşı yapacakları işleri kabul etme. Vergi memurlarının verdikleri şeyleri kabzederdi.

Hazineye gelen mal haraç ise, yetkili makamın imzasına lüzum olmadan teslim alırdı.

### **c) Bazı İhtilâfları İspat ve Halletme**

Arâzî alanlarına ve bu husustaki işlemlere ait ihtilâflar aslı divânda tespit edilmişse, asılla karşılaştırılarak ihtilâflı kanunun doğruluğuna îtibar edilir. Divân defterlerinde bir kayıt yoksa o takdirde ihtilâfın çözüm ve ispâtı meselesi divana getirenin sözüne göredir.

Malın alınıp ödendiğine dair ihtilâflarda yalnızca bu ihtilâfı divâna getirenin sözlerine göre çözmek mümkündür.

“Haraç ve Nafaka İhtilâfları: Bu ihtilâfları divâna getiren dâvâcı ise, dâvâcı ancak kesin delillerle kabul olunur” (Mâverdî, 1994: 408).

### **d) Vergi Memurlarının (âmîllerin) Hesabına Bakma**

Vergi memurları haraç işlerine bakanlardan iseler, hesaplarını dîvâna verirlerdi.

Divân kâtiplerinin de bu hesapları kontrol etmeleri gerekir. Hanefîlere göre haraç ve öşür sarfı müşterek hükümlere tâbidir. Öşür memuru iseler haraçlarını divâna vermeleri gerekmez. Çünkü öşür zekâttandır. Sarf edileceği yerler konusunda idarecilerin görüşü geçersizdir (Mâverdî, 1994: 409).

### **e) Memurların Yapacağı İş ve Durumları Tespit**

Dîvan kâtipleri kânun ve hukuktan istifâdeyle onlarla tespit edilenleri şâhit göstererek işleri düzenlerlerdi. Kânun ve hukuk onlar için bir mesnet ve delildir. Burada iki şart vardır:

1) Kânunen, işin sıhhatini bilmedikçe mal vermemesi: Araştırıp tahkik ettikten sonra bilir ki kânuna uygun, o zaman mal ve para verirdi.

2) Kendisinden istenmedikçe boş yere bir iş yapmaması: Şâhitliği istenmedikçe

şahitlikte bulunmaması gibi.

**f) Halk İle Dîvan Memurları, Halk İle Diğer Devlet Memurları Arasındaki İhtilâfları Çözmek**

Hakkı çiğnenen vatandaş ise devlet memurunun kötü muâmele edeceğinden korkuyorsa, divân âmirî o meselede vatandaşlarla memur arasında hâkimlik görevi yürütür.

**2. 7. Divân Âmirliği**

Divân âmirliği makamı ile ilgili olarak sadece Maverdî'nin eserinde bilgi bulunmakla birlikte oldukça kısadır.

Divân âmirliğine tâyin işlemi de esasen devlet dairelerinde vatandaşla memur arasında meydana gelecek kötülükleri önleme görevini ihtivâ ederdi. Memur karara uymazsa görevinden azledilir, yetkileri sınırlanırdı. Hakları çiğneneni hesaplarında, vazifelerinde yanlışlığı, hatası bulunmuş bir devlet memuru ise bu durumda divân âmiri (başkanı ) dâvâlı tarafı teşkil ederdi. O zaman haksızlığı çözecek makâm, en üst makam olan halîfedir, veya onun bu işleme bakmaya yetki verdiği bir üst makamdır ( Mâverdî, 1994: 411 ).

**2. 8. Sâhib-i Berîd**

“Berîd” lâtince posta atı kelimesi olan “Veredus ”dan gelmekte olup; aynı zamanda bildirmek, taşıyıcı ve durak yeri anlamında da kullanılmaktadır (Saurdel, C.V. 1977: 213).

Posta teşkilâtının başkanına “sâhib-i berîd” denir. Tâyinlerini bizzat hükümdar yapardı. Yeteri kadar maaş alırlardı (D. G. B. İ. T. 1989, C.8, 204).

Vilâyetlerde ve eyâletlerde “sâhib-i haber” denilen memurları vardı. Alınan bu haberleri ise “peyk”ler ve “perende” ler merkeze taşırlardı (Uzunçarşılı, 1963: 44).

Berîdler; fermanları, fetihnâmeleri ülkenin her tarafına ulaştırır, aynı zamanda devlet erkânı arasındaki haberleşmeyi de sağlarlardı.

Posta atı kelimesi olarak ulak (ulag) ve Culfa Kaşgarlı'nın eserinde geçmektedir. Berîd bir nevî posta teşkilâtı için kullanılmakta, münhî ise gizli istihbârat elemanı veya casus için kullanılmıştır. Yani posta ve istihbârat teşkilâtı birbirinden ayrı olarak kullanılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 1999: 122).

Vezîrler ve kâtiplerde olduğu gibi berîd teşkilâtının başkanlarından en küçük memurlarına kadar hepsinde de bulunması gereken en önemli özellik güvenilir ve ağızlarının sıkı olmalarıdır.

## **2. 9. Münşî**

Sultanın emirlerine onun tuğrasını koyar, devletin iç ve dış muhaberatını düzenler, bu konudaki evrakları hazırlar, yazışmaları yapardı ( Udum, 2005: 175 ). Buna tuğrakeş de denirdi. Osmanlı devletindeki karşılığı ise Nişancıydı. Divân-ı İnşâ ve Tuğrâ' ya başkanlık ederdi. İnşâ Divânında Münşî hakkında daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

## **2. 10. Müstevfi**

Devletin gelir ve giderlerini tutardı. Halktan tahsil edilen vergilerin toplandığı masraf hazinesi ile has araziden ve bağlı devletlerden alınan vergi ve hediyelerin konulduğu ihtiyat hazinesini idare eden, devletin umumî gelirlerini düzenleyen memurluktu. Vilâyetlerdeki Âmiller bunları temsil ederlerdi. Müstevfi'ler Divân-ı İstîfa'ya başkanlık ederlerdi (Udum, 2005: 175-176). İstîfa divanında Müstevfi hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilecektir.

## **2. 11. Elçi**

### **2. 11. 1. Elçiliğin Kökeni ve Kelime Anlamı**



Devletlerin varoluşlarından bu yana elçilik müessesesi de varolmuştur. İster başka adlarla ve şekillerde olsun isterse günümüzdeki vasıflar ve görevleri olsun elçilik vazifesi çok mühim olup bağlı bulunduğu devleti temsil etmektedir. Bu bakımdan devletler elçilerini seçerlerken çok dikkatli davranmışlardır.

Oğuzlar elçi ve habercilerine “yazıkçı” derlerdi. Yazıkçı aynı zamanda kâtip görevini de görürdü (Ögel, 1971: 265).

Serhad ( sınır ) memurları, ( Gumeşteğân )’a kim huduttan girse derhal atlı göndermeleri, bu gelenin kim olduğunu, yanında kaç atlı ve kaç yaya bulunduğunu, âlet ve teçhizatının ne ölçüde olduğunu , ne iş için geldiğini bildirmelerini, bir şehre kadar götürmek, divâna teslim etmek üzere onlarla birlikte itimat ettiği bir adamını göndermelerini söylemelidirler. Buradan başka bir memur onlarla birlikte başka bir nahiyeye veya bu tarzda dergâha kadar gelebilir. Elçilerin geçtikleri her yer mamur olsun, onlara her konakta misafirperverlik, ( nüzl ) göstermelerini, iyi davranmalarını, hoşnutsuzlukla göndermemelerini, iyi tutmalarını, memurlara, âmillere ve iktâ sahiplerine söylemelidirler. Elçiler döndükleri zaman da gelişleri sırasında olduğu gibi hareket etsinler ( Nizâm’ül - Mülk, 1999: 67-68).

Görüldüğü gibi elçilerin geliş ve gidişlerine, görecekları yerlere, refâkat edecekleri kimselere azami dikkat gösterilmektedir. Dikkati çeken önemli bir husus da elçilere devletin en iyi yerlerini göstermeleri, görkemli karşılayarak hem onların gönüllerini hoş tutmayı hem de devletin güçlü ve güzel yanlarını göstermeye çalışmışlardır. Sınırdan ülkeye giren her elçiye refâkat edecek kimselerin verilmesi de

hem elçinin gideceği yere güvenle gelmesini sağlamakta hem de yol boyunca kışkırtıcı tavırlarla halkı ayaklandırmasının önlenmesine yönelik tedbir alınmaktadır. Bu gün olduğu gibi o zamanlarda da bir devletin her türlü varlığı onun gücü olduğundan elçiler ülkeye girişten geri dönüşe kadar toprakların veriminden su kaynaklarına, hükümdarın güç ve otoritesinden maiyetine kadar her türlü bilgiyi daha sonra kullanmak üzere not ederler ya da beyinlerine adeta kazırlardı.

Elçiler fazla bahaneci olurlardı. Bu nedenle zamanın bütün devletleri elçileri kendi memleketlerine çok hoşnut göndermeye dikkat ederlerdi. Hükümdarın huzuruna çıkma durumu hasıl olmayan elçileri vezîrler zamanlı ya da zamansız kabul ederlerdi. Zira onların sultana bizzat söyleyemedikleri, ama sultana söylensin diye vezire söyleyecekleri sözleri vezire söylerlerdi. ( Nizâmü'l-Mülk,1999: 68).

Elçiler fazla kusur arayıcı olurlar. Ziyaret ettikleri zamanların dışındaki bir zamanda bu kusurdan dolayı padişahların başlarına kakarlar.

## **2. 11. 2. Elçilerde Bulunması Gereken Özellikler**

Elçiler padişahlara söz söylemede cesur, her ilimden nasibini alan, hafız, ileriye gören, biniciliği iyi olan, savaştı, içkiye ve kumara düşkün olmayanlardan seçilmelidir.

Eğer ihtiyar ve alîm olurlarsa daha iyi olur. Eğer elçi Seyyîd ve Şerif olursa onun soyu nedeniyle fazla saygı görmesine sebep olur. Seyyîd veya Şerîf olmalarının iki faydası vardır. Bu soydan oldukları için elçiler gittikleri ülkede saygı görürler, işleri kolay yürür. Bu da, bağlı buldukları devlete faydalar sağlar. İkincisi, soylarının gereği olarak kötülük yapmaktan sakınacakları için ait

oldukları devlet yöneticilerinin içi rahat eder (Nizâmü'l- Mülk, 1999: 70).

Padişahlar çoğu zaman zarif şeylerle birlikte elçiler göndermişler, barış istemişler, kendilerini aciz ve yumuşak göstermişler, elçinin arkasından bir ordu techiz ederek akın etmişler ve düşmanı mağlup etmişlerdir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 70,118-119).

Buradan da anlaşılıyor ki; elçiler, düşman devletleri oyalamakta da kullanılmışlardır. Bu iş maharet isteyeceğinden bir devleti temsil edecek elçinin ne kadar üstün vasıflara sahip olması gerektiği kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Kutadgu Biliğ'de de elçiye çok geniş yer ayrılmıştır. (Yusuf Has Hâcib, 1991:193-194,196-197,276,282): “Tanrının kulları arasında en seçkin olanları onun elçileridir” (B.2598). “ Elçinin vazifesinde muvaffak olabilmesi için sözün içini dışını, gerçek ve mecaz anlamını, diplomasi dilini bilmesi gerekir “(B.2601). “Gözü gönlü tok, içten bağlı, itimat edilir, doğru ve dürüst tabiatlı olmalıdır” (B.2606) “Elçi hayâ sâhibi, çok sakın, nâzik bir insan olmalı, her türlü bilgiye de sahip olmalıdır. Hayâ olmazsa insan âdî ve küstah olur. Nâzik kimse ise kendisini herkese sevdirebilir” (B.2622-23). “ Her çeşit insanın sözünü dinlemeli, anlayıp bilmeli fakat bunu açığa vurmamalıdır.” (B.2642). “İçki kullanmamalı, nefsine hâkim olmalı” (B.2651). “Şarap mideye girerse sözü dışarı çıkarır; bu çıkan söz de kendisini yakar” (B.2656). “Sözde usta, akılda üstün bulunmalı” (B.2660). “O kuvvetli hafızaya sahip olmalı, hoş sohbet olmalı, görüntüsü, kılık kıyâfeti düzgün olmalı” (B. 2662) “Elçi hükümdarı temsil ettiğinden onun aynasıdır. Bu nedenle o söz iletir ve cevabını bekler. Ancak elçi ne kadar dürüst, mâhir ve temkinli olursa olsun; elinde mektup olmazsa kalbinde şüphe kalır” (B.3891).

Elçi; zekâ ile birlikte bir de inşâanın nev'ine vâkıf olmalı, inşâ bilen insan zâten zekî olur. Yazmalı, okumalı ve başkalarının sözünden de istifâde etmelidir. Elçi her türlü faziletleri de bilmelidir ki, hükümdarın yüzünü ak etsin, çok kitap okumalı, tıptan anlamalı, rüyâ yormasını bilmeli ve rakiplerini iyice sıkıştırmalı. Hesap ve hendese bilmeli; tavlâ, cirit, satranç bilmeli, yabancı dile vakıf olmalı. Âlim ve uyanık olursa her yerde hoş karşılanır.

Görüldüğü gibi elçilerde bulunması gereken özellikler sıradan birçok devlet memurunun özelliğinin tamamından daha fazladır. Onda bulunması gereken özellikler neredeyse hükümdarda bulunması gereken özelliklerden ve meziyetlerden daha fazladır. Konuşma âdabından yazıya, ilmî yönünden kültürel ve sportif yönüne, dinî bilgisine, dil bilgisine, istihbâattan coğrafya ve tarih bilgisine ve daha birçok özelliğe sahip olması gereken elçiler, bağlı oldukları hükümdarı temsil ettiklerinden elbette ki özel bir ihtimamla seçilir ve yetiştirilirlerdi.

Elçilik, 10.y.y. dan itibaren meslek haline gelmiştir (Ögel, 1971: 266) Hâciblere elçilik vazifesi de verilebilirdi (Genç, 1988: 20). Hâcipler hükümdarların en güvenilir adamları olmalarından ve protokol kurallarını iyi bildiklerinden bu görevi çok iyi yaptıkları anlaşılmaktadır.

## **2. 12. Buyruk**

“Hükümdarın yanında bulunan büyük memurlar ile müşâvirlere Türkler buyruk diyorlardı. Buyruk sözü buyurmak fiilinden yapılmış bir isim ve unvandı” (Ögel, 1971: 257). Buyruklar devlet içindeki en yüksek devlet memurlarındandı. İç buyruklar saray içi emirleri yerine getirirlerdi (Ögel, 1971 : 257).

## **2. 13. Sipâhsâlâr (Ordu Komutanı)**

Ordu içinde baş faktör komutandır. Örnek asker sıfatıyla bir komutan, askerine

harp esnasında mutlak soğukkanlılıkla kumanda etmelidir. O, ölüm için ecele inanmalı, ecel gelmeden ölmeyeceği imanıyla korkusuz davranmalı, harpte ordusunun başında var gücüyle çalışmalıdır. Harp esnasında uykuyu bırakmalı, uyanık olmalıdır (Başer,1990: 112).

“İslâmiyet’ten önceki Türklerde hükümdarın etrafında bir kurmay heyeti olurdu” (Kalkan, 1995: 80). İslâmiyet’ten önceki bu büyük komutanlara Şad unvanı verilirdi (Ögel, 1971: 258). Hükümdar savaşa ve barışa karar verirken mutlaka onların görüşlerini alır ve ona göre değerlendirme yaparlardı. Mete Han’dan başlayarak Türklerin ordu alanında dünya medeniyetine getirdikleri sistemler bu gün hâlâ kullanılmaktadır. İslâmiyet’ten sonra Türk ordusu bazı değişiklikler göstermekle birlikte genel olarak rütbelere, savaş taktikleri, giyim- kuşam, savaş öncesi ve sonrası kural ve adetlerin çoğu devam etmiştir.

Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinde ordu komutanına Sipâhsâlâr denilirdi. Bu kelime İslâmiyet’ten önce ve sonra kurulan bir çok Türk devletinde kullanılan Serdar kelimesinin eş anlamlısıydı (İbrâhim Müteferrika,1990: 36). Bu kurum Gazneliler ve Büyük Selçuklularda daha açık olarak görülmektedir (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 32). “Sipâhsâlâr (Serasker) askerin en büyük amiriydi. Bu günkü anlamda Genelkurmay Başkanı idi” (Kafesoğlu, 1953: 158).

“Mülkî ve askerî yetkilere sahip Sipehsâlârlık vazifesini yapanlar neredeyse vezire yakın bir nüfuza sahiptiler. Bu makam çoğunlukla daha önce aynı görevi yapmış birinin oğlu veya gulâmlıktan yetişen bir askere veriliyordu” (Köprülü, 1980:150). “Hükümdarın meclislerinde büyüklerin yanında Sipâhsâlâr’ın da katıldığına bakılırsa, onun liyâkatli, tecrübeli ve dirayetli biri olduğu yargısına kolayca varılabilir” (Köymen, 1992:117).

Bazen vâli ile sipâhsâlâr aynı kişi olabiliyordu. Horasan'da Ebu İlyas bu iki görevi aynı anda yürütmüştür. Gaznelilerde de Kirman vâlisi ve emîri Ebu İlyas'tı (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 32).

Bazen emîrlik, sipâhsâlâr'dan daha küçük görev de olabiliyordu (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 33). Türk sipâhileri Hüsâmü'd-devle, Seyfü'd-devle, Yeminü'd-devle, Şemsü'd-devle unvanlarını kullanırlardı (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 174).

Siyâset-Nâme'de; sultan'ın, büyükler erkânı (Sahib-i tarafan) ve Sipâhsâlârlarla çok oturmasının padişahın haşmetine zarar vereceğini onların hükümdara karşı cüretli olacağını söylemesi Sipâhsâlârın da büyükler sınıfından olup hükümdarla rahatça görüşebildiğine işaret etmektedir (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 126).

Saray gulâmları derecelendirilirken 5 yıl ab-dâr, 4 yıl Câmedâr, 7 yıl Visâk-başı, daha sonra da Hayl başı olunurdu. 30-35-40 yaşına varmadıkça kendisine emîrlik ve vâlilik rütbesi verilmez, bu makamlara tâyin edilmezlerdi (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 74)

demekle de daha önce bahsettiğimiz devletin üst makamlarına gelmede tecrübenin rolünü açıkça belirtmiş olmaktadır .

Yine Nizâmü'l-Mülk eserinde Sipâhsâlârlığa yeni yetmelerin değil tecrübeli ihtiyarların alınması gerektiğini söyleyerek devlet kademesinde özellikle orduda yükselmek için tecrübenin ne denli önemli olduğunu açıkça göstermiştir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 112).

Gaznelilerin kurucusu Alp Tekin Samanîlerin kölesi (bendes) idi ve ancak 35 yaşında Horasan Sipâhsâlârlığına ulaşmıştı. Ancak bazen hem şansın yaver gitmesi hem de kabiliyet bu zamanı çok öne alabiliyordu. Meselâ Gazneli Mahmut'un babası Sebük

Tegin Visak-başı bir gulâmın ölmesi üzerine daha gulâm olarak alınalı 3 gün olmasına rağmen ancak 7 yılda gelinebilecek makama gelmiş ve visak-başı olmuştur (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 127).

Hayl-Baş: Askerlerin ihtiyaçlarını üstlerine bildirirdi. Eğer daha aşağı rütbedeki askerler kendi ihtiyaçlarını kendileri yukarı makamlara söylerlerse hayl-başların saygısı azalır. Daha aşağıdakiler üstlerine saygısızlık yaparlarsa büyük küçükten ayrılın diye küçük rütbeliler cezalandırılırdı.

### **2. 13. 1. Sipâhsâlârların Aldıkları Unvanlar ve Lakapları**

Sipâhsâlârlar, emîrlar, ikta sahipleri memurlar (gumâştegân) devlet kelimesi ile çağrılırlardı ve şu unvanları alırlardı.

Seyfü'd- devle (Devletin kılıcı)

Hüsâmü'd-devle (devletin kılıcı)

Zahîrü'd-devle (devletin koruyucusu)

Cemalü'd-devle (devletin cemâli)

Şemsü'l-d-devle (devletin güneşi) (Nizâmü'l-Mülk, 1999:130).

Gerek Selçuklu devletinde gerekse diğer Müslüman Türk devletlerinde Türk emirlerinin hâcelerin lakaplarını takmaları asla âdet olmamıştır.

Türkiye Selçuklularında ordu komutanlarına Melikü'l-Ümerâ, deniz kuvvetleri komutanına Melikü's-Sevâhil veya Emirü'l-bahr denirdi (Taneri, 1977: 36).

### **2. 13. 2. İyi bir Komutanın (Sipehsalâr) Özellikleri**

Bu konuda da ayrıntılı bilgiyi Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde bulmaktayız. (Yusuf Has Hâcib, 1991: 170, 171, 172, 173, 174): “Bu işe çok çevik, sert, tecrübeli, tam ve pek yürekli bir adam lâzımdır” (B. 2271). “Bu iş için seçkin insan lâzımdır. İhmalkârlık yüzünden töhmet altında kalmaması için o ihtiyatlı ve uyanık

olmalıdır” (B. 2273). “Cömert, cesur, sofrası açık ve soğukkanlı olmalıdır” (B. 2274). “Etrafına en seçkin kimselerin toplanması için, ordu başında bulunan insanın çok cömert olması lâzımdır” (B. 2275). “O bütün malını askere dağıtmalı ve birçok kimseleri dost ve silah arkadaşı edinmelidir” (B. 2276). “Kendisine bir at, giyim ve silah ayırması kâfidir. Meşhur olup dünyaya nam salmak ona yeter” (B. 2277). “O bütün arzusunu kılıcı ile istemelidir. Vurmalı, almalı, vermeli ve böylelikle şöhretini büyütmelidir” (B. 2279). “Silah arkadaşlarını yedirip içirmeli ve giydirip, kuşatmalı, onlara çok at koşum, köle ve cariye ihsan etmelidir” (B: 2280). “O cesur, zekî ve aynı zamanda da mert ve geniş yürekli olmalıdır” ( B. 2282 ).”Kumandan haysiyet sâhibi olmalıdır. O şerefi için düşmana karşı koyar ve intikamını almadan ondan yüz çevirmez” (B.2290). “Kumandan iyi tabiatlı ve alçakgönüllü olmalıdır. O böylelikle kendini halka sevdirebilir” (B. 2294). “Ordu kumandanı mağrur olursa, şüphesiz düşmandan dayak yer” (B. 2296). “Namlı ve şöhretli olması ve adının yayılması için cesur, heybetli, saç- sakalı düzgün ve mert insan olması lâzımdır” (B. 2298). “Ordu kumandanı siyâset bilmeli, ordu işi siyasete bağlı olur” (B. 2300). “Siyâset tatbik edilirse ordu başsız kalmaz, ordu başlı olursa asker birbirine bağlı kalır” (B. 2301). “Onun yüreği harpte arslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır” (B. 2310). “O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır” (B. 2311). “Aynı zamanda kırmızı tilki gibi hilekâr olmalı, deve aygırı gibi kin ve öç gütmelidir” (B. 2312). “Kendisini saksığandan daha ihtiyatlı tutmalı, gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir” (B. 2313). “Aslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir”. 2314). “Söyledikleri doğru olmalı ve sözüne emniyet edilmelidir, büyükler yalancı olursa halkın itimadı kalmaz” 2334). “İkincisi cömert olmalı halka ihsanda bulunmalıdır.



Birşeyleri almayı âdet edinen kişinin etrafında kimse toplanmaz”(B. 2325). “Üçüncüsü cesur ve göğsü pek olmalıdır. Korkan kimse düşmanı görünce hastalanarak yatağa düşer” (B. 2336).

“Dördüncüsü, hile ve kurnazlık yollarını bilmelidir” (B. 2327).

Yukarda açıklananları kısa başlıklar halinde özetlemek gerekirse;

İhmalkâr olmamalı,

Uyanık olmalı,

Cesur ve soğukkanlı olmalı,

Etrafında seçkin kimselerin toplanması için cömert olmalı,

Haysiyet sahibi olmalı, şerefi için düşmana karşı koymalı,

Siyâset bilmeli,

Mağrur olmamalı (mağrur insan ihmalkâr olur),

Hilekâr olmalı,

İhtiyatlı olmalı,

Sözü emniyetli olmalı, güven vermeli,

Sebatkâr olmalı.

Askeri coşturma özelliğine sahip olmalı (Yusuf Has Hacib,1991: 170-174). Yusuf Has Hacib’in deyimi ile : “Cesur, kahraman ve tunç yürekli yiğit insan kılıcı ile memlekete pek çok faydası olur” (Yusuf Has Hacib,1991: 422).

Ordunun merkezi çöktüğü halde zafer elde eden ordu azdır. Fakat komutanın düşündüğü bir davranış hissi varsa o zaman durum değişebilirdi.

Turtûşî’ye göre:

Savaşa anlam veren komutan ve merhamettir. Çünkü düşman, kumandanın bindiği atın ve sancağın renklerini tanır, doğrudan onu öldürmek ister. Komutan gece gündüz aynı çadırda

kalmamalı, sürekli yer değiştirmeli, üniforma değiştirmelidir. Düşmanın pusu kurarak onu öldürmemesi için sürekli yerini değiştirmelidir. Savaş durulduğu zaman da kendi askerlerinden bir kaçını alıp savaş meydanında özellikle karargâhının dışında dolaşmamalıdır. Çünkü karşı tarafın sağ kalanları ona doğru bakıp öldürme girişiminde bulunabilirler. Kosova meydan muharebesinden sonra savaş meydanını gezen Murat Hüdâvendigâr'ın başına gelen de budur. Malazgirt savaşında Roma İmparatorunun başına gelen de budur. Sultan Alp Arslan'ın da savaş meydanında hançerlendiği malûmdur. (Turtûşî,1995: 469).

Vezirler de komutan tâyin edebilirlerdi (Mâverdî, 1994: 77).

### **2. 13. 3. Komutanlık Çeşitleri**

a) Ordu politikasına, harp ve idareye tâyin edilen komutan, diğer adı ile özel komutanlık. Bu komutanlıkta aranan şartlar özel valilikte aranan şartlarla aynıdır (Mâverdî, 1994: 88).

b) Gânimetlerin taksimi, sulh anlaşması yapması dâhil, harp işlerine dair bütün yetki ve görevler verilen komutanlıktır. Bu komutanlığa genel komutanlık da denir. Genel vâililikte istenilen şartlarla aynı şartlar genel komutanlık için de aranır (Mâverdî,1994: 88).

### **2. 13. 4. KomutanlarınTâyinleri**

Komutan tâyini iki şekilde olurdu. Harp komutanlığı taşıdığı hükümler bakımından özel idarenin en geniş, kısımları en çok olanıdır. Orduyu ve harbi sevk ve idare etmek onun asıl görevidir.

### **2. 13. 5. Komutanların Mübâreze Yapmaları**

(Mâverdî, 1994: 88)'ye göre:

Komutan karşılıklı düelloya çağrıldığında (mübârezeye) cevap verebilecek kadar iyi dövüşmelidir. Ubey b. Halef, Uhud Muharebesinde Hz. Peygamberi mübârezeye çağırmiş ve peygamberde karşılık vermiş ve onu mübârezede öldürmüştür Düelloda bulunmak için iki şartın yerine gelmesi gerekir

a) Düelloya çıkacak Müslüman, genç ve cesur olmalı ve bilmeli ki düşmanın karşı koymasında âciz kalmayacaktır. Şâyet böyle cesur değilse mübârezeye çıkması önlenir.

b) Ordunu komutanı, pek ileri gelen erkânından biri de olmamalı. Çünkü ilk hamlede birinin ölmesi bazen orduyu üzüntüye boğup moralleri de bozabilir. Hz. Peygamberin düellolarda ilk defa kendini öne sürmeleri, Allah'ın yardımına bağlanışları, Allah'ın zaferinin yalnız kendi hakkında tecelli edeceğini bilmesi nedeniyledir (Mâverdî, 1994: 97-98).

### **2. 13. 6. Komutanın Görevleri**

Ordu komutanının harp esnasında en ön safta çarpışması, askeri şehitliğe teşvik etmesi iki maksatlardır. Ya Müslümanları harbe teşvik veya Allah'ın yardımından cesaret alarak, ümit ederek düşmanı yenilgiye uğratmak içindir (Mâverdî,1994: 98).

Komutanın orduyu idare etmek görevlerinde ise şu maddelere dikkat edilirdi

a) Orduyu daima uyanık ve hazır halde tutmalı, gâfilliğe ve tembelliğe düşürmemeli, orduyu gerektiğinde gizleyebilmeli, şahıs mallarını emniyete almalıdır.

b) Düşmanla savaşabilecek kişilikte olmalı ve jeopolitik yönü kendi ordusuna fayda sağlayacak arazi bulabilmelidir.

c) Ordunun ikmâl ve ihtiyaçlarını önceden hazır bulundurmak zorundadır.

d) Düşmanın durumunu öğrenmek için istihbâratı hiçbir zaman bırakmamalıdır.

Düşmanın gafletini gözetleyip uygun ortamı bulunca harekete geçebilmelidir

e) Orduyu savaş anında düzene koymalı, ordunun çözülmesini engellemelidir, düşmanın ikmâl yollarını kesmelidir

f) Askerin moralini en üst seviyede tutmalıdır

g) Askerlere sabır telkin edebilmeli. Askerlerden ahirete düşkün olanlara

Allah'ın vereceği sevâbdan, dünya malına düşkünlere ise savaştan alınacak ganimetleri telkin edebilmeli, yani askerleriyle başarıya ulaşmak için kim ne ile mutlu olacaksa o konuda vaat ve açıklamalarla onların istekleri ile ordunun genel amaçları örtüştürmelidir.

h) Karışık hususlarda malûmat sahibi uzmanlar ve karargâh ile istişârede bulunmalıdır.

ı) Düşmana karşı sabırsızlığa, askerliğe ve savaşmaya karşı samimiyetsizliğe karşı yönlendirici, gerekli önemi vermeye mânî ticâret, ziraat ve benzeri şeylerle askeri uğraşmadan men etmektir (Mâverdi, 1994: 104).

i) Sirâcü'l-Mülûk'da ise "Kumandanlar ve emirler son derece dikkatli bir şekilde seçilmelidir. Mesuliyet teslim edilen kimse bulunduğu gurubun en şerefli, en akıllısı ve en saygı göreni olmalıdır. İran filozofları derler ki: Bin tilkiye önderlik eden bir aslan, bin aslan'a önderlik eden bir tilkiden daha hayırlıdır" (Turtûşî, 1995: 462-463) demektedir.

Ordunun başında cesur, cüretkâr, akıllı ve zekî kimseler bulunmalıdır. Askeri yöneten kişi silahlanmasını iyi bilmeli,

soğukkanlı olmalı, vurduğu zaman indirmelidir. Savaş yönetmiş cengâverlerle dostluk kurmalı, yenilgi, zafer, kolaylık, zorluk kısaca harpte başa gelecek tüm değişimlerin hangi şartlarda vuku bulacağından haberdar olmalıdır. Harp esnasında neler daha sıkı korunmalı, düşman nasıl düzenlenmiş, nereye tuzak kurulabilir, nerden etkili saldırı yapılabilir, bunların tümü bilinmelidir. Kumandan bu bilgilere sahip olur, emir verdiği askerler de tek bir yürek gibi onun emrine harfiyen uyarlarsa koskoca bir ordu tek bir yumruğa dönüşür. Bilmelisin ki harp hileden ibarettir. En son uygulanması gereken bölüklerin karşı karşıya gelmesi, yüz yüze savaştır. Zaferi elde etmek için önce hilelere başvurulmalıdır (Turtûşî, 1995: 462-463).

Demekle komutanda bulunması gereken özellikleri ayrıntılı olarak anlatmıştır. Turtûşî'nin başarılı bir komutanda bulunması gereken özellikleri anlatması bize o dönemde başarılı bir komutanda aranılan şartları bildirmesi bakımından oldukça önemlidir.

Yine Turtûşî'nin dışında incelediğimiz diğer eserde ve en fazla da Siyâset-Nâmede daha fazla vurgu yapıldığı üzere komutanın istihbârata da çok önem vermesini vurgulamaktadır. Bu istihbâratın da düşman ordusunun içine casuslar sokarak, düşman askerlerinin aralarına nifak tohumu ekerek ve onları birbirlerine düşürerek yapılmasının komutanı dolayısıyla ülke ve hükümdarı da başarılı yapacağını anlatmıştır (Turtûşî, 1995: 463).

Komutanların savaş sonundaki görevleri hakkında da yine Maverdî'nin eserinde ayrıntılı bilgiler bulmaktayız.

Komutanların savaşlardaki önemli görevlerinden biri de sabretmeyi bilmesi ve askerlerine de bunu öğretmesidir.

Ordu komutanlığı bir harp için ise, bir başka harbe o komutanın komuta etmesi gerekmez. Şâyet komutanlık genelse engeller kalkıp askerinin her türlü ikmâli sağlanınca bir diğer harbe girer. Bu arada emrine yeni askerler de verilmişse onların da emir ve komutasını alır. Ama başka birliklere komuta edemez. Sadece emrine giren birlikleri sevk ve idâre eder. Eğer özel bir komutan ise, o husustaki özel hükümlere tâbidir (Mâverdî, 1994: 120).

Turtûşî de :

Kumandanların harpte dizginleri ellerinde tutmalı. Sefere çıkmadan evvel çok güzel bir amel yapmalı, sadaka vermeli, oruç tutmalı, yakın akrabalarını ziyaret etmeli, zulme uğramış bir mazlumu ayağa kaldırmalı demekle seferden önce Allah'ın emrettiği güzel işleri yapmasının seferde komutanın işlerini kolaylaştıracağını vurgulamıştır (Turtûşî, 1995: 462).

## **2. 14. Müşrîf**

Devletin malî ve idarî işlerini kontrol ederdi. İshrâf Divânına da başkanlık ederlerdi. Her divanda Müşrîflerin nâibleri vardı. Tam itimat edilen kişilere bu görev verilirdi. Beytül-Mâl'dan aylık (müşahere) alırdı. Müşrîfler kendileri gibi emin ve güvenilir kimseleri vergi gelirlerinin toplanmasına nezaret etmek üzere her nahiyeye ve şehre naib gönderirlerdi (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 45). Müşrîfler Sarayları nâibleri ile birlikte hükümdarın has arazisini teftiş ederdi ( Köymen, C.3, 1992: 97).

## **2. 15. Merkez Teşkilâtındaki Divânlar**

Divân, devlet idaresiyle ilgili konuların görüşülüp karara bağlandığı, sultanın tasarrufundaki her türlü işin ifası ve fermanın yazılıp kaydedilerek çıkarıldığı yerdir.

Müslümanlarda divan ilk defa Hz. Ömer zamanında teşekkül etmişti. Abbasîler zamanında ise kurumsallaşmıştı. Aşağıda açıklayacağımız divanlardan başka Gayr-i Müslimlerden alınan toprak vergisi için Divan-ı Haraç, devletin gelir- gider dengesi ile uğraşan Divân-ı Beytü'l Mâl, Askerî işler için Divân-ı Cünd, Emniyet ve belediye işlerine bakan Divân-ı Cünd bulunmaktaydı (Savaş, 19993, 132, 133).

Nizâm'ül Mülk zamanında en düzgün şeklini alan divanda bütün memleket işleri bugünkü hükûmet ve meclisin gördüğü vazifeler halledilmekteydi.

Bunların da ayrıca birer divânları vardı. Tıpkı bugünkü bakanlıklar gibi. Saltanat divanının başkanı sultandı. O olmadığı zamanlarda divana vezir başkanlık ederdi. Saltanat divanında memleket işleri görüşülür barış savaş kararları verilir, halkın davalarına bakılırdı. Selçuklularda divan her gün toplanırdı. Başkanın sağına ve soluna münşiler (Divân kâtipleri) yabancı milletlere yazılacak mektupları çevirecek tercümanlar otururdu. Divân kararları ilk zamanlarda Arapça daha sonraları Farsça yazıldı. Büyük divân azalarının da ayrıca kendi dairelerinde birer divânı vardı. Büyük Selçuklularda divânlar ise şunlardı.

1. Vezâret Divânı
2. İstîfâ Divânı
3. Tuğra Divânı
4. İşrâf Divânı
5. Arz'ül Ceyş Divânı olmak üzere beş tanedir (Koca, 1977: 264).

## **2. 15. 1. Büyük Divân**

Büyük Selçuklu Devleti'nin idarî teşkilâtında en büyük kuruluş Büyük Divân dır.

Büyük Divân'a kaynaklarda, Divân-ı Âla, Divân-ı Vezâret veya Divân-ı Saltanat denir.

Nizâmü'l –Mülk zamanında, en düzgün şeklini alan divan, saray teşkilâtından sonra başşehirin ikinci büyük organı idi. Bütün memleket işleri, bugünkü hükümet ve meclisin gördüğü vazifeler, divân tarafından uygulanırdı. Fakat bu divân, idarî bakımdan iki konu ile ilgilenmektedir. Bunlardan birincisi, berat ve resmî emirlerin çıkışı, ikincisi ise, özellikle malî işlerdir. Bu divâna, Sâhib Divân denilen öteki divânların reisleri de dâhildir.

Saltanat Divânı da denilen Büyük Divân'ın başkanlığını genellikle "sahib" (Sâhib-i Divân-ı Devlet) denilen vezir (Başbakan) yürütürdü. Vezîr aynı zamanda "Vezîrlik Divânı" (Divânü'l Vezâret) adında başka bir divânında başıydı. Selçuklu vezîrleri genellikle kalem ehlinden idiler. Bunlar, bilgi ve kültür bakımından iyi yetişmiş kimseler arasından seçilirdi. Meselâ, Tuğrul Bey'in vezîri Kündûrî, Farsça'dan başka Türkçe, Arapça ve Hintçe'yi de biliyordu (Koca,1977: 78).

Büyük Selçuklularda divâna "Büyük divân", "Divân-ı âlâ" veya "Divân-ı Saltana" denilirdi. Divân-ı Saltanatın üyeleri Vezîr, Müstevfî, Pervâne, Müşrîf-i Memâlik, Atabey, Nâib-i Saltanat, Beylerbeyi ve Arız idi. Maaşlar ve hazineye giren her şey kaydedilmekteydi (Yınanç, 1944: 58).

Büyük Selçuklularda Tuğrul Bey, haftada iki gün, Anadolu Selçukluları'nda I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile Alâeddin Keykûbad divanda bulunmuşlarsa da bu uygulama devamlı olmamıştır. Büyük Divân devletin en üst kuruluşu olarak birçok yetkilerle donatılmıştı. Öyle ki, Selçuklulara çağdaş krallıklardaki mutlak kral hâkimiyeti varken Selçuklu Büyük Divânında sultanın bizzat verdiği emirler bile müzâkere ve münâkaşa edilir sonra karar verilirdi (Küçükdağ-Arabacı, 1977: 132). Büyük divâna bağlı beş divan daha vardı.



### 2. 15. 1. 1. Vezâret Divânı

Bu divanın başkanı vezirdi. Vezir aynı zamanda diğer divanların gördüğü işlerden de mes'uldü. Selçuklularda vezire "Sahip", "Sahib-i divan", "Hace-i büzürg" de denilirdi. Selçuklularda vezir bir tane idi. Sultandan sonra divânın en büyük adamı ve hükümdarların mutlak vekili idi. Vezîrlik alâmeti sarık (destar) ile divânda önüne konulan altın divit idi. Diviti korumaya memur olan "Devattar" aynı zamanda vezirin gizli yazılarını da hazırlardı (Uluçay, 1977: 257).

### 2.15. 1. 2. Divân-ı İnşâ ve Tuğrâ (Tuğra ve İnşâ Divânı)

Bu divânın başında bulunan görevliye "Münşî" veya "Tuğrakeş" denirdi. İki daireden oluşan bu divânın İnşâ dairesi devletin öteki devletler ve eyâletler ile olan yazışmalarını yürütürdü. Yani haberleşmelerle uğraşan kuruluştur. Tuğra dairesi ise hükümdarın çıkardığı emirnâmelere onun işaretini koymakla görevli idi. Buradan çıkan her yazı, çıkış tarihiyle divân defterine kaydediliyor ve daha sonra bu defter muhafaza ediliyordu.

Aynı zamanda Divân-ı Resâit Divân-ı İnşâ veya Divân-ı Tuğra' da denilmektedir. Ayrıca hükümdarın verdiği araziye (iktalara) ve görevlere yaptığı atamalara ait belgeleri de bu divan veriyordu. Divân başkanı. Tuğraî, Sahib-i Divân-ı Tuğra ve İnşâ gibi adlarla anılıyordu. Tuğra, Türkçe bir kelime olup, hükümdar adına bir belgenin üst tarafına besmele üzerine yazılan ad, lakap ve dua cümlesinden oluşmaktadır. Bu belgeler genelde Farsça kaleme alınmış, Arapça çok az kullanılmıştır. Tuğra divânı, Tuğrul Bey devrinden itibaren mevcuttu ve başında bir Türk görevli bulunuyordu. Nizâmü'l Mülk vezir olduktan sonra bu göreve bir İranlı atandı. Ayrıca tuğra ve inşâ divânları birleştirildi (Sevim-Merçil, 1992: 509).

### 2.15. 1. 3. İstifâ Divânı

Bu divân, ayrıca Divân-ı istifây-ı memâlik veya Divân-ı zimam ve'l-istifâ şeklinde zikredilir. Bu kuruluş, devlet hazinesinin gelir ve giderlerini kontrol eden ve malî işlerle uğraşan bir divân idi. Başında bulunan görevliye Müstevfî, Sahib-i Divân-ı istifa veya Müstevfî'l-memâlik denilmekteydi. Bu divânın görevi bugünkü Maliye Bakanlığı'dır. Divân-ı istifâ, devletin gelir ve giderlerini defterlere kaydeder ve yıllık bütçeyi düzenlerdi. O devirde de mali açıdan gelirin, giderden fazla olması fikri esastı. Bu yapılamadığı takdirde denk bir bütçe düzenlenmeye çalışılırdı (Sevim-Merçil, 1992: 509).

Selçuklu Devletinin iki türlü hazinesi vardır:

a) Harç (masraf): Bu hazineye, vilâyetlerden divân kararıyla âmiller (tahsildarlar) tarafından toplanan şer'î ve örfî vergilerden elde edilen paralar konurdu. Eğer gelirden çok masraf yapılırsa harç hazineden alınan para ile açık kapatılır.

b) Asıl Hazine (ihtiyat): Bu hazinenin gelirini, bağlı hükümetlerle, haslardan alınan para ve hediyeler teşkil ederdi. Selçuklular zamanında Dinar (altın para), dirhem (gümüş para) ve bakır para kullanılırdı (Uluçay,1977: 265).

Vilâyetlerdeki vergi toplama memurları (âmiller) bu divana bağlı idiler. Ne kadar vergi toplanacağı merkezde görüşülerek titizlikle belirlenirdi.

Hesap işlerinde siyakat yazı ve rakamlarını kullanan Selçukluların bu tedbir ve âdeti Osmanlılara da geçmiştir.

Önemli gelir yeri olarak arazi ve ikta defterleri ile onlara ait işler İstifa Divanının dışında idi. Bu işlere Büyük Divân ve orada bulunan Pervâne denilen görevli bakardı. Osmanlılarda aynı görevi Nişâncı üstlenmiştir. Zaten pervâne, kelime olarak ferman ve padişah hükmü anlamında kullanılmaktadır (Küçükdağ-Arabacı, 1977: 135).

#### **2. 15. 1. 4. Arz Divânı**

Divân'ül Ârızü'l -Ceyş'te denen bu divân ordunun genel işlerini yürütmekle yetkilidir. Bu divânın başında bulunan görevliye Sahib-i Divân-ı Arz, Ârız veya Ârızü'l-Ceyş denir. Devlet merkezindeki Divân -ı Arz'dan başka eyâletlerde de daha aşağı kademedeki divanlar vardı. Bu divanın görevi çeşitli rütbede askerî şahısların iktalarını, her türlü gelirlerini ve maaşlarını yönetme, asker toplama, birliklerin teçhizatını kayıt ve kontrol etmektir. Yani bugünkü Milli Savunma Bakanlığı görevini yapıyordu. Divân-ı Arz her rütbeden askerlerin tahsisatını tespit edilmiş miktarda ve belirli süre içinde ödemekteydi. Askerlere üç ayda bir Bistegâni denilen maaş verilirdi ( Togan, 1981: 68.)

Ordunun sefere çıkmadan önce teftiş edilmesi Arz Divânının başında bulunan ârız'ın görevleri arasında idi. Teftiş sırasında, fizikî yapısı ve silahları bakımından standart ölçülere uymayan askerler ordu kayıt defterinden silinirdi (Koca, 1977: 184).

### **2. 15. 1. 5. İşrâf Divânı (Umumi Teftiş Kurulu)**

Bu divâna ayrıca Divân-ı Müşrîf veya Divân-ı İşrâf da denmekteydi. Askerî ve hukukî işler hariç, devletin bütün işlerini en yüksek düzeyde teftiş yetkisine sahiptir. Bunların başlıca görevleri şunlardır:

- a) Divâna ait defterlerin kontrolü yapmak,
- b) Hazineye ait gelirlerin meydana çıkarılması,
- c) Vergi kaynaklarının çok iyi tespit edilmesi,
- d) Devlet gelirlerinin artırılmasına çalışılması,
- e) Mallarının zaptında ve vergilerin toplanmasına fakir ile zengin aralarında fark gözetilmemesi,
- f) Rüşvet alınmaması ve iltimas yapılmaması,
- g) Hânedana ait binaların gelir ve giderlerini incelemek,

1) Divândan yazılan yazılar üzerine nişan koymak başlıca vazifelerinden idi.

Divânın başında bulunan görevliye Müşrîf-i Memâlik, Sahib-i Divân-ı İşrâf veya sadece Müşrîf deniyordu. İşrâf Divânı ayrıca, Divân-ı İstifâ'nın yaptığı işleri de kontrol ve teftiş etmekteydi.

Müşrîfler, vazifelerini vilâyetlere ve kazâlara nâipler göndererek yaparlardı. Bu sebepten müşrîfler, idarî, malî ve diğer alanlarda geniş ölçüde bilgiye sahiptirler. Müşrîfler ve yardımcıları dürüst, temiz, iyi ahlâklı ve güvenilir kimseler arasından seçilirlerdi (Uluçay, 1977: 26). Büyük divana bağlı bu divanlardan başka merkezde şu divanlar da mevcuttu.

#### **2. 15. 1. 6. Divân-ı Mezâlim**

İslâm devletlerinde zulme uğrayan kimselerin ve memurlardan şikâyeti olan halkın başvuruda buldukları yer Divân-ı Mezâlim idi. Selçuklu vezîri Nizâmü'l Mülk'e göre, sultan haftada iki gün mezalime oturmaktadır. Hükümdarın burada haklıyı haksızdan ayırmak ve adâlet dağıtabilmek için halkın şikâyetlerini kendi kulağı ile işitmekten başka çaresi yoktur. Halk şikâyetlerini dilekçe ile de arz edebilir, hükümdarın da bu dilekçelerin her biri hakkında sonuçlandırılması açısından bir yazılı emir vermesi gerekirdi. Mezâlim divanında adâlet işi, gelenek, eşitlik ve hükümete ait kanunlar esas alınarak yürütülüyordu. Mezâlim divânına gelen dâvâların çoğu muhtemelen vergi toplama ve asayiş gibi genel dâvâlarla ilgilidir. Bu kuruluş aynı zamanda hükümet memurlarına karşı olan şikâyetlerle de meşgul oluyordu.

Siyâset-Nâmede anlatıldığı üzere Müslüman devletlerin hükümdarları Nevruz gününde münadîler (dellal) tarafından duyurulan ve dâvâcı olduğu bir şey varsa Divân-ı Mezâlim'e başvurmasını îlan ederlerdi. Melik insanların dilekçelerini alıp onların hepsini

Mûbed-i mûbedân (kadı'l-kudât-başkadı) ile bakar ilk iş olarak hükümdar ve devlet tarafından zulme uğrayanlar varsa derhal haksızlık giderilirdi (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 20).

Divân kararları Şihne (Şahne) ve memurları veya askerler tarafından yerine getiriliyordu. Selçuklu hükümdarları başlangıçta Divân-ı Mezâlim'e kendileri başkanlık ettiler. Daha sonraki devrede sultanların çoğu Mezâlim divânı başkanlığına vezîr, kadı, eyâletlerde büyük emîr veya Selçuklu meliklerini vekil olarak atadılar (Sevim-Merçil, 1992: 510).

Divânı Mezâlim mahkemelerinin işleyişleri ve hâkimleri hakkındaki ayrıntılı bilgi adâlet teşkilâtı ve Kadılar konusunda verilecektir.

## **1. 15. 2. Merkez Teşkilâtındaki Diğer Divânlar**

### **2. 15. 2. 1. Divân-ı Hass**

Hükümdarın sahip olduğu arazinin yönetimiyle görevli bulunan müesseseye Divân-ı Hass denir. Hass arazi hükümdarın şahsî malıdır. Hükümdar bu hass araziden hanedan üyelerine iktalarda bulunur veya mülk olarak verirdi. Hükümdara ait araziye yöneten görevli ise Vekil ( veya Vekîl-i Divân-ı Has ) unvanı taşıyordu. Divân-ı -Hass'a tabîî sahaların malî işleri muhtemelen bu divâna bağlı bir maliye dairesi tarafından yönetiliyordu. Malî bakımdan has arazi, yetkili müstevfîlerin emrinde bulunuyordu. Müstevfîler, bu arazi için Divân-ı Hassa bilgi ve hesap vermek zorunda idiler. Ayrıca Divân-ı Hass'da hesap işlerini ve öteki çalışmalarını kontrol eden müşrîfler de görev yapıyordu.

### **2. 15. 2. 2. Müsâdere Divânı**

Müsâdere, hükümdarlar tarafından başkalarının malını ele geçirmek için kullanılan bir baskı yöntemi olup, bu yolla özellikle devlet zararına zenginleşmiş olan vezir ve öteki devlet memurlarından para ve mal alınırdı. Bu müsadereyi uygulamak

için oluşturulan kuruluşa da Divân-ı Müsâdere denirdi. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da Müsâdere Divânı'nın varlığı görülmektedir.

Nitekim Sultan Muhammed Tapar devrinde müstevfî olan Zeynü'l-mülk, görevinden uzaklaştırılıp hapse atıldığı zaman, malları müsâdere ve evleri yağma edilmişti. Irak Selçukluları zamanında ise, bu uygulamaya daha sık rastlıyoruz. Buna sebep olarak da sultan Sencer'in Irak Selçuklu sultanı Mahmut'un hissesine düşmüş olan arazinin bir kısmını kendi Divân-ı Hass'ına alması ve bir kısmını da başkalarına ikta etmesiyle bu hass emlaktan devlet hazinesine giren gelirin kalmamasıdır (Sevim-Merçil, 1992: 512).

#### **2. 15. 2. 3. Divân-ı Evkâf-ı Memâlik**

Merkezde vakıfların devlet tarafından kontrolü ve gereği halinde tesislerin yönetimini yürüten divândır. Vakıflarda işlerin normal gitmesi durumunda bu divânın vakfın yönetimine müdahale etmeye hakkı yoktu. Eyâlet ve bölgelerdeki idarî teşkilât içinde de Divân-ı Evkâflar yer almıştı. Bu divânlar yetki sahaları içindeki vakıfları kontrol eder , gelir-giderleri kaydeder, vakıfnâmeleri muhafaza eder, memurları tâyin edip görevden uzaklaştırırdı. Adı geçen divânlardan başka kadılar da vakıfların kontrolüyle meşgul oluyorlardı.

#### **2. 15. 2. 4. Hatun Divânı**

Selçuklular devrinde sultanların eşleri Hatunları'nda emrinde divânlar bulunuyordu. Divânı olan kadınlardan birisi muhtemelen Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun idi. Sultan Sencer'in annesinin de divânı vardı.

#### **2. 15. 2. 5. Nâiblik**

Yusuf Has Hâcib üç önemli görevin ehline verilmesi için hükümdarın bunları bizzat arayıp bulmasını bunlardan birinin kadı, diğerinin vezîr ve üçüncüsünün de

hükümdara vekâlet edecek kişi olduğunu söylemiştir. Halkın huzur bulması ve saadetle yaşaması için nâib'in dürüst ve güvenilir olmasının şart olduğunu belirtmiştir (Yusuf Has Hâcib, 1991: 383).

Anadolu Selçuklularında “Niyâbet-i Saltanat” adında bir makam vardı. Büyük Selçuklularda olmayan bu saltanat naibinin görevi, devlet merkezinde sultanın bulunmadığı zamanlarda yerine devlet işlerine bakmaktı. Daha çok emirlerden tayin edilen saltanat nâibliği, makam olarak sahib-i vezirden sonra gelirdi. Tâyin edildikten sonra naiblik işareti olarak kendilerine altın kılıç verilirdi. Meşhur emirlerden Sadeddin Köpek, Fahreddin Ali, Celaleddin Karatay niyabet makamına gelmişlerdir.

#### **2. 15. 2. 6. Niyâbet-i Hazret**

Bu makamın başında bulunan kimseye de Nâib-i Hazret denirdi. Bu makam Moğolların Anadolu Selçuklularını boyunduruk altına almasından sonra kurulmuştur. Konya'da Selçuklu sultanının naibinden başka bir de İlhanlı hükümdarının nâibi olan, Nâib-i Hazretler bulunurdu. Anadolu'da olup bitenleri İlhanlı hükümdarına bildirmekten sorumluydular. Bazen Anadolu Selçuklu sultanı nâibi ile Moğol kağanı nâibi aynı şahıs olabiliyordu. “Bu makam ile Niyâbet-i Saltanat daha sonraları aynı kişiye verilmiştir. Müeirüddin Emirşah bunlardandır” (Uluçay, 1977: 266).

#### **2. 15. 2. 7. Divân-ı Pervâneği**

Pervaneci Türkiye Selçuklularında Büyük Divan'da bulunan arazi defterlerine hass ve iktaya ait tevcihleri yapan ve buna dair menşur ve beratları hazırlayan dairenin adıydı. Başkanına Pervâneci denirdi.

#### **2. 15. 2. 8. Divân-ı Berîd**

Eski Türkler âdi haberci ve casuslara körüg, tıl, tıgrak derlerdi ( Ögel, 1979: 266). “Memlekette neler olup bittiğini, devletin özel ulağı derhal hükümdara haber

vermelidir” (Turtûşî, 1995: 172). Demekle Turtûşî ulagların hükümdarlara ülkenin ahval ve şerâiti hakkında bilgi vermeleri bakımından ne kadar önemli bir görevi yerine getirdiğini göstermektedir.

Büyük Divân'a bağlı olmayan divanlardan biri de Divân-ı Berîd idi. Bu divânın görevi, merkezin vilâyetler ile haberleşmesini düzenlemek ve her tarafta olup bitenleri en ufak ayrıntısına kadar merkeze bildirmektir. Bu divânın reîsine Sahib-i Berîd denirdi. Bu divâna bağlı Sâhib-i Haber denilen memurlar vilâyetlerde görev yapmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında bu müesseseye önem verilmediği, hatta sultan Alp Arslan'ın Sâhib-i Haber'leri ortadan kaldırdığını görüyoruz. Nitekim Alp Arslan bu hususta, "Sâhib-i Haberlere verilecek rüşvet ile bütün dostların düşman olacağı ve düşmanların onların yerini alacağı, o zaman hükümdarlıkta hiç telâfi edilemeyecek bozukluklar doğacağı" görüşündedir. Ancak daha sonra Sultan Melikşah ve Sencer devrindeki olaylardan anlaşılacağı üzere Büyük Selçuklular da casus kullanmakta olup, bir haber alma teşkilâtına sahiptiler. Bunun yanı sıra bu kadar kudretli ve hâkim olduğu saha bakımından büyük bir devlet yönetiminde, merkez teşkilâtı ile vilâyetler, büyük sultan ile vilâyetleri yöneten melik ve vâliler arasında süratli bir haberleşmeyi sağlayan bir Berid teşkilâtının bulunmadığı düşünülemez. “Bu teşkilât içinde, Sâhib -i Berîd, Sâhib -i Haber, Münhî, Kar-agahan ( haberciler ), Peykân ( ulaklar ), Postacılar gibi görevliler bulunuyordu (Sevim -Merçil, 1992: 510)”.

Bu aynı zamanda ulaşım sistemi ile de ilgilidir. Onun için de askerî ve ticârî öneme sahip yollar üzerine karakollar, hanlar ve kervansaraylar yapılmıştır. Böylece kervanlar da güvenlik içinde gidip gelebilmişlerdir.

Berîd Divânı, Siyâset-Nâme'de belirtildiği gibi her kesimden haber almak durumundaydı. Vâli, komutan, halk vb. den alınan haber doğrudan sultana ulaşmalı idi



ki o, “ordu ve halk ahvâlini” bilsin. Memlekette olup biten fesadı bilip tedbir alsın (Küçükdağ-Arabacı, 1977: 135-137).

Müslüman ülkelerin hemen tamamına yakınında hükümdarlar istihbârat sistemini önemsemişler ve muhafaza etmişlerdi. Ancak Selçuklular bu kurumu fazla önemsememişlerdir. Nizâmü'l-Mülk bundan yakınmakta ve Selçukluların istihbaratı önemsemediklerinden dolayı fesat çıktığını söyler ( Nizâmü'l-Mülk, 1999: 70, 51).

“Müslümanlarla alay etmesi sebebiyle Resûlullah (s.a.v.) bazı harplerinde Abdullah b. Ubey b. Selûlü'yi harbe katılmaktan men etmiş, askerlerden uzaklaştırmıştır (Mâverdî, 1994: 91)”. “Harbin en etkili hilelerinden biri de casusluk faaliyetleridir. Karşı taraf arasına gözcüler sokulmalı, ne olup bittiğinden haberdar olunmalıdır. Böylece düşman şerrinden korunmak kolaylaşır” (Turtûşî, 1995: 471).

Yusuf Has Hâcib de devlet işindeki ihtiyat, tedbir ve uyanıklığın devletin uzun müddet yaşaması için gerekli olduğunu söyler. ( Yusuf Has Hâcib, 2003: 43, 153): “Uyanıklık ve ihtiyatı çok kimseler öğmüştür; ihmal yüzünden yüzbinlerce insan ölmüştür” (B. 440). “Gâfil adam gözünü kapar ve gafletle uyur; ey sert huylu insan gâfil olma, uyanık ol” (B. 447). “Düşmanın boynunu kırmak istersen gözünü, kulağını tetikte bulundurmalısın” (B.2025 ). “İhtiyatlı olan daima hazır bulunur ve ihmalkâre pusu kurar” (B. 2028).

Komutanlar askerleri aralarında bulunan ve düşman lehine casusluk eden, askeri isyâna teşvikte bulunan, alay eden kimselerden yüz çevirtirmek gerekir. Beşinci kol kuvvetlerine ve istihbârata karşı koymak gerekir (Mâverdî,1994: 91) diyen yazar istihbarata savaşta ve barışta, hükümdarın ve kolluk kuvvetlerinin yetkili herkesin gereken önemi vermeleri gerektiğini vurgulamıştır.

Komutanların en önemli görevlerinden biri de istihbaratı elden bırakmamak, düşmandan gelen haberleri değerlendirmek, düşmanın hîlesinden emin olmak, gafletleri anında hücumla geçmeleri gerekir (Mâverdî, 1994: 102).

Yine Selçuklularda Alparslan zamanında akıncıların istihbârat topladıklarını Turtûşî haber vermektedir ( Turtûşî, 1995: 471 ). Selçuklularda kontrolü zarurî yollarda ribât teşkilâtı ve münhîler diye anılan gizli istihbârat adamları vardı (Kafesoğlu, 1992: 99).

(Nizâmü'l-Mülk, 1999: 70, 46)'de sultanların memleketin durumundan haberdar olmaları için mutlaka haberci (sâhib-i haber, kâr-âgâhân) hükümdarların bizzat kendi elleriyle bu memurları tayin etmeleri gerektiğini, maaşlarının beytü'l mâl'dan almaları gerektiğini böylece kimsenin padişaha isyan etmeye cesaret edemeyeceğini padişahın da rahat edeceğini" söyler. Nizâmü'l Mülk, eserinin 12. faslının sonunda şu öğüdü tekrar verir: "Padişah, her tarafa gizli haberciler (Münhiyân) ve casuslar göndermeyi dünya sakinlerinin durumlarından haber almayı ihmal etmez". Adaleti sağlamak için ülkede olup bitenden haberdar olunması gerektiğini vurgulayan tedbirli vezir, "kuvvetli (doğru) hükmün padişahlar için bin askerden daha iyi" olduğunu aynı yerde vurgular. Elbette devlet "peyk, münhî, pere her tarafa tüccar, seyyah, sûfî, derviş ve satıcı kılığında casuslar gönderilmesinden, olaylar hakkında önceden haber alınmasından bahseder. O sadece ülkede kargaşayı çıkarana karşı değil, reâyânın durumu hakkında da sultanın bilgili olması için istihbâratın gerekli olduğundan bahseder. " Beridler ile haber alarak, düzenli posta (ulag) servisleri ile devir ve şartlarına göre haberleşmeyi sağlamaktadır." demektedir. Siyâset-Nâme'nin yazarı ile Turtûşî de aynı görüştedir ve "reayanın durumu hakkındaki bilgileri hükümdara ulakların haber vermesi gerektiğini, bu görevin kadı, emniyet müdürü, maliye müdürüyle beraber çok önemli dört memurluktan birisi

olduğundan bahseder” (Turtûşî, 1995: 173).

Sultan Alparslan’ın huzuruna gelen Ebu’l-Fazl Sigizi ona “Niçin Sâhib-i haber’lerin yoktur?” dedi.

Alparslan: Mülkümü havaya uçurmak mı, taraflarımı benden ürkütmek mi istiyorsun? dedi.

Görüldüğü gibi Sultan Alparslan istihbâratın toplumda tedirginliğe yol açacağını düşünmekte, insanların huzurunu kaçıracağını, kendi yakınlarının bile soğuyacağını, aralarına soğukluk gireceğini düşünerek çok ciddi bir istihbârat teşkilâtına başvurmamıştır.

## **2. 15. 2. 8. 1. İstihbârat Elemanlarında Bulunması Gereken Özellikler**

Bu iş haklarında kötü şüphe bulunmayan, göreve getirilme gayesiyle meşgul olan kimselerin eline, diline ve kalemine bırakılırdı (Nizâmü’l-Mülk, 1999: 46).

## **2. 16. Adlî Teşkilât Görevlileri**

### **2. 16. 1. Adâlet Kelimesinin Anlamı**

Adâlet kaynaklarda ahlak, fıkıh ve hadis alanlarında birbirlerine yakın anlamlarda kullanılan terim olarak belirtilmektedir. Kelime anlamı olarak davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak gibi anlamlara gelir. Ayrıca orta yol, istikamet, eş, benzer, bir şeyin karşılığı gibi anlamlara gelen Adl kelimesi ile âdil kelimesinin kökünden geldiği de belirtilmektedir. Ayrıca Kur’an-ı Kerîm de İslâm toplumunun niteliği olarak geçen “vasat ümmet” tâbirindeki vasat kelimesi adâlet anlamında yorumlanmaktadır. Zaten dinimiz ahenk, uyum ve dengeli bir hayatı öngörmektedir. Kısaca adâlet her ikisine de hakkını vermektir.

Adâlet, Kur’an-ı Kerim ve hadislerde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun karar verme, doğru yolu

izleme, takvaya yönelme, dürüstlük ve tarafsızlık” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Hatta İnfitar suresinin 7. ve 8. ayetlerinde insanın fizyolojik ve fizyonomik yapısındaki uyum, âhenk ve estetik görünüm adâlet kavramıyla ifade edilmektedir. Adâlet, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itaatle gerçekleşen ruhî bir denge ve ahlak kemali olarak da nitelendirilmektedir (Çağrı, 1988: 341).

Bir devletin devamındaki en önemli temel etken adalettir. Tüm devletlerin var oluşlarındaki temel etken de budur.

Adâletin işletilmesi olan ihsan sıfatı adâletten daha yüksektir. Adâlet iletilemiyorsa kanunda yazılı veya nutuklarda söylenmiş kalabalık kelime yığınının anlamı yoktur.

Eğer bir millete adâlet yetseydi ya da başka bir sıfat olmadan âdil olmayı devam ettirebilseydi ihsan sıfatı peşinden gelmezdi.

## **2.16. 2. Türk-İslâm Devletlerinde Adâlet**

Adâletin yeryüzündeki terazili olduğuna inançla, zayıfın güçlüden, hakkı gasp edilenin gasp edenden hakkını ancak adâletle alabileceğine inançla adaletin sadece teb’a için değil hükümdar ve yöneticiler için de geçerli olduğuna inanılırdı.

Türk İslâm Devletleri de adâletli olunması şuurunu her zaman taşımışlar ve adâlet hizmetlerinin düzenli olarak yürütülmesine dikkat etmişlerdi (Yazıcı, 2002: 305).

Türklerin İslâmiyet’i kabul etmelerinden önce de toplum hukukî bir düzene sahip bulunuyordu. Teşkilâtçılık ve devlet kuruculuk yönünden de kabiliyetli olan Türkler, devlet yönetiminin ilk şartı olarak halkına adâletli davranmayı daha tarihin ilk devirlerinden itibaren ilke edinip uygulamışlardı. Herhangi bir şikâyeti olan vatandaş

davasının görülmesini isteyebilirdi. Türkler de bu tür hukuk kurallarını daha eski çağlardan itibaren anlamış, ilke edinmiş ve en iyi şekilde vurgulamışlardır. Eski Türkler’de adlî teşkilât, sultanın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesinde ve sultan adına örfî hukuku uygulayan görevlilerden oluşur. Bu görevliye eski Türkler’de “ yargan-yargucu, suçluya yazuk derlerdi” (Ögel, 1971: 262-263).

Türk hukuk anlayışına göre sultan, milletin temsilcisi olarak mahkemelere katılır ve şikâyetleri dinlerdi. Bu şekilde düzgün bir hukukî kültüre ve adalet teşkilâtına sahip olan Türkler İslâm dinine girdikten sonra İslâm hukukunu da kolayca benimsemiş ve iki anlayışın kaynaşmasını sağlamıştır (Akyüz, 2002: 110).

Adlî teşkilât hemen hemen bütün Müslüman Türk devletlerinde küçük farklılıklarla değişikliklerle yer almıştır

Adâlet teşkilâtı bütün ortaçağ İslâm devletlerinde Şer’î Kâza ile Örfî Kazânın birbirinden ayrılması esasına dayanıyordu. Doğrudan doğruya halk arasındaki daimî münasebetlerden doğan dâvâların ve muamelelerin mercii Şer’î mahkemelerdir. Evlenme, boşanma, nafaka, miras davaları her türlü tasarruf ihtilâfları, alacak davaları, bu mahkemelerde görülür. Kazâ hakkı şer’en hükümdara ait olduğu için kadıların tâyin ve azl işini de o yapardı (Taneri, 1977: 134).

Bütün Türk İslâm devletlerinde, adâleti devlet temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdir. Karahanlılar dönemine ait önemli bir eser olan Kutadgu Bilig’de de adâlet kavramına yer verilmiştir. Kutadgu Bilig’e göre; adâleti bizzat hükümdar temsil etmiş, ayrıca hükümdarın başlıca görevi doğru kanunlar yapmak ve kanunları adâletle uygulamak şeklinde belirtilmiştir.

“Tanrı seni doğruluk için bu mevkîye getirdi; haydi doğruyu doğruluk ile yap.

Ey hükümdar, şu üç işe çok seçkin kimseleri ara ve bu işleri onlara ver. Bunlardan biri kadıdır; halka faydalı olabilmesi için onun çok temiz ve takva sahibi olması lâzımdır” (Yusuf Has Hâcib, 1991: 3 75, 383).

Selçuklular da, Horasan’da kendi devletlerini kurmak için Gazneliler ile mücadele ederken mülkün temelini adâlet olduğu anlayışını benimsemişler ve bu doğrultuda hareket etmişlerdir. İlk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey de 1040 tarihinde meydana gelen Dandanakan Savaşı’ndan sonra bu anlayışın bir gereği olarak Abbasî halifesine yazdığı mektupta “zulmün, haksızlığın ve adâletsizliğin önünü alarak adâlet kapılarını açtıklarını (Koca, 1977: 192)” belirtmiştir. Selçuklu dönemi, Türk Amme hukuku ile İslâm Amme hukukunun birbiri ile bütünleştiği, Türk- İslâm Amme hukuku’nun oluştuğu dönem olmuştur. Oluşan bu yeni yapıda Türk gelenekleri ile İslâm yönetim idarî gelenekleri birleşmiş, Türk geleneğinden gelen uygulamalar İslâm hukuku içerisinde aynı şekli ile korunmuştur (Demir, 2004: 176).

Devlet içerisinde adâleti sağlamaktan en çok sorumlu olan kişi, devletinde başı olan sultandır. Öncelikli olarak sultanın adalet kurallarına uyması, âdîl davranması beklenirdi (Turan, 2002: 164).

Devletin başı olan sultanın, en büyük hâkim sıfatı ile yüksek mahkeme olan Divân-ı Mezâlim de haftada iki gün şikâyetleri dinlemesi ve yargıda bulunması ve bu haberin ülkenin her tarafında duyulması bütün zalimlerin korkmasına, zulüm ve yağmaya kimsenin cesaret edememesine sebep olurdu (Nizâmü’l Mülk,1999: 10). İşte bu anlayış üst düzey devlet görevlilerinin Divan-ı Mezâlim mahkeme öncesine şikâyet edilme korkusuyla daha itinalı çalışırlardı. Böylece diğer mahkeme kadılarının veya üst düzey devlet görevlilerinin yaptıkları haksızlıkları hükümdar vasıtasız olarak dinleyip gerekli tedbirleri birinci elden alabilirdi. “Bu geleneğe uymayan sultanlarda vardır. Bazı

sultanlar ülke genelinde vekil olarak kadılar tâyin etmiş ve onların çalışmalarını takip ederek adâleti sağlamaya çalışmışlardır” (Koca, 1977: 192).

Bütün Ortaçağ Türk İslâm Devletleri’nde olduğu gibi Selçuklu Devleti’nde de adli teşkilat şer’î yargı ve örfî yargı olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Şer’î yargı sisteminde din ve şeriat ile ilgili kararlar alınır, yargılamalarda Kur’an-ı Kerim, hadisler ve Hanefî mezhebi esasları dikkate alınırdı.

“Davalara da sultan ya da vezir tarafından atanan kadılar bakardı” (Sevim-Yücel, 1989: 366). “Örfî yargı sisteminde ise asayiş bozan, itâat etmeyenlerin davalarına bakılır ve ceza meseleleri görüşülür. Örfî yargının uygulandığı mahkeme en yüksek dünyevî mahkeme konumundadır (Merçil, 1990: 190)”.

Adâlet teşkilâtının düzenli olarak yürütülmesini sağlayan sultan haricinde, sultanın görevlendirdiği Kadı, Kadı’l Kudat (Baş kadı ), Emir’i Dad ( Dad beyi ) ve Kadı Asker de adlî teşkilâtın görevlilerindendir.

### **2. 16. 3. Kadı (Hâkim-Yargıç)**

Kadının lügât manâsı Ahkâm-ı Şer-i, herkesi muhakeme ile hüküm veren anlamındadır. Asıl görevi hüküm vermek olup icrâ yetkisi yoktur (İ. A. C. IX. 1995: 153). “Türklerde adâlet, âdil olmanın önemli şartlarından biri kabul edilmiştir. Türk sultanlarındaki âdil olma mecburiyetinin menşeî ilahî idi” (Cahen, 1993: 43).

#### **2. 16. 3. 1. Kadılığın Şartları**

- a) Bâliğ, olgun bir erkek olmalı. Yalnız kadınların şahitliklerinin muteber olduğu hususlarda kadın hâkim olabilir. İbn Ceriri’t- Taberî her hususta hadının hâkim olacağını belirtmiştir.
- b) Zekâ: Zarurî ve lüzumlu olan her bilgiyi anlayacak, iyiyi kötüyü ayırt eden, gâfil olmayan biri olmalıdır.

c) Hürriyet: Kendi iradesi noksan olan, bir başkasının iradesine etkili olamaz. Kölelik şâhitliğe engeldir. Hâkimliğe de engeldir.

d) Müslüman olmak: Şâhitlikte ve hâkimlikte Müslümanlık şarttır (Mâverdî, 1994: 139).

Her ne kadar bu görüş örf ve âdete dayanıyor ve tatbikatta reis ve komutan olarak Kâfirlerin kendi dininden olanlara tâyini yapılmışsa da hâkim olarak yapılmamıştır. Çünkü hâkimin hükmü kesinlik ifade eder. Hâlbuki kabile reîsliğinin, komutanlığın emir ve hükmü kesin değildir, kabul edilmeyebilir. Kâfirin verdiği hükme uymaya zorlanılamaz. Geçerli ve tesirli olan Müslüman hâkimin verdiği kararı ( Mâverdî, 1994: 138 ). Adalet: Her nevi devlet memurluğunda aranılan şarttır. Adâletten maksat diğer sözlü, iffetli, emânete uyan, haramdan, günahdan sakınan, şüpheli işlerden uzak olan, rızalı ve rızasız işleri ayırt eden, din ve dünya işlerinde aynı hassasiyeti gösteren kimse demektir. Böyle olan biri her türlü memuriyete atanırdı. Şâhitliği kabul edilirdi. Bu şartın içine giren sıfatlardan biri olmazsa şâhitliği kabul olmaz, hâkim de tâyin olunamazdı (Mâverdî, 1994: 139).

e) Vücut sağlığı, göz ve kulağı sağlam olmak: Alacaklı ile borçluyu, haklı ile haksızı ayırt edebilmeliydi.

f) Hukuk Bilgisi: İslamî ilimleri, Kur'an ve sünneti çok iyi bilmelidir. Hâkimin ilmi ve bu dört şer'î, hukukî esâsı ihtivâ ederse dinde müctehid sayılır. Hükmeder, fetvâ verir, hükmetmesi, içtihat



yapma imkanını da kaybeder. Fetvâ vermesi doğru olmaz. Her nasılsa hâkimliğe tâyin edilmiş olsa ve doğru veya yanlışla hükmetse de tâyini bâtıldır. Verdiği kararlar ister doğru ister yanlış olsun kabul olunmaz. Hâkimlik mevkiine tâyinde her ne kadar güçlükler çıksa da bu şart böyleydi (Mâverdî, 1994: 140-141).

### **3. 16. 3. 3. Kadıların Lakapları**

Mecdü'd-dîn (dinin gücü)

Şerefü'l-İslâm (İslâm'ın Şerefi)

Seyfü's-Sünne (Sünnetin Kılıcı)

Zeynü's-Şerî'a (Şerîatın süsü)

Fahru'l-Ulemâ (âlimlerin İftiharı) (Nizâmü'l-Mülk, 1995: 112).

Kadılar siyah cübbe giyerler, uzun bir kavuk üzerine siyah sarık sararlardı.

Mülâzım denen yardımcıları, kâtipleri ve muhızrlar bulunurdu (Yazıcı, 2002: 310).

### **2. 16. 3. 4. Kadıların Duruşma Zamanlarının Tâyini**

Hâkimi atayan, hâkimin hangi gün duruşma yapacağını belirtmemişse hâkim her gün duruşma yapabilir. Görevi güneşin doğuşundan batışına kadar sürer. Hâkimi atayan hangi gün duruşma yapacağını belirtmişse hâkim o gün davalara bakar, başka gün davalara bakamazdı, ancak diğer günlerde de hâkimliği sürerdi (Turtûşî, 1995: 151-152).

### **3. 16. 3. 5. Kadıların Karar Verme Kaynakları**

Hüküm kaynakları esas olarak Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in hadisleriydi. Karar verirken Sünnî mezheplere göre karar verirdi. Genel olarak Şafîî

ve Hanefî mezhebine göre hüküm verirlerdi. Her karar mezheplere göre verilmezdi. Kadıların vicdanları da bu kararlarda çok önemli yer tutardı.

Turtûşî kadıların verdiği hükümlerde Allah'tan başka kimseden korkmamaları gerektiğini belirtmiştir (Turtûşî, 1995:173).

Adâletin başı olan kadılara halkın kanları ve malları emanettir. Mahkeme kanunlarında o ülkenin kanunları kadar kadıların insafları ve vicdanları da çok önemlidir.

“Bu 7 şartın mevcut olduğu ya bizzat imtihanla ya da araştırılarak öğrenilebilir. Hâkimlere dinlemeden hükmetmemeleri emrolunmuştur” (Mâverdî, 1994: 140). Hâkimler geçmişteki kararları, icmayı, kıyası bilmek zorundaydılar.

a) Hâkimler hangi mezhepten olurlarsa olunsunlar meşru tâyin usulü ile işbaşına gelmişler ve hâkimlik şartlarını taşımaya devam ediyorlarsa kararları makbul olurdu. İçtihada ve vicdana göre karar verdiklerinden hangi mezhebe göre karar verirlerse versinler kararları makbuldü, geçersiz değildi (Mâverdî, 1994: 145).

Kadılar dâvâyı özürsüz olarak geciktiremez, istirahat saatleri hariç ara veremez, ana, baba ve evlatları hakkında hüküm veremezdi. Onların leh ve aleyhine şahit dinleyemezdi. Bu akrabalarından düşmanlarının lehine ise şâhitliklerini dinleyebilirdi. Kadı, düşmanının lehine karar verebilirdi (Turtûşî, 1995: 155).

### **2. 16. 3. 6. Kadıların Tâyinleri**

Halife Harun Reşit Kadı ataması yaparken şu üç özelliğe dikkat ederdi.

a) Şerefli ve temiz bir insan olmalıdır. (şerefli ve temiz bir insan olmak o insanı alçaklıktan korur)

b) Yumuşak ve sabırlı insan olmalıdır. (Yumuşak ve sabırlı

olmak sahibini acele karar vermekten korur. Acele etmeyenin hatası az olur.)

c) Karar verirken ve işleri yürütürken etrafına danışan birisi olmalıdır.

(Çevresi ile istişâre eden kişinin doğruları çok olur.) (Turtûşî, 1995: 372).

Tâyin eden ile tâyin olacaklar hazır olunca sözlü tâyin yapılabilirdi. Birbirlerinin yanında değillerse; mektupla, kararnameyle yazışma ile tâyin yapılabilirdi. Esas olan tâyine ait belirtiler bulunmalı konu yani tâyin olayı anlaşılmalıydı.

Açık ve kapalı (kinâyeli) olmak üzere iki türlü tâyin yapılırdı.

Açık sözler 4 türlüydü.

- a) Muhakkak seni tâyin ettim,
- b) Muhakkak seni idareci tâyin ettim,
- c) Muhakkak seni işlerime halef tâyin ettim,
- d) Muhakkak ki seni nâib yaptım,

Bu şekil açık sözlü tâyinde diğer memuriyetlerde sadece sıradan bir sözle söylemek kâfi iken kadı tâyininde açık sözle tâyin yapılırken bunlar şarttır.

Kapalı sözlerde ise, muhakkak sana güvendim, muhakkak sana meylettim, muhakkak sana işleri güvendim, muhakkak seni yetkili kıldım, muhakkak seni vekil tâyin ettim, muhakkak sana itimat ettim gibi cümleler bulunur ve sonunda da hâkimlikle, hüküm verme ile ilgili sözler mevcutsa hâkimliğe tâyin anlamındadır. Böyle bir belirti yoksa tâyin anlamına gelmezdi.

Kabûl beyanına rağmen tâyin tam olması için 4 şart vardır.

- b) Tâyin eden tâyin edeceği şahsı tanımalıydı. Bilmeden yapılan hükümler mûteber değildi. Tâyin eden tâyin edilenin durumunu sonradan öğrenirse, bu tâyine itibar edilmezdi. Yeniden tâyin gerekirdi.

c) Tâyin edenin tâyin edeceği şahsın hâkimliğe ehil olup olmadığını bilmesi gerekirdi. Bu vasıfları bazen umumî haberlere dayanarak da öğrenirdi.

d)Tâyin eden şahsın tâyine âit söz ve yönlerinden hangi göreve tâyin ettiği anlaşılmalıdır. Meselâ hâkimliğe mi, vergi toplama memurluğuna mı ya da başka bir görevde mi bunun açıkça belirtilmesi zorunluluktur.

c) Tâyin olunanın tâyin olunduğu yeri bilmesi gerekiyordu. Yani tâyin işleminin yeri belirtilirdi. Bilinmiyorsa tâyin muteber değildi.

(Mâverdî, 1994: 145).

Bu şartlardan başka itâatli olması, hürmette bulunması ve vazifeli olduğunu halka ilan etmesi gerekiyordu. Tâyin işlemi bu şekilde tamamlanınca vekâlet akdi gibi bir akit yapılmış sayılıyordu (Mâverdî, 1994: 145).

Tâyin eden makam, hâkimi istediği zaman azledebilirdi; ancak kabul edilebilir bir sebebi olması gerekirdi. Tâyin edilen ise istediği zaman kendini azlettirirdi. Azletme, Müslümanların haklarını ihlâl edenler için söz konusu ise durum halka anlatılırdı ki diğer hâkimlere de ibret olsun ve aynı hata ve yanlışlığı yapmasınlar.

Kadılar, sultan veya vezîr tarafından eyâletlere sultanın vekili olarak atanır. Şer'î yargı sistemini uygulamakla görevlendirilen kadı, din ve şer'at ile ilgili bütün işlerde yetkilidir. Kadılar, evlenme, boşanma işlerine, miras ve alacak davalarına baktıkları gibi kimsesizlerin vasiliğini de üstlenir (Sevim-Yücel, 1989: 266). Ayrıca camii, mescit, bunlara ait tesislerin ve birer yardım müessesesi olan vakıfların idaresi ile vakfiyelerin

düzenlenmesi görevi de kadınlara adâlet teşkilâtının önemli unsuru olan kadınlara buldukları eyaletin divanları ile hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bu şekilde kadınlara yargıda bağımsız hareket etmeleri, yargı yetkisini hiçbir etki altında kalmadan kullanmaları sağlanmıştır (Kafesoğlu, 1996: 400). Ünlü Vezîr Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme'sinde kadınlara görevlerini iyi bilmelerini tavsiye eder. Ayrıca âlim, dindar ve kanaatkâr olanların kadı tayin edilmesini, böyle kadınlara görevlerini iyi olarak yerine getirmesini, görevlerini suîstimal etmemeleri için rütbeleri ve ihtiyaçları ölçüsünde maaş verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nizâmü'l-Mülk, halkın can ve mal güvenliğinin kadının elinde bulunduğu için bunun önemli bir durum olduğuna da değinmiştir. Hiçbir etki altında kalmadan yargı yetkisini kullanan kadının, cahillikle, kasıtlı olarak veyahut yanlış olarak hüküm verdiği durumlarda şehirde bulunan diğer hâkimlerin, o yanlış hükmü imzalayıp sultana bildirmeleri gerektiğini de vurgular. Nizâmü'l-Mülk'e göre yanlış hüküm veren ve sultana bildirilen kadının, azledilmesi ve cezalandırılması lâzımdır. Ünlü vezîr, memurların (gumaşteğânlar'ın) kadıya desteklemelerini, kadıya saygı göstermelerini eğer bir kişi mahkemeye çıkmakta zorluk çıkarırsa ne kadar yüksek bir makamda bulunursa bulunsun, zor kullanarak a olsa kadılık makamında hazır bulundurmalarını tavsiye eder (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 58). Ayrıca Vezîr Nizâmü'l-Mülk, mahkemeyi sultanın bizzat kendisinin yapması gerektiğini eğer mahkemeyi yapacak sultanın şartları uygun değilse ve şerîat kanunlarını iyi bilmiyorsa, kendisine vekâleten bir vekil görevlendirmesini belirterek, görevlendirdikleri kadınlara desteklemelerini tavsiye etmektedir (Nizâmü'l-Mülk, 1995: 30).

Selçuklular başta olmak üzere diğer Müslüman devletlerde de bütün kadınlara padişahların nâipleri olarak görülürlerdi. Onlar padişahların sembollerini taşırlar onların halifesi ve memurları (gumâşte) için kadınlara saygı ve itibar mükemmel derecede idi

(Nizâmü'l-Mülk, 1995: 3).

### **2. 16. 3. 7. Kadılığa Tâyin Olunma İsteği**

a) Bir olay hakkında, taraflar hakkında ise taraf tutacağı ya da çıkar sağlayacağına inanılan kişilere bu görev verilmezdi.

b) Kadılık isteğinde bulunanların diğer devlet memurluklarıyla alâkası olmamasına dikkat edilirdi. Ancak davanın gereği olan ilgililer çağrılabilirdi. Kadılar bu ilgililerin mahkemeye getirilmesi için kuvvet talebinde bulunabilirdi (Turtûşî, 1995:152153).

Makam mevkî isteği mubah karşılanmıştır. Hz. Yusuf'un da kötü idareyi düzeltmek için firavundan idarecilik istemesi göz önünde tutulmuştur.

Kadılık isteği uğruna mal harcama, rüşvet olarak bir şeyin alınması uygun bulunmamıştır.

Kadılar hediye alamazlardı. Almışlarsa ve kendi mallarına karışmışsa bu mal kendisine terk edilir, karışmamışsa hediye verene iade, bu mümkün olamıyorsa hazîneye terk edilirdi (Turtûşî, 1995: 1521, 53).

c) Bir kimse içtihat ehli değilse belli bir olay bir olayın veya daimî olarak hâkimlik görevinde bulunamaz. Ancak yine de onun hâkimlik isteğinde üç durum vardı. Hâkimlik görevi verilmediğinde yargılama konusunda bilgisi olmadığı açığa çıkmayacaksa ya da hâkimlik görevi verilmediğinde yapacağı zulmü, kötü işlerin niyeti ortaya çıkmayacaksa bu görev verilir ki bu olumsuzluklarını herkes görsün. Mezâlim işlerinin uzmanlığı tâyinini isteyen hâkim ise o da görevlendirilirdi. Kararları doğru olduğunda ise ödüllendirilirdi (Turtûşî, 1995: 152, 153).

### **2.16. 3. 8. Kadıların Ölmesi Durumunda Vekillerinin Hukukî Durumları**

Bir ülkenin kadısı yoksa yöre halkı bu işe vâkıf bir kişiyi aralarından kadı tâyin

edebilirlerdi. Halife varken kadı tâyin edilmezdi. Halife kaybolmuşsa halifenin yaptığı tâyin geçerli olurdu. Halifenin tâyin ettiği kadı gelirse eskisinin kararı geçersiz ve bâtil kabul edilirdi. İşi de sona ererdi. Kaybolan kadı gelmeden önce verdiği kararlar ise geçerli olurdu. Kadı hükmü yerine getirmede ve karar vermede aciz kalırsa, eleştiriye uğrarsa davayı fevkalâde hâkime yollayabilir, fevkalade hâkim de emrindeki kuvvetlerle zabıta kuvvetlerinden yardım alabilirdi.

İslâm'ın ilk yılları olan Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminden çok fazla problem olmadığından ve problem çıkaranlar irşâd ve ikna ile yola getirildiklerinden çok ciddi problemler çıkmamış, genel olarak adlîye muhakeme usûlüne tabî ihtilâflar çıkmış ve bunlarda kolaylıkla çözümlendiğinden fevkalâde mahkeme ve hâkime ihtiyaç duyulmamıştır (Mâverdî, 1994: 83-84).

### **2.16. 3. 9. Kadıların Görev Alanları**

Kadılar, halk arasında şerîat ile ilgili davalara, ölüm, boşanma, vakıf işlerine ait dâvâlara bakarlardı. Kadı kararları bozulmazdı, derhal yürürlüğe girerdi. Ancak, bir kadı bile bile haksız bir hüküm verir, davacılar da şikâyet ederlerse, o zaman diğer kadılar verdiği kararı incelerler, haksız buldukları takdirde durumu sultana bildirirlerdi.

Vâlinin ülkesinde, bulunmuş olduğu şehirde âdil hâkim yoksa veya hiç hâkim bulunmuyorsa; ülkesinin ve eyaletinin en yakını diğer bir eyâlet hâkimine görev verirdi. Şâyet iki hâkimin arası bozulacaksa ikisine de gönderilmeyip halifeden izin istenirdi. İhtilâflı meseleyi kendisi çözer ve karar verirdi. Verdiği kararları da bizzat kendisi uygulardı (Mâverdî, 1994: 84).

Hakkın ortaya çıkmasında yapılan duruşma genel yargılama hükümleri ile ilgili olup yalnızca hâkimlere ait bir görevse vali buna bakmazdı. Bu tür ihtilâflara vâlilik görevi ile ilgili olmadığından ülkesinin veya şehrinin hâkimlerine gönderir. Bu konuda

o yerin hâkimi hüküm verir. Fakat hâkim hükmü yerine getirmekten aciz kalırsa hükmümün infazını vâli yapardı.

## **2. 16. 3. 10. Kadı (Hâkim) Çeşitleri**

### **2. 16. 3. 10. 1. Genel Kadı (Genel Hâkim):**

Anlaşmazlıkları, ihtilâfları, düşmanlıkları halletmekle, çözmekle görevlidir. Bu halletme işi ya sulh yolu ile olurdu ya da verdiği hukukî kararları zorla kabul ettirmek ile olurdu.

- a) İhlâl edilen hakları haksızdan alıp hak sahibine vermek.
- b) Delilik ve küçüklük gibi hukukî işleri yapmaya engel durumları olanlara velî tâyin etmek, iflas etmiş olanların mallarını korumak, yaptıkları anlaşmaları düzeltmek için hacz altına almak işlerini yürütürlerdi ki, bu günkü ticaret mahkemelerine benzemektedir.
- c) Nafakalara bakmak, usûlün hakkını korumak. Hususî hâkimler gibi nafakayı alıp verilmesi gerekenlere vermek.
- d) Vasiyetleri yerine getirmek. Dinî şartları uygunsa vasiyet yapanın şartlarına uymak.
- e) Yetim ve kimsesiz olanları denklere ile evlendirmek. Ancak Ebû Hanife, nikâh akdinde hâkimliğe böyle bir yetki verilmediği görüşündedir. Nikâh akdinde özel velâyet aranması gerektiği yorumunu yapmıştır.
- f) Suçlulara cezalar vermek. Allah'a karşı suç işlemişse veya ihlâli yapılmışsa hâkim delillerle re'sen ceza verebilirdi. İnsanlara karşı işlenmiş suçsa ilgilinin sâlahiyeti üzerine ceza



verilirdi (Mâverdî, 1994: 146).

g) Hasımsız, nizasız da olsa; iyi olan işleri kontrol edip, kamu yararını muhafaza, yollara tecavüzleri, yollardaki fenalıkları men etmek, inzibatî cezaları, haksız inşaat ve taşkınlıkları ortaya çıkarmak, tespit etmektir (Mâverdî, 1994: 146).

### **5. 16. 3. 10. 2. Özel Kadı (Özel Hâkim)**

a) Mezâlim işlerine bakan hâkim hak ve doğrunun ortaya çıkmasında işin safahatına göre şahitleri dinler, kendisine nâib ve halef tâyin ederdi.

b) Kuvvetli ile zayıf, üstün olanla aşağı olanlar arasında eşit ve adâletli hükmetmek zorundaydı (Mâverdî, 1994: 147).

c) Davacıya delil, inkârcıya yemin ettirilirdi. Yargılama işi farz, uyulması sünnet olarak algılanırdı. Hâkimlerin yanlışlardan dönmelerinin, batılda ısrardan vazgeçmek anlamına geldiğine inanılırdı ve öyle de hareket edilirdi.

d) Daha önce yalan şahitlik yapanlar, akrabası olduğundan düşünülüp yalan söyleyebileceği zannedilenler, zîna iftirası cezasına çarptırılanların şahitlikleri kabul edilmezdi (Mâverdî, 1994: 157).

Tam yetkili hâkimin haraç toplama yetkisi yoktur. Çünkü haracın harcanacağı yeri, miktarı tespit, haraç memuruna ait bir görevdir. O eğer o bölgeye zekât memuru tâyin edilmemişse bu haraç memuruna ait bir görevdir. O bölgeye zekât memuru tâyin edilmemişse zekâtı toplar ve gerekli yerlere verir (Mâverdî, 1994: 148-149).

Özel hâkimlik ise tâyininde belirtilen işleri yapar, nezâret ederdi. Tâyin olunan özel hâkim, belirtilen yetkilerinin dışına çıkamazdı. Aynen, vekâletteki gibi çıktığında işleri fesholurdu.

İkrar edildiğinde karar verir, hüküm araştırmaz, yalnız borç işlerine bakar, evlenme işlerine bakamazdı. Zekât nisabını tespit ederdi (Mâverdî, 1994: 149).

### **2. 16. 3. 11. Kadıların Yer Bakımından Yetkileri**

Görecekları işler bakımından genel, yapacağı iş yeri ise özel, sınırlı olabilirdi. Bir ülkenin herhangi bir yerinde, ya da mahalledeki işlerin hâkimlik görevi ile ilgili şahsın, her işine bakardı. Ancak oraya geçici gelenlerin işlerine bakamayacağı belirtilmişse bakamazdı.

Hâkimler, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren uzun müddet Cumâ Mescitlerinde hüküm vermişlerdi. Cumâ Mescitlerinde hüküm veren bu hâkimlere “Kadıyü'l-Mescid” denirdi. Bir ülkeye bazen birden fazla hâkim de tâyin edilebilirdi.

- a) Her ikisine de ayrı ayrı yerler gösterilip o yerlerde hâkimlik yaptırılabilirdi.
  - b) Aralarında görev taksimi yapılabilirdi. Meselâ; birisine borçlarla ilgili hukukî ihtilafları çözme yetkisi verilirken diğerine aile hukuku ile ilgili görev verilebilirdi.
  - c) Aynı ülkede her ikisine de bütün ihtilaflara bakma yetkisi de verilebilirdi
- (Mâverdî, 1994: 150).

### **16. 3. 12. Fevkâlade Kadı ile Genel Kadı Arasındaki Fark**

Topluluğun sevk ve idarede görevi şahıs, bir de fevkâlade hâkim olarak tâyin edilmişse haftada bir gün mahkeme günü tayin ederdi ki diğer görevleri aksamasın.

Bir şahıs yalnızca fevkâlade hâkimlik için görevlendirilmişse her gün bu göreve

bakar ki, bu da diğler görevlilerin fevkâlade hâkimliğe zaman ayırmayıp kendi görevlerini aksatmadan yapmalarına yardım ederdi (Mâverdî, 1994: 161).

Fevkâlade Hâkimler görevlerini yaparlarken 5 çeşit insana ihtiyaç duyarlardı

- a) Yardımcı polisler, bekçiler: Kuvvetli ve cüretlileri önleyip onları divân ve duruşmaya getirirlerdi.
- b) Hâkim ve hakemlerin bulunması: İhtilafli hususlarda hakkın tam olarak belirlenip meselenin çözümü için ihtiyaç duyulurdu.
- c) Hukukçular, bilirkişiler: Karışık iş ve olayların sorulup danışılması için ihtiyaç duyulurdu.
- d) Kâtipler: Mahkeme zabıtlarına ve tarafların ifade ve beyanlarını yazmak için ihtiyaç duyulurdu.
- e) Şâhitler: Kararların sağlıklı ve doğru verilebilmesi için çağırılırdı.

## **2. 16. 3. 13. Mezâlim Mahkemelerinin Kadıları İle Genel Mahkeme Kadıları**

### **Arasındaki Farklar**

- a) Fevkalâde mahkeme hâkimlerinin heybetli olmaları şartı aranırdı.
- b) Fevkalâde yetkili mahkemeler hâkimi, dar olan hususları imkân dâhilinde genişletir, sözleri açık seçik olurdu. Fevkalâde Mahkeme Hâkimleri kısa konuşurlardı. Genel mahkeme hâkimleri ise özlü karar verme yerine geniş, anlaşılabilir şekilde konuşurlar ve öyle karar verirlerdi.
- c) Anlaşılması güç, yanlışla doğruyu ayırt etme hususlarında sebep ve doğruları açığa çıkarmak için tarafları korkutabilir, baskı altında tutabilirdi.
- d) Hükümlerden kaçınanlar, dinlemeyenlere karşı tedbirler alabilirlerdi.
- e) Mezâlim mahkemesi hâkimi şüpheli işlerde işi geciktirebilir, bu geciktirme şüphenin giderilmesi için olabilirdi. Genel mahkeme hâkimi ise böyle bir geciktirmede

bulunamazdı, ancak bölgenin en büyük idare âmiri olan valiye gönderebilirdi (Mâverdü, 1994: 166).

f) Taraflar ihtilâfı karşılıklı bir hâle soktuklarında fevkâlâde yetkili bir hâkim rı za ve sulha lüzum olmadan, hallletmek için için ihtilâf hâkimlere gönderirdi. Genel hâkim ise ancak taraflar arasına hakem havale edebilirdi.

g) İnkâr alametleri gözükmüşse taraflar ile hiç konuşmaz, arkadaşlık etmezdi.

h) Yanlış ve karışık şâhitlikte bulunanların yanında başka şâhitler de bulundururdu. Şüpheyi gidermek için yeminler ettirebilir, şâhit sayılarını artırabilirdi.

ı) İhtilâf konusunda, işe önce şâhitleri celbedip ifadelerini aldıktan sonra tarafları dinlerdi. Hâkimlerin âdeti ise, davacı ve davalılar delillerini getirip açıkladıktan sonra şâhide müracaat etmeleridir.

i) Şâhitler kasten yeminlerini değiştirirlerse onlara yeniden yemin ettirilirdi. Şüpheyi gidermek için yemin ve şâhit adetlerini artırırdu. Hâkim ise böyle bir şey yapamazdı.

### **2. 16. 3. 14. Fevkâlâde Mahkemenin Görevleri**

Bu konuda Mâverdü'nin eserinde dataylı bilgiler bulmaktayız.

a) İdârecilerin teb'aya (idaâe edilenlere) zulmetmesini engellemek için bu davalara bakardı. Gerektiğinde yanlış olanlar değiştirilirdi.

b) Vergi memurlarının vergi toplarken gösterdiği zorlukları gidermek görevlerindendi.

c) Devlet mallarının ve mülkünün kayıtlarını lüzumu anında kontrol etmek için çalışırdı.

d) Hazineden yardım alanların eksik ya da noksan aldıkları yiyecek ve içecek hakkındaki şikâyetlerini dinleyip çözerdi.

e) Gasp olunan hak ve malları geri vermekle görevliydi (idarecilerin ya da şahısların başka şahısların mallarını gasp etmeleri olayının çözümüne bakar).

f) Vakıf mallarını himâye ve korumakla görevliydi.

g) Hâkimler vermiş oldukları kararlardan bir kısmını infaz edemeyince bunların infaz edemedikleri hükümleri yerine getirirlerdi. Çünkü fevkâlade mahkemelere bakan hâkimler kuvvetçe daha üstün olup emirleri daha geçerlidir (Mâverdî, 1994: 166).

h) Devlet memurlarının, özellikle de maliyecilerin vazifelerini yerine getirirken karşılaştıkları güçlükleri, memurun aczinden yararlanan, vergisini inkâr eden kimselerin bu hallerine mani olurlardı. Allah hakkında, kamu hakkına ait konularda yerine getirilmeyen hakları, yapılmayan işleri yerine getirirdi ( Mâverdî, 1994: 166-67).

ı) İbâdetlerin yerine getirilmesini, Cumâ namazlarının, bayram namazlarının, vakit namazlarının ve haccın kontrolünü yapardı.

i) İhtilafa düşmüş şahıslar arasındaki ihtilaf konularına bakarlardı. Devlet memurlarının, özellikle de maliyecilerin vazifelerini yerine getirirken karşılaştıkları güçlükleri, memurun aczinden yararlanan, vergisini inkâr eden kimselerin bu hallerine mani olurlardı. Allah

hakkında, kamu hakkına ait konularda yerine getirilmeyen hakları, yapılmayan işleri yerine getirirdi (Mâverdî, 1994: 162).

### **2. 16. 3. 15. Fevkalâde Kadıların Özellikleri**

Kudretli, emirlerinde tesirli, nüfuz sahibi, azâmetli, namuslu, dürüst, tamahkâr olmayan, takva sahibi kimselerden seçilirdi.

O dâima zabitanın üstün kuvvetine, hâkimlerdeki ilmî üstünlüğe muhtaçtır. Onların bu âlemdeki sıfatlarını da şahsında bulunduranlar arasından seçilmesine dikkat edilirdi.

Vezîrlar ve eyâlet vâlileri gibi işleri genel, yetkileri şümûllü olanlar fevkalâde yetkili mahkeme işine bakmaları için ayrıca halifeden emir almalarına ihtiyaçları yoktur. Çünkü genel görev içine bu da girer. Özel işler için görevlendirilmiş bir şahıs ise yukarıda sayılan şartları da taşıyorsa fevkalâde yargılama işlerine bakması için ayrı bir yetki tanınır. Veliahtların, eyâlet vâlilerinin ve fevkâlade hâkimlerin emirlerinde zabıta kuvveti vardır (Turtûşî, 1995: 157).

Devlet başkanlığı seçiminin gerekmesi, insanlar arasında ciddi fitne ve kötülükler çoğalınca ilk defa Hz. Ali fevkalâde hâkimler atamıştır (Turtûşî, 1995: 158).

İlk defa fevkalâde yargı işleri için gününü ayıran, kendine getirilen ihtilâfları çözen Emevî Halifesi Abdü'l-Melik b. Mervan'dır. Emevî hükümdarı Ömer b. Abdülaziz de bizzat kendisi fevkalâde mahkemelere bakmıştır.

Abbasîlerde de Mehdî, Hadî, Harun Reşîd, Me'mûn, en son Muktedî bu işlerle meşgul olmuştur. Daha sonraları ise bu işlere bakan memur ve idarecilere havale edildi (Turtûşî, 1995: 159).

### **2. 16. 3. 16. Olağanüstü Mahkemeler**

Cahiliye devrinde Araplarda aralarında ihtilâflar çoğalıp kabîle reîsleri artıp,

zâlim ve mazlum sınıflar meydana gelip ihtilâflar çoğalınca bu olumsuzlukları önlemek için hükümdar durumunda olan insanlar bu işlere bakmaya başladılar. Fars'ta hüküm süren başta Selçuklu Türkleri olmak üzere diğer idareciler de fevkalâde mahkeme işlerini zamanlarındaki hak ve hukuk esaslarına göre çözmüşlerdir (Turtûşî, 1995:159).

Fevkalâde yetkili hâkim: İhtilâf çıkarıcıları anlaşılmaya, hakları inkâr edenleri inkârdan vazgeçirmeye, geçimsizleri korku ile yola getirmeye, kötülükleri önlemeye çalışan şahıstır.

Emîr'i dâd örfî dâvâlara Divân-ı Mezâlim kurumunda bakmıştır. Divân-ı Mezâlim, İslâm devletlerinde sultanın emri ile açılan, ağır siyâsî suçluların, devlet görevlilerinin de yargılandığı üst mahkeme konumundadır. Mahkemenin, Selçuklular dönemindeki görevi diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi devlet içerisinde yolsuzluk ve hile yapan görevlileri yargılamak, kadıların bakamadığı büyük davalara bakmaktır. Devleti ilgilendiren tüm konular bu mahkemenin görev alanına girer. Mezâlim mahkemelerinin diğer bir görevi de sultanın bizzat mahkemeye katılıp halkın şikâyetlerini dinlemesini sağlamaktır. Bu şekilde davaların görüldüğü ilk mahkeme Tuğrul Bey tarafından Serahs Savaşı'ndan sonra kurulmuştur (Râvendî, 1999: 129). Bu mahkemelerde adalet en kısa zamanda sağlanmaya çalışılmıştır. Mahkemede, Padişahın şikâyetleri dinleyemediği durumlarda vekil olarak vezîr, şikâyetleri dinlemiştir. Selçuklu devletinde Divân-ı Mezâlim, haftada 2 gün kurulmuştur ve gelenek daha sonra ki dönemlerde de devam etmiştir. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyasettin Keyhüsrev geleneğin devamı olarak pazartesi, Perşembe günleri oruç tutmuş divanı mezâlim de davalara bakmıştır. Divan-ı Mezâlim, hemen hemen bütün kaynaklarda en yüksek dünyevi mahkeme olarak geçmektedir. Bu kurum daha sonraki dönemlerde devletler tarafından örnek alınmış çeşitli isim farklılıkları ile devam etmiştir (Turan, 2002: 164).

Divân-ı Mezâlim de eyâletler de vezîr, vilâyetlerde vâli, nahiyelerde reîs, ikta arazilerinde ikta sahibi hükümdarın temsilcisi olarak bulunmuştur. Bu konuya Nizâmül’Mülk Siyâset-Nâmesin de yer vermiş önemine örnekler vererek açıklamıştır. Kısacası Divân-ı Mezâlim hukuk devleti anlayışının yerleşmesinde etkili olan bir kurum olarak bütün Türk İslâm devletlerinde varlığını korumuştur. Bu günde yüksek yargı organlarının kökünü bu kuruma bağlayan araştırmacılar vardır. Adâlet ta hükümdarlardan başlıyordu. Dönemin bir kaynağı “Sultan Melikşah’ın siyâseti ve adaleti o derece idi ki, saltanatı esnasında hiçbir zulüm görmüş kimse yoktu. Zulüm görmüş insan ona gelmek istediği zaman hiçbir şey ona manî olamazdı. Doğrudan doğruya sultanla konuşur ve hakkını isterdi” demekle adâlet anlayışını en kısa şekilde özetliyordu (Akyüz, 2002: 164).

### **3. 16. 3. 17. Divân-ı Mezâlim’in (Fevkalâde Mahkemelerin) Yargılama**

#### **Usulleri**

Sirâcû’l Mülûk daha çok devlet yönetimi ve yöneticilerinin nasıl olmasına dair bahsetmekle beraber başka konulara da yeri geldikçe değinilmiştir (Turtûşî, 1995: 14).

Fevkalâde hâkime verilen dava 3 kısımdır.

- a) Ya bir hakkı kuvvetlendirmek,
- b) Ya bir hakkı zayıflatmak, düşürmek,
- c) Ya da bu hakların dışında başka önemli bir konu,

Selçukluların kuruluş döneminde (Tuğrul Bey zamanında) tam şer’î, tam örfî kanunların uygulayıcısı dad-bey (emir-i dad) Mezâlim Divanında reisliğini de yapardı (Köymen, 1997: 134).

### **2. 16. 3. 18. Kadı’l Kudat**

Eyâletlerde, sultanın vekili olarak adalet işlerini yürüten kadı dışında adlî



teşkilatın en önemli görevlisi Kadı'l Kudat'tır. Kadı'l Kudat, memleketteki bütün kadıların başı olup kaynaklarda Baş Kadı olarak geçmektedir. Baş Kadı tüm kadılardan sorumlu olarak devletin başkentinde bulunur. Fıkıh bilgini olan Kadı'l Kudat, memleketin her tarafına dağılmış durumda olan kadıları kontrol etme hak ve yetkisine sahiptir (Koca, 1977: 193). Bütün kadıların durumunu gözeten Baş Kadı'nın görevlerinden biriside kadıların maaş durumlarını kontrol etmek, devlet hazinesinden maaş vermek, iyi koşullarda geçimlerini sürdürmelerini sağlamaktır. Başkentte bulunan Baş Kadı diğer kadıları denetlediği gibi başkentte mahkeme işlerine de bakar, dâvâlarla ilgilenir. Eyâletlerde bulunan kadıların, eyâlet divânlarına bağlı bulunmadığı gibi Baş Kadı da başkentte bulunan Büyük Divâna bağlı değildir (Demir, 2004: 177).

Bağdat'ta fıkıh bilgini bir başkadı (Kaazi'l-kuzât) bulunur ve merkezde mahkeme başkanlığı yapardı. Bundan başka diğer kadıları da kontrol ederdi. Vakıfların idaresi de bunlara bağlıydı (Kafesoğlu, 1992: 98-99). Yani bu görevi yapanlar adâlet teşkilâtının başında bulunuyordu (Barthold, 1977: 30).

Selçuklularda düzenli bir Adlîye teşkilâtı vardı. Selçuklu adliyesi, Şer'î ve örfî davalara bakan iki müesseseden meydana geliyordu. Şer'î mahkemelere bakanların başı, Büyük Selçuklular zamanında Bağdat'ta, Anadolu Selçukluları zamanında Konya'da oturan baş kadı "Kadı'l-Kudat" idi. Bütün şer'i dâvâlara bakan kadıları tâyin ederdi. Kadılar, iyi bir medrese öğrenimi yaptıktan sonra şehir ve 'kazâlara gönderilirlerdi. Kadılar, kararlarında şeriata ve vicdanlarına göre hareket ederlerdi. Onlar üzerinde hükümetin etkisi olamazdı. Hür bir insan olarak çalışırlardı (Uluçay, 1977: 266).

Türkiye Selçuklularında hükümdar veya vezîr tarafından atanan Başkadı (Kadı'l kudât) Konya'da oturur ve Şer'i yargı sisteminin başı olarak görev yapardı. Ülkedeki kadıları kontrol edip denetlerdi. Hanefî mezhebine göre kararlar verirlerdi.

Genellikle evlenme, boşanma, nafaka, miras, noter, dinî tesis ve vakıfların yönetimi ve bunlara ait vakfiyelerin düzenlenmesi ile ilgileniyorlardı. Kadıların verdikleri kararlar kesin ise de bunların herhangi bir şekilde isabetsizliği tespit edildiği takdirde Sultana başvurulabilirdi (Sevim-Yücel, 1989: 366).

### 2. 16. 3. 19. Emîr’i Dâd ve Görevleri

Müslüman devletlerde, merkezî teşkilâtta Büyük divân üyelerinden olmamakla beraber yetkisi fazla olan önemli bir görevlidir (Küçükdağ-Arabacı, 1977: 135).

Emîr’i Dâd devlet içerisinde diğer kadılarından daha fazla özerkliğe sahip bulunur ayrıca divânın da denetimi dışında bulunmaktadır. İnzibatsızlık, devlet emirlerine itaatsizlik, siyasî suçlular gibi davalara da bakarlardı.

Onun taşrada da aynı usulle çalışan memurları vardı (Kafesoğlu, 1992: 98-99).

Türklerde kaynaklarda tespit edilen ilk Emîr’i Dâd olarak Bozkuş’tur. Bozkuş, Melik Tuğrul Bey döneminde Emîr’i Dâdlık yapmıştır fakat belgelerde adı geçmemektedir.

Selçuklu Devleti’nin merkez teşkilâtında büyük divân üyelerinden olmamakla beraber yetkisi yüksek bir kurum da "Emîr- Dâd" idi. Bugün için Adâlet Bakanlığı hatta Yüce Divân’a benzetilebilecek bu dairenin amirine Emîr-i Dâd" denilirdi.

En yüksek devlet memuru konumunda olan Emîr-i Dâd, Dâd Bey’i olarak ta bilinmektedir. Emîr-i Dâd örfî yargı sistemini uygulamakla görevli olup, emniyet ve düzeni sağlamakla, şikâyetleri dinleyip tarafsız hükümler vermekle de görevlidir (Merçil, 1990: 190).

“Örfî yargı sistemini uygulayan Emîr-i Dâd sorgulama, tutuklama ve diğer cezaları gerektiği durumlarda vezir ve diğer divân üyelerine uygulayabiliyordu (Uzunçarşılı, 1988: 198)”. Selçuklu Devleti’nde, devlet mensuplarına ve komutanlara işledikleri suçun derecesine göre teşhir, hakaret, görevden alma, hapis, müsadere, idam

ve recm gibi cezalar verilirdi. Tevkif edilen veya idam edilen yetkililerin malları zapt edilerek devlet hazinesine aktarıldığı gibi evleri de mühürlenirdi. Örneğin kaynaklarda Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykûbat'ın şöhretli emirlerinden Seyfettin Çaşnigir'e, Emir Zeynüddin Beşar'e, Bahaüddin Kutluca'ya ve Emir Mübarüziddin Behram Şah'a müsadere cezası uyguladığı geçmektedir. Alâeddin Keykubat döneminin meşhur veziri Fahrettin Ali, hataları sonucu Emir'î Dâd tarafından tutuklanıp Osmancık kalesine hapsedilmiştir (Turan, 2002: 164). Bundan başka Alâeddin Keykûbat, gizlice konuşurlarken gördüğü ve kendisine başkaldırmalarından şüphelendiği emîrleri Kemaleddin Kamyar, Zahirüddin Mansur ve Şemseddin'i, Emîr-i Dâd'a bildirerek her üçünün de dövülerek ortadan kaldırılmalarını emretmiş ve evlerini yağmalatmıştır. Diğer bir örnek ise saltanat naibi Celaleddin Karatay hilesini tespit ettiği ve tartıştığı bir emiri, Emîr-i Dad'a şikâyet ederek Antalya ya sürgün göndermiştir (Uzunçarşılı, 1988: 98)

Emîr-i Dâd, gerektiğinde sorgulama, tutuklamada bulunabileceği gibi değişik cezaları verip uygulayabilirdi. Hatta diğer divân üyeleri de bu konuda aynı uygulamaya tabi tutulurdu. Selçuklularda suçlu, devlet eliyle korunmazdı. İşlenen uçun derecesine göre hükûmet üyeleri de dâhil bey ve komutanlara teşhîr, hakaret, görevden alma, hapis, müsadere, îdam, recm gibi cezalar verilebilirdi. Tevkif ve idam edilen yetkililerin evleri mühürlenip malları zapt edilerek hazineye alınırdu. Alâeddin Keykûbat'ın şöhretli emîrllerinden Seyfeddin Çaşnigir, Emir-î Ahur Zeynüddin Beşare, Bahaüddin Kutluca ve Emîr-i Meclis Mübarüziddin Behram Şah'a müsadere cezası uygulandığı bilinmektedir.

Örfî sistemde ise huzur ve düzeni bozmak suretiyle yasaları çiğneyen kimseleri

Emîr-i Dâd (Dâd Bey) mahkeme eder ve gerekli cezaları verirdi (Sevim-Yücel,

1989: 366). Emîr-i Dâd Selçuklularda bir tür âdalet bakanı görevi yapardı.

### **2. 16. 3. 20. Kadı Asker**

Müslüman Türk Devletlerinde, ordu içi dâvâları hem kadıların hem de mezâlim mahkemelerinin yetki alanları dışında tutmuştur. Onlardan ayrı bir unsur olarak ordu kadılığı teşkilâtını benimsemişlerdir. Bu doğrultuda askerî davalara, ordu içerisindeki davalara bakmak üzere kadı asker görevlendirilmiştir (Demir, 2004: 176).

Askerî dâvâlara da Kadıasker (Kadıleşker) denilen ordu kadıları bakardı (Sevim-Yücel, 1989: 366). Sadece askerî dâvâlara bakmakla görevli olan Kadıaskerin kadılar üzerinde herhangi bir yaptırım ve yetkisi yoktur (Demir, 2004: 176).

Selçuklularda adliyeden sorumlu şahıslar Büyük divân ve eyâlet divânları ile yani hükümetle ilgili değillerdi. Böylece herhangi bir siyâsî veya idarî tesire maruz kalmaksızın adâleti yürütmek mümkün olmuştu (Kafesoğlu, 1992: 98-99).

### **2.17. Seyyidlik, Şerîflik, Nâkîbü'l Eşrâflık**

#### **2. 17. 1. Seyyidlik**

Sözlükte ise ulu, efendi, büyük gibi manalara gelmektedir. Hüseyin (R.A.)'in evlatları için kullanılır olmuştur. Seyyid, köle nazarında efendi demektir. İslâm tarihinde Seyyid tabiri Hz. Muhammed (s.a.v.)'in torunu Hz. Hüseyin'in soyundan gelenleri belirtmek için kullanılmıştır. Müslümanlar Hz. Resûlullah'ın kızı Fatma'dan torunları Hz. Hasan ve Hüseyin'e özel bir sevgi ve saygı duya gelmişlerdir (İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, C.4, 1997: 113).

Seyyid: Kur'an ve hadislerde sözlük anlamıyla kullanılır. Kur'an'a sözlerin efendisi anlamında Seyyid'ül Kelâm, Hz. Muhammed'e de evrenin efendisi anlamında Seyyid'ül Kâinat denir. Bazen hamîleri özel olarak da Hz. Muhammed'in amcaları Abbas b. Abdulmuttalip ve Ebu Talib'in soyunu da kapsayacak biçimde kullanılan

Seyyid Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatma ile Hz. Ali'nin soyundan gelenlere Seyyid, Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere şerîf denir (Ana Britanicca Genel Kültür Ansiklopedisi, C.19: 231).

Hz. Muhammed'in ünlü Vedâ Hutbesinde Ehl-i Beyt'ini, aile ve soyunu müminlere korumaları için vasîyet etmiş, onların gözetilmelerini istemiştir. Bundan dolayı bütün İslâm toplumlarında Seyyidler ayrıcalıklı bir yer tutmuş büyük saygı ve sevgi görmüşlerdir. Seyyidlerin zekât ve sadakalardan yararlanmamalarına karşılık, ganimet ve fey gelirlerinden belli bir pay almaları, seyidlerin durumlarının doğru bir biçimde saptanmasını yönetimler için bir görev durumuna getirmiştir (Ana Britanicca Genel Kültür Ansiklopedisi, C.16: 232).

Seyyidler kimi dönemler hariç tarih boyunca hep saygı ve itibar görmüşlerdir. Seyyidler her zaman rahat yaşamamışlardır. Meselâ Emevîler hilâfeti ele geçirdikten sonra Ehl-i Beyt'e ve Seyyidlere kapsamlı bir düşmanlık sergilemişlerdir. Aralarında istisnalar olmakla birlikte Abbasiler, bu düşmanlığı pekiştirmiş ve baskıları artırmıştır. Seyyidler, insanlığın en büyük katliamı olan "Kerbelâ Olayı"nda yaşamışlardır. Hz. Hüseyin'in soyunu takip eden "Seyyid"ler, yüzellibini aşkın taraftarı ile Türkistan'a göç eder ve Türkler arasında izlerini kaybettirerek huzurlu yaşama ortamı ararlar. Hz. Hasan'ın soyundan gelenler de Kuzey Afrika'ya göçerler. Türkistan'a göçen Seyyidler, burada kimi din adamları ile birleşip Oğuzları otorite altına almaya çalışırlar

İlhanlılar, Müslüman olduktan sonra Gazan Han zamanında "Nâkıb-ı Nukâbayı Sadât" adında bir müessese teşkil etmişlerdir. Bu kurumun görevi yine, Hz. Hasan (r.a) ve Hz. Hüseyin (r.a)'in soyundan gelen kimselerin şecerelerini tutmak, onlara ait işleri görmek, onları eğitmek, haklarını korumaktı (Supuler, 1987; 84).

Seyyidlerin sosyal hayatlarını iyileştirici tedbirler alan İslâm devletleri, onların

hayatlarında bazı kısıtlamalar da getirmişlerdir. Örneğin, sadaka malın kiri sayıldığı için, Şerif ve Seyyidlerin sadaka almaları haram sayılarak yasaklanmış ve onların zekât almaları da uygun görülmemiştir. Seyyidlere toplumda sağlanan itibar ve statü, Seyyidlerin yaşam biçimlerinin değişmesine de vesile olmuştur. Örneğin sırf bu nedenden dolayı, Şerife ve Seyyidelerin, dengi olmayanlarla evlenmeleri çok az vuku bulmuştur. Şerif veya Seyyid olmayan bir kimse, bir Şerife ile ancak onu kırmamak, hiç incitmemek ve onun arzularına göre hareket etmek şartıyla evlenebilmiştir.

Osmanlı'da Seyyidler her türlü vergiden muaf tutulmuşlar, kendilerine geçimlerini sağlayacak kadar arazi verilmiş; hayvan beslemeleri sağlanarak geçimleri güvence altına alınmış, yolculuklarında her türlü kolaylık ve devlet hazinesinden ödenek ayrılmış, askerlikten muaf tutulmuş, kendilerine küfredilmesi yasaklanmıştır. Seyyid ve Şerifler kanun ve adetlere aykırı bir hareketleri olduğu zaman, herhangi biri gibi ceza görmemiş, bizzat Nâkîbü'l-Eşrâflık makamı tarafından cezalandırılmışlardır. Seyyidlere asla idam cezası uygulanmamıştır(Atalar, 1999, 9).

Çeşitli İslâm toplumlarında Seyyidler için özel mahkeme ve hapishanelere rastlamak mümkündür. Zamanla bir kısım kötü niyetli kişiler elinde sahte delillerle kendilerinin Ali soyundan geldiklerini öne sürerek, bu kurumdan şecere çıkartmak yarışına girmişlerdir. Bunun yanı sıra, kurumu yöneten Nâkîbü'l Eşrâflar, kendilerini, kendilerine bağlı Seyyidlerin sayısını yükselterek güçlü kılma adına, sahte Seyyidlik belgesi dağıtmaktan sakınmamışlardır. Rüşvet karşılığı Seyyidlik belgesi dağıtmak oldukça yaygınlaşmıştır

### **2. 17. 2. Şerîflik**

Lügâta yükseklik, şeref, necabet, asâlet, izzet, mecd, yüksek olma, makam ve

mertebesi yüce olmak, manevi yükseklik ve ululuk; yüksek yer anlamlarına gelen şeref ve şerâfet kelimelerinden türemiş mübalağa ile ismi fail. Çoğulu; eşrâf ve şürefâ, müennesi ise şerîfedir. Bunun da çoğulu; şerîfat ve şerâifdir. Ulu ve şerefli, şanlı ve şöretlilere, özellikle baba ve dedeleri ulu ve yüksek olanlara denilir. Bir memlekette, kendilerine kabîle ve şehrin maslahatlarının idaresi verilmiş asîl aile reislerine, makam ve mevkî yüksek, söz sahibi ve nüfuzlu kimselere denir. Bir yerde içtimaî mevkî yüksek olanlara da bu kelimenin çoğuluyla eşrâf denilir.

Şerîf İslâm öncesinde Arap kabilelerinin önde gelenleri, özellikle reisler şerif unvanı alırlardı (Ana Britanicca Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 20: 266). Sözlükte ise onurlu, seçkin gibi manalara gelir. İslâm'a göre şerif müttakî olandır; Allah'tan korkup haramlardan her zaman sakınan, Allah'ın emirlerini yerine getirendir:

“Şüphesiz ki sizin Allah katında en şerefliiniz, Allah'tan en çok korkanınızdır” (el-Hucurât, 49/13). Zira ruhlar en çok takvâ (Allah korkusu) ile ve manevî meziyetlerle şeref kazanır, şahıslar bununla yükselir (İslamda İnanç, İbadet veGünlük Yaşayış Ansiklopedisi, C.4, 1997: 193).

İslâm tarihinde Şerîfin özel anlamda kullanımına gelince;

Hiz. Muhammed'in amcaları Ebu Talip ve Abbas'ın soyları için de bir süre şerif sanı kullanılmakla birlikte, bu kullanım zamanla Hiz. Ali ile Hiz. Fatıma'nın soyundan gelenlerle sınırlandı. Hiz. Muhammed'in soyunu sürdüren bu ailenin üyelerine başlangıçta aynı zamanda seyyid de denirdi. Sonraları Hiz. Ali'nin oğlu Hasan'ın soyundan gelenlere seyyid, Hüseyin'in soyundan gelenlere şerif dendi. Tarihte şerîfe ve seyyidelerin, küfüvvü (dengi) olmayanlarla evlenmeleri çok az olmuştur.

Mekke emirliğı hicrî Hicri 4. asrın ortalarında ( 346/952 )'de Şerîflerin eline geçmiştir. Mekke'de ilk defa emir olan Şerîf Musâ b. Abdullah'tır. Musâ b. Abdullah'ın

neslinden gelen şerîflerin sonuncusu Şükr'ün çocuk bırakmadan vefatı üzerine (453/1061), Yemen hükümdarı, şerîflerden Ebû Hâşim Muhammed'i 455/1063'de Mekke emirliğine ta'yin etti. Ben Fuleyta denilen Ebû Hâşim ailesinden sonra Mekke emirliği 598/1200'de yine şerîflerden Yenbû emiri Ebû Aziz Katâde b. İdrîs'in eline geçti. Eyyûbîler, Memlûklular ve Osmanlılar devrinde de Mekke emirliği Katâde'nin torunları elinde kalmıştır. Eyyûbîler ve Memlûklüler'den sonra Osmanlılar da kendi hâkimiyetleri altında kalmak şartıyla aynı ailenin Mekke emirliklerini tanımışlardır.

Hız. Hasan'ın torunu İdris b. Abdullah, Fas'ta 789-974 m. yılları arasında devam eden İdrîsîler devletini kurmuştur. İdris b. Abdullah'ın soyundan gelen Şerîflere İdrîsîler denilir. İdrîsîler önce Abbasî devletine sonra Endülüs Emevî devletine tâbi olmuşlar, 40 yıl da Fatimîlere bağlı kalarak İdrîsîler devletinin hükümdarlığını yapmışlardır. Son melikleri el-Hasan b. Künûn m. 974'e kadar hükümdarlık yapmıştır. Fas şehrini İdrîsler kurmuştur. Endülüs Emevîleri Fas'ı İdrîsîler'den alarak devletlerini ortadan kaldırmıştır.

Fas'ta, Hız. Hasan'ın torunu Muhammed en-Nefs ez-Zekiyeye neslinden olanlara İdrîsîler'den ayırd etmek için Hasenî denilmiştir. M. 16.asırda Fas'a gelen şerîf Mülay Zidân b. Ahmed'in oğullarından Sa'd b. Ebî Bekir oğulları olan Sa'dler, burada berberî hanedânını devirerek idareyi ele geçirmişler (1555) ve 1664 M. yılına kadar Fas'ın hükümdarları olmuşlar ve Osmanlı İmparatorluğuna da bağlılık göstermişlerdir.

Fatimîler devleti zamanında ( 910-1171 M ) Mısır'da şerif unvanı Hız. Ali'nin Fatıma (Radıyallahü anha)'dan doğan çocukları Hız. Hasan'la Hız. Hüseyin'in torunlarına tahsis edilmişti. Bu zatların torunlarına "Şerîf" denilirdi. Fatimîlerden sonra İslâm âleminde Hız. Hasan'ın torunlarına "Şerîf" Hız. Hüseyin'in torunlarına da "seyyid" denilmesi yaygınlaşmıştır. Bazı İslâm memleketlerinde bu unvan Hasenî ( Hız. Hasan'ın torunlarına ) ve Hüseyinîlere âlem olmuştur. Bazı yerlerde Zeyneb binti Ali'nin



torunlarına da nadiren şerîf denildiği olmuştur. Memlûklülere itibaren Osmanlılar dâhil İslâm memleketlerinin pek çoğunda Hz. Hasan'ın neslinden gelenlere "Şerîf" denilmiştir. Şerîf'in kız olan çocuklarına "şerîfe", seyyidin kız olan çocuklarına da "seyyide" denilirdi

Mısır'da Şerîf için yapılan vakıftan sadece Hz. Hasan ve Hüseyin'in torunları faydalanmaktaydı. Çünkü tâ Fâtımîler devrinden itibaren yerleşmiş örfe göre eşrâf unvânı sadece Hz. Hasan ve Hüseyin'in ahfâdına münhasır idi

### 2. 17. 3. Nâkîbü'l Eşrâflık

Bir kavmin, bir kabilenin veya görevin reîsi veya vekili, eşrâf ise şerefli kimseler anlamına gelir. Nakîbü'l Eşrâflık ise Hz. Muhammed'in soyundan gelen kimselerin işlerine bakan ve ulemâ sınıfından seçilen kimsedir (Yeni Türk Ansiklopedisi, C. VII, 1985: 2568 ).

(Yusuf Has Hâcib, 2003, 312): "Hizmetkârlardan başka ve beyin adamları dışında, münasebette bulunacak kimseler şunlardır" (B. 4336). "Bunlardan birisi peygamberin neslidir; bunlara hürmet edersen, devlet ve saâdete kavuşursun" (B. 4337)". "Bunları pek çok ve gönülden sev; onlara iyi bak ve yardımda bulun" (B. 4338)."Bunlar ehl-i beyttir, Peygamberin uğrudur; ey kardeş, sen de onları, sevgili Peygamber hakkı için sev" (B. 4339). "Ağızlarından yakışsız söz çıkmadıkça, onların içini-dışını ve aslını-esâsını araştırma" (B. 4340)

Görüldüğü gibi Yusuf Has Hâcib Seyyid ve Şerîf'lerin bir yönetici tarafından gönülden sevilmesini, onlara yardımda bulunulmasını ve iyi bakılmasını tavsiye eder. Seyid ve Şerîf'lere hürmet eden kişinin devlet ve saâdete kavuşacaklarını belirtir.

Bu kuruluş, Hz. Peygamber (A.S.)'in soyundan gelen seyyid ve şerîflerin şeceresini tutmak, sahte seyyid ve şerifleri hakikilerinden ayırmak, seyyid ve şerîflerin

hizmetlerinden sorumlu olmak üzere kurulmuştu neseplerini kayıt ve zabt etmek, doğum ve ölümlerini deftere geçirmek, onları âdî bir sanata girmekten ve fenâ hâllerde bulunmaktan alıkoymak, haklarını korumak, sülâleden olan kadınların dengi olmayanlarla evlenmelerine mânî olmak gibi hususları ihtivâ ederdi. Hz. Peygamber Efendimiz (A.S.)'in evlat ve ahfadı, Hz. Ali (R.A.) ve zevcesi Cenab-ı Peygamber'in kerimesi olan Fatimatü'z-Zehra'dan (R.A.) gelmişlerdir (Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 19: 291). Bu nedenle Abbasîler döneminden başlayarak seyyidlerin kayıtlarının tutulması, ganimet ve fey gelirlerinden paylarının dağıtılması, özel sorunların çözümlenmesi amacıyla Nakîb'ül Eşrâflık makamı ihdas edilmiştir (Ana Biritanicca Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 16, 1996: 291).

Abbasîler devrinden itibaren nikâbet-i eşrâf (nakîbu'l-eşrâflık) müessesesi ihdâs olunmuştur. Abbâsî ve Tâliblerden olan eşrâf çok defa aralarından nesep ilmini iyi bilen birisini seçerlerdi.

Abbasîler zamanında seyyid ve şeriflerin dereceleri protokolde halifeden sonra gelmekteydi. Abbasîler'de "Ensab Nâkipleri" denilen memurlar, Hz. Ali (R.A.)'nin soyu ile Abbâsî sülalesinin ayrı ayrı defterlerini tutarlardı. Harun Reşid ve oğlu Me'mûn devrinde seyyid ve şerîfler yeşil cübbe giyip, yeşil sarık takarlardı. Yeşil cübbe sonradan terk edilmiş olmakla birlikte, yeşil sarık Memlûklar ve Osmanlılar devrinde de devam etmiştir.

Samanî'ler, seyyidlere tahsis ettikleri mülkî arazileri vergiden muaf tutmuşlardır. Fatimîler zamanında Mısır'da, Nikâbetu't-Tâlibiyyin adlı bir müessese kurulmuştur. Bu müessesenin görevi, seyyid ve şeriflerin, neseplerini incelemek, teftiş etmek, aralarında çıkan ihtilafları çözümlmek ve onları neseplerine yakışmayacak, ahlâk dışı hareketlerden sakındırmaktı (Uzunçarşılı, 1984: 237).

Sadât'tan sayılan seyyid ve şerîflere genel bir tabir olarak “emîr” denilmiş, başlarındaki sarığa da “emîr sarığı” adı verilmiştir. Sadât'tan olan hanımlar da başlarına yeşil alamet takarlardı. Nakîbü'l Eşrâflık ilmiye sınıfından olan seyyidlere verilirdi.

İlhanlılarda da seyyidlerin başkanına Nâkib -i Nükaba-yı Sadat denirdi. Memlûklarda Nâkîb'ül Eşrâf, Divân-ı Eşrâf'a başkanlık ederdi.

Seyyid ve şerîfler ise halk arasında belli olmaları ve hürmetin gösterilmesi için, kıyafet olarak yeşil sarık sararlar ve yeşil cüppe giyerlerdi. Bu usul ilk defe halife Harun Reşit ve oğlu halife Me'mûn zamanında âdet olmuştur. Zamanla unutulmuşsa da Türk Memlûkları Sultanlarından Melik Eşref Şâban, gerekli hürmeti göstermelerini temin için yeniden yeşil sarık sarmalarını istemiştir.

Nakîbü'l-Eşrâflık, önceki bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da devam etmişti (Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, C.5: 193).

Osmanlı sultanları, Osmanlı memleketlerine gelen seyyidlere ve şeriflere başka hiçbir memlekete gösterilmeyen saygı ve sevgiyi göstermişlerdi. Onların rahat ve huzur içinde yaşamaları için her şeyi yapmışlardı. Onları her çeşit vergiden muaf tutarak bunları belgeleyen birer berât vermişlerdir. Nakîbü'l-Eşrâf seyyîdlerden, yani Hz. Hüseyin (R.A.) soyundan seçilir ve ulema sınıfından sayılırdı

Nâkîbü'l Eşrâflar Osmanlı devletinde devletin iç ve dış meselelerinde de görüş bildiren, etkinliği olan, düşüncelerine itibar edilen kimselerdi. (Uzunçarşılı, C. 3: 1, 1989: 251, 515).

## **2. 18. Hac İksirini Yürütme Memurluğu**

Mekke'nin fethinden sonra Emîr-i Hacc (Emîr'ül-hacc) makamı ihdas edilmiştir. Hacc kervanlarını güvenlik içinde götürüp getirmenin dışında, hacc ibadetinin yerine getirilmesine engel çıkartanlara ceza uygulaması işlerine de nezaret etmek

gibi görevleri vardı (Atalar, 1995, C.XI:131).

“İslâm Tarihinde melikler ve ve emîrlar hacc hizmetine önem vererek, ülkelerinin mukaddes yerlerden uzak olmasına rağmen halkının hacca gidişlerini kolaylaştırıcı hizmetler sunmuşlardır. Böylece hükümdarların isimleri ve şöhretleri Müslümanlar arasında yayılma imkânı buluyordu” (Bedri Muhammed Fahd, C.IX: 4,179-210,1981, Çev.Münir Atalar, Diyanet İlmi Dergi, C.33: 61,1997).

İşte bu sebeple hacc işlerini idare etmek için hükümdarlar memurlar görevlendirmişlerdir” (Bedri Muhammed Fahd, C.IX: 4,179-210, 1981, Çev.Münir Atalar, Diyanet İlmi Dergi,C.33: 59,1997).

Abbasîlerden Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar Müslüman devletler hacc yollarının bakımı, güvenliği, hacıların ihtiyaçlarının karşılanmasına özel önem vermişlerdir

a) Hacı kfilesinin yolculuğunu idare: Bu kişi de keskin görüş, şecâat, heybet, doğruluk şartları aranır.

b) Hacc Farızasının yerine getirilmesini idare. Hac ibadetinin yerine getirilme, ibadet işlemlerine öncülük ve rehberlik, namaz için imam olacaklarda aranacak şartlarla aynıdır.

## İKİNCİ BÖLÜMÜN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu bölümü değerlendirdiğimizde aşağıda sıraladığımız sonuçlara ulaşılmıştır.

a) Ülkedeki en üst düzey memurlar dâhil herkesin tâyin ve ataması belli kurallara göre yapıldığı ancak hükümdarların bu tayin ve atamalarda mutlak üstünlükte yetkilerinin olduğu görülmektedir.

b) Sıkı bir protokol kuralları vardır.

c) Tecrübeye çok fazla önem verilmiştir. Üst düzey bir devlet memuru olmak için çok uzun bir sürenin devlet memurluğunda geçmesine özen gösterilmiştir.

d) Devlet memurlarının genelinde Müslüman olma şartı aranmıştır.

e) Hemen tamamında bilgili, görgülü, eli açık, hürmetkâr olma özellikleri aranmıştır.

f) Mükâfatın yanında cezalandırma da verimin artırılması ve yanlışların azaltılması için kullanılmıştır.

g) Üst düzey devlet memuru da olsa hükümdarın huzuruna çıkma ve huzurda kalma süreleri ve zamanları ayarlanmıştır.

ğ) Devlet memurlarının aranılan şartların yanında her memuriyetin gereklerine göre şartlar aranmıştır.

h) İncelediğimiz dört eserde de İslâmın meydana getirdiği ortak kültür ve bu kültürün devlet ve toplum yapısına sirayet etmesini açıkça görmekteyiz.

ı) Oluşturulan müesseselerin kökeninin eskilere kadar gitmesi yanında genel olarak İslâm devletlerinin tam teşekküllü olarak meydana geldiği Abbasîler kendilerinden sonra gelen bütün Müslüman devletlere örnek teşkil etmişlerdir.

i) Devlet kurumları ve makamları İslâm devletlerinin hemen tamamıyla beraber

devletten devlete isim değişiklikleri görölmektedir. Bu isim değişikliklerine rağmen yapılan işin ve verilen görevin çoğu zaman aynı olduğu görölmektedir.

j) Müslüman devletler içersinde Türklerin kurdukları devletlerde İslâmiyetten önceki bazı kurum ve memuriyetlerin devam ettiği veya şekil değiştirdiği görölmektedir. Bazılarında ise, yeni kurumlar ihdas edilmiştir. Atabeylik makamı buna örnektir.

k) Her dört eserde de hükümdarın çok akıllı ve uyanık, aynı zamanda da tedbirli olmaları öğütlenmiştir. İncelediğimiz eserlere göre hükümdarın göreve getirdiği memurlar hükümdarın adeta aynasıdır.

l) Her dört eserde de vezîrlığe, adâlet teşkilâtına ve hazineye özel önem verilmiş ve atanmasından görev ve sorumluluklarına kadar ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

m) İstişâreye özel önem verilmiş ve hükümdarların kendilerine danışmanlıkta bulunacak kimseleri seçerken dikkatli olmaları konusunda uyarılmışlardır.

### III. BÖLÜM

#### TAŞRA TEŞKİLÂTI

Selçuklu ülkeleri merkeze bağlı eyâlet ve vilâyetler ile tâbiî (vassal) meliklerin hâkimiyetinde olan bölgeler olmak üzere başlıca iki kısma ayrılıyordu. Bu duruma göre, Selçuklu ülkesinin merkeze bağlı eyâlet ve vilâyetleri vasıtasız (doğrudan). Tâbiî meliklerin hakimiyetindeki bölgeleri ise vasıtalı olmak üzere iki şekilde yönetiliyordu. Zîra merkeze bağlı eyâlet ve vilâyetler, yine merkezden tâyin edilen vâlilerle idâre edilirken, tâbiî meliklerin hâkimiyetindeki bölgelerin idaresine doğrudan karışılmıyordu. Ancak sultan, tâbiî melikin idareciliğini onaylıyor veya onu azlederek yerine başka birisini tayin ediyordu. Sultanın ülkenin tümünde güçlü bir idare kurması için taşra teşkilâtında da güçlü bir idare kurması ve çok iyi bir şekilde teşkilâtlandırması gerekiyordu. Devletin bir bütün olarak varlığını sürdürebilmesi için merkez teşkilâtı ile taşra teşkilâtının birbirini tamamlayan birer organ olarak etkin örgütlenmesi şarttı. Devlet otoritesinin ülkenin en ücra köşelerine kadar uzanması, yeri geldiğinde şefkâtlı kollarının halkı kanatları altına alarak koruması ve onları ezdirmemesi devletin birlik ve dirliğinin temel şartıdır. Taşra teşkilâtındaki memurların çoğunluğu merkez teşkilâtındaki memurlukların birer uzantısı olmakla birlikte merkezde bulunmayan memurluklar da mevcuttu. Örneğin, vâlilik taşra teşkilâtının bir sonucu olarak taşradaki eyalet ve vilâyetlerde teşkilâtlanmıştır. Nizâmü'l-Mülk taşra teşkilâtı memurlukları ve memurları hakkında çok özlü ama bir o kadar da önemli bilgiler vermekte ve görevlerinin gereğini anlatmaktadır:

Şehir ve kasabada mülkî idareden sorumlu bir âmid ve asker ile sükûn ve asayîşi temin ile vazifeli bir şahne, malî işlere bakan bir âmil, halk tarafından seçilen bir reis,

belediye işlerini murakabe eden bir muhtesib bulunurdu. Ayrıca bazen belli bir işe nezâret etmesi için vazifelendirilen nâzır, adlî işlere bakan kadı, bir takım dinî vazifelerin ifâsına yardımcı hatip de merkez tarafından görevlendirilen memurlar arasında sayılmaktadır. Bunların dışında çeşitli vazifelerle bütün ülkeye yayılmış nâibler, vekiller, kâtipler, tahsildarlar ve benzeri görevlilerden de hayli mevcuttu (Nizâmü'l- Mülk, 1999: 42).

### **3. 1. Taşra Teşkilâtında Divânlar**

#### **3.1. 1. Divân-ı Eyâlet (Divân-ı Vilâyet)**

Merkezdeki divânlardan başka eyâletlerde de divânlar vardı. Nitekim eyâletleri yöneten en yüksek kuruluş Divân-ı Eyâlet'tir. Bir vâlinin yönetimindeki eyâletteki bu divânın başkanı bizzat vâlidir. Eyâlet Divânı yönetim açısından merkezdeki divânın küçük bir örneğidir.

Selçuklularda eyâletin yöneticisi, hanedana mensup bir melik ise, onun divanı bir valininkinden farklıdır. Melikin divânı, merkezdeki Büyük Divân'a benzer. Burada görev yapan vezîr, aynı zamanda merkezdeki Büyük Divân'ın emrindedir ve hükümdar tarafından atanırdı.

#### **3. 1. 2. Divân-ı Riyâset**

Eyâletlerde vâlinin emrinde bulunan idare memuruna reîs deniyordu. Reîs, sivil bir görevli olup, yerli halkın soylu ailelerindedir ve genelde görevi, babadan oğula geçer, yani irsidir. Reisin görevleri arasında, eyâletin iç idaresi, malî, adlî işler, asayiş, belediye işleri ile vakıfların kontrolü gibi çeşitli hususlar yer almaktadır. Bu bakımdan belirtilen işleri görmek üzere, reîsin de Divân-ı Riyâset denilen reislik divânı vardır (Sevim-Merçil, 1985, 51-52).

#### **3. 1. 3. Divân-ı Şihnegi (Şahne)**



Şihne, şehirlerde ve geniş bölgelerdeki kabileler arasında emniyet müdürü, askerî vâli ve hükümdarın temsilcisi olarak görev yapan yüksek memurdur. Şihnenin göreviyle ilgili işlere bakan daireye de Divân-ı Şihnegi denmektedir (Sevim-Merçil, 1995: 51).

Bir başka kaynakta ise, Şahne, askerî yetkilere sahip vâlidir. Şahneler genellikle kılıç ehli, yani asker kökenlidirler. Dolayısıyla da Türk soyundan idiler. Bu duruma göre. Şahnelik gulâm sistemine göre yetişmiş bir Türk komutanı getirilmekteydi. Üstelik şahnelik, Türklerin İslâm medeniyetine getirdikleri yeni bir kurumdu. Şahneye yaptığı hizmet karşılığında maaş yerine belirli bir bölge iktâ olarak tahsis edilirdi ( Koca, 1997: 185 ).

### **3. 2. Taşra Teşkilâtı Memurları**

#### **3. 2. 1. Reîslik**

Samanoğulları devrinde, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ilk zamanlarında eyalet teşkilâtında şehirlerin başı olan bu müessese, sahibi Alp Arslan zamanında, imparatorluğun doğu tarafında bu ad altında rol oynamakta devam ettiği halde, aynı imparatorluğun batı tarafında, bilhassa Irak'ta, yerini, görüldüğü üzere, amid'e daha sonra, galiba, şahne'ye bırakmış bulunuyordu. Çünkü Alp Arslan zamanında amidin ve şahnenin vazifeleriyle, ikinci imparatorluk devrinde reîsin vazifeleri arasında büyük bir benzerlik mevcuttur.

İkinci imparatorluk devrinde (1118-1157) elde mevcut oldukça bol resmi vesikalara dayanarak epey bilgiye sahip bulunduğumuz reislik görünüşe göre, Alp Arslan zamanında o kadar ehemmiyetli bir müessese değildi. Sultan Tuğrul Bey, Hoy ahalisinden 10.000 dinar talep etmişti ( Ekim 1062 ). Hoy halkı, sugur mücâhidi oldukları için Sultan'ın kendilerine para ve silah yardımında bulunması gerektiği cevabını verdiler. Bununla beraber, Sultana 4.000 dinar takdim ettiler. Bu parayı az bulduğu

anlaşılan Sultan, Hoy şehrine bir askerî kıt' a gönderdi. Şehir ahali bu askerî birlik ile savaşmaya başladı. Şehrin gönderdiği kuvvetlere karşı savaşacağını beklemediği anlaşılan Sultan Tuğrul Bey, tâbi hükümdarlardan Hezaresb ile has adamlarından Savtekin'i, şehir reisi Yusuf'a, her halde meseleyi barış yoluyla halletmek maksadıyla gönderdi. Şehir halkı, elçileri şehre sokmadılar. Elçiler geri dönmek zorunda kaldılar. Savaş yeniden başladı ve kırk gün devam etti. İki taraftan birçok insan öldü. Nihâyet, şehrin ihtiyarları Ebu Kalicar Hezaresb eliyle Selçuklu veziri Amidü'l-mülk Kündürî'ye elçi göndererek, aman talebinde bulundular. Amidü'l-mülk onların aman taleplerini kabul ederek Hezaresb ile Savtekin'i tekrar gönderdi. Şehre giren bu iki Selçuklu elçisiyle yapılan müzakere neticesinde şehir halkının 30.000 dinar ödemesi kararlaştırıldı. Uzlaşmadan üç gün sonra şehre giren vezir Amidü'l-mülk Sultana karşı savaşmış olanları yakaladı; savaş suçlusu saydığı bunların bir kısmının ellerini kestirdi ve diğerlerini de öldürttü. Şehir reisi Yusuf'u da yeğeni Musa ile birlikte hapsedti. Bundan sonra şehri yeniden teşkil ve tanzim eden Amidü'l-mülk, reîsliğe Ebu Said adlı şehir ihtiyarlarından birini tâyin etti. Ebu Said, aralarında öteden beri düşmanlık bulunan eski reis Yusuf'u kendisine teslim etmesi şartıyla, vezir Amidü'l-mülk'e 10.000 dinar verdi; teslim alınca da onu dövdü. Bunu haber alan Amidü'l-mülk onu reislikten azil ve hapsederek, yerine eskiden reislik etmiş bulunan Ömer adlı birini tâyin etti. Selçuklu vezîri, ayrıca Yusuf'un şehir içindeki akar'ını yıktırarak yerine üzerinde Sultan'ın adı yazılı bir kale yaptırdı. Sultan, Urmiye üzerinden Irak'a doğru giderken Yusuf öldü. Sultan yeğeni Musa'yı serbest bıraktı. Daha sonra Musa, Hoy'u ele geçirdi. Kötü hareketlerinden dolayı, Sultan'ın adamlarından bir kısmını öldürdü, bir kısmını da şehirden sürüp çıkardı ve şehrin reisi oldu (Köymen, 2001, 228-229).

Amcası Tuğrul Bey'in yerine Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına çıkan Sultan

Alp Arslan'ın vezîr Amidü'l-mülk Kündür'yi tevkif, sürgün ve katlettirmesi esnasında Nişapur reisi Mahmud Meni'i ile Nişapur'da naibi olan Abdür-rezzak'ın oynadıkları rolü yukarıda bahis konusu etmiştik. Bu münasebetle, tıpkı Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, yalnız Nişapur'un değil, naibi vasıtasıyla Mervü'r-Rud'un da tek mes'ul adamının reis olduğunu müşahede ediyoruz. Sultan Alp Arslan, tıpkı Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, Nişapur'da sadece reîsi muhatap olarak alıyor ve menkub vezir Amidü'l-mülk'ün öldürülmesini emrediyordu (Köymen, 2001, 229).

Diğer taraftan, reîs de, Amidü'l-mülk hakkında verilen ölüm kararını değiştirebilmek için Sultan Alp Arslan nezdinde şefaâtte bulunacak kadar büyük bir devlet adamıdır. Siyâset-Nâme'de reislerin halk tarafından seçildiği kaydedilmişti (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 42).

Tıpkı kadılar, hâcibler, amîdler v.s. gibi, reisler'in de elçi olarak gönderildikleri anlaşılıyor: Tuğrul Bey, Nişapur reisi Ebu Nasr Muhammed b.Said'i Bağdat'a elçi olarak göndermişti. (Aralık 1064) (Köymen, C. 3, 1992: 230).

### 3. 2. 2. Âmîd (Vâli)

Âmîdler daha çok mülkî idarenin başı idiler (Kafesoğlu, 1991: 353). Başlangıçta Abbasî halifelerinin vergi tahsildarı olarak (âmîd) görevlendirdikleri kişiler gerçekte ülkelerinde devlet başkanı görünümünde olup zaman zaman kardeşler arasında taht kavgaları oluyor, hatta bu amîdlik görevi için kavga edenler (aslında taht kavgası) halifeden menşur almak için başvuruyorlardı (Barthold, 1990: 241-43).

Âmîd hükümdarlarla da görüşürdü. Hatta Nizâmü'l-Mülk sultanın büyüklerle sık görüşmesinin sultanın kendi kıymet ve otoritesini azaltacağını söylerken büyükler arasında âmîd'i de sayar (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 142).

Vâli bir eyâletin veya vilâyetin en büyük memuru olup hükümdar adına ve ondan

aldığı yetkiyle ülkeyi yönetirdi.

Hz. Ebubekir; Vâli ancak şu 4 niteliğe sahipse valiğe lâyık olur demiştir.

- a) Helal ve kanunî yollardan mal toplamaya gücü yetmelidir.
- b) Toplanan meblağı doğru yerde kullanmalıdır.
- c) Zorbalığa varmayan bir sertlikle muamele edilmelidir.
- d) Gevşeklik ve laubâlilik derecesine inmeyen bir esneklik göstermelidir

Hz. Ömer bir yere vâli tâyin ederken; Vâlinin sade yaşaması, mütevazî yiyip içmesi, halkla kendi arasında uçurum ve ulaşılmaz araçlar koymamalarını, kapılarını açık tutmalarını, halkın mal, can ve namuslarını korumalarını emretmiştir. Yine Hz. Ömer vilâyetlere gönderdiği memurların gelirlerinin vâli olmadan önceki durumlarını öğrenirdi. Daha sonra vâlinin artan gelirlerinin hesabını sorar, gerektiğinde yarısına el koyardı. ( Turtûşî, 1995: 381, 384). Bu günümüzdeki mal bildirimine benzemektedir Vâlilere maaş bağlama işi Hz. Ömer zamanında başlamıştır. Halka yardım dağıtma işini de en iyi yapan H.z. Ömerdi ( Turtûşî, 1995: 381, 357).

Bir vâli; doğru sözlü ve güvenilir memurlarını kaybettiğinde silâhını ve savaş gücünü kaybeden cengâvere benzer. Vâli görevi esnasında sınıf sınıf insanlara muhtaçtır. Tıpkı bir savaşçının savaş esnasında sınıf sınıf aletlere muhtaç olması gibi ( Turtûşî, 1995: 381, 373).

Vâliler o kadar dikkâtlî seçilirlerdi ki, halifelerden biri dostlarına şöyle der: “ Bana vâliliğe tâyin edebileceğim bir adam gösterin!” “ Nasıl bir şey istiyorsun diyorlar ?” Halife şöyle diyor: “Kavmimin emri değilken sanki emriymiş gibi itibar görmeli, kavmimin lideri iken sanki onların arasında sıradan biriymiş gibi olmalı”( Turtûşî, 1995: 381, 383).

Zâlim memurları vâliliklere tâyin eden sultan, sürüsünü kurtlara teslim eden mal

sahibine benzetilmiştir. Böyle birisinin kapısında kuduz köpek besleyen ev sahibi kadar ahmak olduğu da vurgulanmıştır. Görülüyor ki; vâli tâyini son derece önemli bir iştir. Sıradan veya lâıyk olmayan hatta zulüm eden bir vâli hem halkı hoşnut etmez, hem devleti ve hükümdarı zor durumda bırakırdı. Ayrıca gerek halifeler ve gerekse Müslüman hükümdarlar vâli tâyininin büyük bir vebal olduğuna inanırlar ve ona göre atama yaparlardı.

Abbasîlerde İmâre -i Amme denilen genel vâlilik bulunurdu. Eyâletlere gönderilen vâliler zamanla kendileri merkezden ayrılmayıp yerlerine Nâibler tâyin ettiler. Tolunoğlu Ahmet de nâib olarak Mısır'a tâyin edilen vâlilerdendi ( Savaş, 1993, 132).

Emîr; yer ve göklerin dayanağı olan adâletin yöntemlerini bilip dinin ilkelerini hayata hâkim kılmalı, mazluma yardım etmeli, zâlimin eline darbeyi vurmalıdır. Bir hadiste “Kim insanların yönetim işini üstlenir ama onların hakkını koruyamaz, ailesine verdiği gibi onlara da nasihat vermezse ateşte oturacağını hazırlasın” demektedir (Turtûşî, 1995: 381).

Vezîrler ve eyâlet vâlileri gibi işleri genel, yetkileri şümüllü olanlar fevkâlade yetkili mahkeme işine bakmaları için ayrıca halifeden emir almalarına ihtiyaçları yoktur. Çünkü genel görev içine bu da girer. Özel işler için görevlendirilmiş bir şahıs ise yukarıda sayılan şartları da taşıyorsa fevkalâde yargılama işlerine bakması için ayrı bir yetki tanınır. Veliahdların, eyâlet vâlilerinin ve fevkalâde hâkimlerin emirlerinde zabıta kuvveti vardır (Turtûşî, 1995: 157).

Selçuklularda amîd (vâli) eyâlet merkezinde devletin en yüksek temsilcisi idi. Vâlilerin hususî ikametgâhları dâr'ul-memleke adını alırdı. (Köymen, 1976: 99-100).

Selçuklu ülkelerinde merkezden yönetilen üç büyük ve önemli bölge veya eyâlet

vardı. Bunlar kendi içinde büyüklük ve önem sırasına göre Irak, Horasan ve Harezmi idi. Bu vilâyet ve bölgelerin başında âmîd unvanını taşıyan bir bölge vâlisi tâyin edilmekteydi. Irak bölge vâllileri genellikle “Âmidü'l-İrak” veya “Reisü'l-İrakeyn” unvanıyla anılıyordu. Âmidü'l-İrak, Selçuklu hükümetinin bölgedeki en büyük temsilcisi olarak malî, idarî, siyasî ve askerî bütün işlerden sorumlu idi. Ayrıca o. sultan adına Mezâlîm Divânına çıkıp yargıda bulunmak suretiyle adâlet dağıtırdı (Köymen, 2001, 203: 99-100; Koca, 1977: 185).

Âmîdler şu lakapları alırlardı.

Âmîdü'l-mülk (Saltanatın Direği)

Zahîrî'l-mülk (Saltanatın Hamîsi)

Kıvâmü'l-mülk (Saltanatın Düzeni)

Nîzâmü'l-Mülk (Saltanatın Düzeni)

Kemâlî'l-Mülk (Saltanatın Kemâli)

Âmîdler de aynı lakapları alırlardı. Nizamü'l- Mülk bu lakapların hak etmeyenlere verilmesinden rahatsız olduğunu dile getirmiştir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 106-113).

Halifelerin eyâlet ve vilâyetlere tâyin ettikleri tâyin usulüne göre genel vâli ve özel vâli olmak üzere iki çeşittir.

### **3. 2. 2. 1. Genel Vâlilik**

#### **3. 2. 2. 1. 1. Serbest Tâyin ile Vâlilik (Atama)**

Halife, bir eyâletin, ülkenin veya vilâyetin halkının hepsini idare için tam bir yetki ile (Tefvizî) yetki verir (Mâverdî, 1994: 79).

#### **3. 2. 2. 1. 1. 1. Görevleri**

a) Vâli bulunduğu muhitin ordularını sevk ve idare eder. Halifenin belirttiği

miktarda onların maaşlarını, yiyecek ve içeceklerini verirdi.

- b) Mahkeme işlerine bakıp hâkim ve hâkimler tâyin ederdi.
- c) Vergileri toplar. (Haraç, Zekât), bunlarla ilgili memurlar tâyin ederdi. Toplanan zekâtı dinin emrettiği yerlere ve muhtaçlara dağıtırdı.
- d) Dinî hükümlerin tam uygulanmasını sağlar. Yanlış yorumlanmasına, değiştirilmesine engel olurdu.
- e) Hakların kötüye kullanılmasının önüne geçer. Allah ve kul hakkı ihlallerini engellerdi.
- f) Cumâ günleri ve diğer zamanlarda cemâate imam olur veya halef bırakırdı.
- g) Hacca gidenleri uğurlarken, geride bıraktıklarını dönüşlerine kadar korurdu.
- h) Vâlilik düşmanla hudut ise ve gerekiyorsa savaş açılır. Elde edilen ganimetlerin paylaşılmasını ve 1/ 5 oranında hazineye aktarılmasını sağlardı.

### **3. 2. 2. 1. 1. 2. Tâyinleri**

Böyle bir vâli'de aranılan şartlar ile tam yetkili vezîrde aranılan şartlar aynıdır. Çünkü her iki vâlilikteki tek fark vezîrliğin genel, vâliliğin özel olmasıdır.

Eğer eyâlet vâlisini halife tâyin etmişse onu tam yetkili vezîr nakledemezdi. Ancak tam yetkili vezîr tayin etmiş fakat halifenin izni ile nakletmişse onun izni olmadan azledemez. Başka bir yere nakledemez. Tam yetkili vezîr tek başına tâyin etmişse onun nâibi sayılırdı. Bu durumda onu azledebilir ve vâli de bu konuda şikâyette bulunamazdı.

Halife'nin tâyin ettiği bir emîri (vâliyi) tam yetkili vezîr, yürütme veziri yapabiliirdi. Bu durumda özel bir işte n genel bir işe alınma olmuştur. Bu durumda o vâli yürütme vezîrliğinin yanında vâlilik işine de devam ederdi (Mâverdî, 1994: 79). Bir genel vâliyi tam yetkili vezir halifenin izni olmadan ( ona danışmadan ) yetkisi gereği

tâyin etmişse onu halife görevden alabilirdi. Çünkü o vâli o vezîrin nâibi sayılırdı.

Vâli (emîr) kendisine yürütme vezîri atayabilir ama tam yetkili vezîr atamak için halifeden izin alması gerekirdi. Yeni ordu ve kuvvet teşkil etmesi de halifenin iznine bağlıydı (Mâverdî, 1994: 80-81).

Haraç gelirleri ve diğer gelirleri ordusunun ihtiyacından fazla ise, amme işlerine harcanmak üzere Beytü'l-Malde saklanması için halifeye gönderirdi. Zekât ve sadaka malları fakir ve ihtiyacı olanlara dağıtıldıktan sonra kalanları halifeye göndermesi gerekmez. Zekât almaya muhtaç yakın eyâletlere de gönderebilirdi.

Alınan haraç ordunun ihtiyacını karşılamıyorsa, vâli halifeden yardım talebinde bulunabilirdi ancak zekât ve sadaka malları ülkesinin fakirlerine yetmiyorsa bu durumda halifeden yardım talebinde bulunamazdı. Sebebi ise, ordunun ihtiyaçları önceden bellidir sadaka ise o bölgede verilen sadakaların fakirlere dağıtılmasıdır. Fakirlerin verilen sadaka ve zekâttan daha fazlasını isteme hakları olamazdı ( Mâverdî, 1994: 81-82).

Eyâlet vâlisi halife tarafından tâyîn olmuşsa, halifenin ölümü valinin azledilmesini gerektirmez. Vezîr tarafından tayin edilmiş ve vezirin ölümü durumunda ise vâlinin azli gerekirdi. Buradaki yorum ise halifenin vâli tâyini kamu adına, vezirin vâli tâyini ise şahsîdir (Mâverdî, 1994: 81-82).

## **6. 2. 2. 1. 2. İstilâ Suretiyle Mecburî Bir Tâyin Ve Tanıma İşlemi İle**

### **Meydana Gelen Vâlilik**

Bu vâlilik, bir mecburiyet yani bir emr-i vâki sonucunda gelen vâlilikdir. Bir şehrin veya ülkenin ele geçirilmesinden sonra orayı zor ve asker kullanarak ele geçiren komutana bu yerin vâliliğinin verilmesidir. Ülkeyi kuvvet yoluyla ele geçirmesi sebebiyle siyâset ve idaresi o kişiye verilir.



İmamın böyle bir şahsın vâliliğine izin vermesi de, bozukluktan dürüstlüğe, zararlı durumdan iyi duruma dönmesi, dinî işlerin geçerli olması sebeplerindedir.

Serbestçe tââyîn tasarrufunun yapılmasına aykırı düşmesine rağmen o kişinin zorla vâli olmasına cevaz verilmişse de yine de bazı şartlar taşınması gerekir.

### **3. 2. 2. 1. 2. 1. Tâyinleri**

a) Vâlilik emirlik olduğundan peygamberimize halef olması sebebiyle, hilâfet makamını korumak, topluluğun işlerini yürütmek.

b) Hilâfete başlanan dinî itâat, müstevliyi vâli tâyin etmekle kalkar.

Zorla vâli olanda vâli olma şartları varsa onun vâliliğinin tanınması zarûret ifade eder. Halkın ona itâat etmesi şarttır. Vâlilik konusunda O'na izin vermek milletin hak ve hukuk alanındaki işlemlerini geçerli yapmak içindir. İmam (halife) gibi vali de tam yetkili vâli veya yürütme vezîrleri tâyin edebilir. Şâyet emirlik veya vâlilik şartlarını taşııyorsa itâati oluşturmak için halifenin onu vâli tâyin ettiğini açıklaması gerekir.

### **2. 2. 1. 2. 2. Zoraki Vâliliği Diğer Vâliliklerden Ayıran Özellikler**

a) Zoraki vâlilik bir yeri asker zoru ile ele geçirmektedir.

b) Zoraki vâlilik, müstevlinin ele geçireceği topraklar için geçerlidir.

c) Zoraki vâlilikte imâm (Halife) o ülkeye tam yetkili tâyin edebilirdi.

d) Zoraki vâlilik, belirli, aza bir kısım işlere bakmayı gerektirirdi.

Zoraki vâlinin yanına vezîr tam yetkili olarak atanırken tâyinle gelenin yanına atanmaz. Atanırsa kuşkulu bir durum ortaya çıkardı (Mâverdî, 1994: 87).

### **3. 2. 2. 2. Özel Vâlilik (Emirlik)**

#### **3. 2. 2. 2. 1. Özel Vâliliğin Görevleri**

Orduyu, bir toplumu sevk ve idareye, topluluğun haklarının korunmasına, yasaklara halkın riayet etmesini temine ve benzeri işlere tâyin edilen validir. Adliye, mahkeme, vergi, zekât toplama gibi işlere karışması mümkün değildir (Mâverdî, 1994: 81-82).

Cemiyetin menfaati söz konusu olan durumlarda halk vâliye yardımcı olmak zorundadır. Halktan birilerinin Allah'a karşı işledikleri suçtan dolayı cezayı da vâli verir. Hâkimler ise husumet iki taraf arasında ise karar verirler. Ancak hakkı ihlâl edilen, davanın çözümünü vâliden talep ederse ceza vermek vâliye aittir.

Özel vâli, fevkalâde mahkemelere bakan hâkimlerin bir hükmünü uygulayacaksa haksıza karşı hak sahibine yardım, geç ikrar ve itirafta bulunana karşı haklıyı koruma yönünden bu haksızlığı önlemekle, mütegalibe geçirenlerin önüne geçmekle, halk arasında merhameti sağlamakla görevlidir (Mâverdî, 1994: 83).

Vâliler hac işlerini de topluluk yararına uygun olduğunda organize etme görevlidirler. Vâlilerin imamlık yapmaları konusunda ise ihtilâflar vardır. Şafîî mezhebi hâkimin, Hanefî mezhebi ise vâlinin bu görevi yerine getirmesinin uygun olacağı görüşündedir (Mâverdî, 1994: 84).

Özel vâlinin bulunduğu görev yeri düşman sınırı ise halifeden izin alınarak savaş açabilir ancak düşman aniden saldırırsa halifeden izin almayı beklemeden toplum haklarını koruyup onları iç ve dış tehlikelere karşı savunmak için savaşabilirlerdi (Mâverdî, 1994: 84).

### **3. 2. 2. 2. Özel Vâliliğin Tâyinleri**

Özel vâlilerle yürütme vezîrlerinde aranacak şartlar aynı olsa da özel vâliler için hür ve Müslüman olmak gibi iki şart daha eklenir. Bu iki şartın aranmasının sebebi dinî işleri de idare etmelerindedir. Özel vâlilik şartları genel vâlilik şartlarına göre biraz daha sınırlıdır. Bu da genel vâlinin âlim olma şartının aranmasındandır. Her iki vâlilikte de görevlerinin haricinde bir iş çıkmışsa her ikisi de halifenin iznini alarak hareket ederler. İş acele

gerektiriyorsa işe başlanır ve onay beklenirdi. Bu olayın benzeri anayasamızdaki bir kısım uygulamalarda hâkim kararının gerektirilmesi ve işin acele ve tedbirin acil olması durumlarında işe başlanması veya olağanüstü hal zamanlarındaki kanun hükmünde kararnâmeler gibidir.

Vâililikler bazen Türk devletlerinde bazen hükümdar ailesi mensuplarına, bazen de hizmetin yapılmasında gösterdikleri mükâfat olarak Türk kölelerine (Alp Tegin) gibi verilirdi. Köleler 35 yaşına gelmeden büyük bir memuriyete getirilmezdi (Barthold, 1990: 241).

Vâililiklerin eyaletlerde divânları vardı. Başkanları da bizzat vâli idi. Eğer eyaletlerdeki vâli melik ise bu durumda Melik'in divânı tamamen merkezdeki büyük divana benzerdi. Meliklerin vezîrleri de vardır ve bu vezîrler büyük divân tarafından atanırdı.

Eyâletlerde vâlinin emrinde bulunan memura reîs denirdi. Reîs sivil bir memur olup genellikle yerli halkın soylu ailelerindendi. Genelde bu görev babadan oğla geçerdi yani irsîdir. Reîsler; Eyâletlerin idaresini, malî, adlî, asayiş belediye işleri ve vakıfların kontrolü gibi çeşitli işlere bakarlardı. Belirtilen işleri görüşmek üzere Reis'in de Divan-ı Riyâset denilen Reîs Divânları vardı (Sevim-Merçil, 1995: 51).

### 3. 2. 2. 3. Vâlilerin Hukukî Yetkileri

Selçuklularda vâlilerin cezalandırma yetkisi de vardır. Suç ile itham edilen şahıs, vâli veya bunların yardımcılara teslim edilirse, bunların da hâdiseyi araştırmak kişinin suçlu olup olmadığını tespit etmek yetkileri vardır (Mâverdü, 1994: 414).

Vâli veya emîr (komutan) itham edilen kişi hakkında yardımcılarının ithamlarını, dâvâyı araştırmadan dinlemez. Sanığın durumunu anladıktan sonra ve sanık hakkında araştırma yapıldıktan sonra yardımcılarını dinler.

Vâli veya komutan işin araştırılması için sanığı hapsedebilir. Hapis süresi için bir ay veya halifenin reyî başta olmak üzere çeşitli görüşler vardır. Bütün cezalara rağmen suç işlemekten vazgeçmeyenleri vali hapsedebilir. İnsanlar suçlunun cürümünden zarar görüyorlarsa suçlu ömür boyu hapiste tutulurdu. İaşesi ise hazineden karşılanırdı. Hâkimlerin ise böyle bir yetkisi yoktur (Mâverdî, 1994: 414).

Vâli, zorlamak suretiyle suçlunun tövbesini ister, işledikleri suçların cezalarını açıklar, öldürülmesi gerekmeyen bir suçla ölüm cezası verilmesi için baskıda bulunamazdı. Vâlinin korkutucu sözleri yalan ve asılsız olamazdı.

Vâli veya komutan, halkın hepsinin şahitliklerini dinleyemez. Şâhitliği dinlenmeyecek kimsenin ifadesini alamazdı. Hâkimler ise, şâhit sayısı ne kadar çok olursa olsun, şâhitlerin hepsini dinleyebilirlerdi. Vâli veya komutan, aralarında bir münâsebet olsun veya olmasın kul veya Allah hakkı kamu hakkı olan suçları birleştirebilirdi. Komutan (Emîr) veya vâli; siyâsî ve idarî işlerde uzman, hâkim ise hukukî konularda uzman olduğundan sanığın suçunu ispat veya öncesi ve sonrası durumlarındaki fark da bundandır. Suçların infazından sonra vâlilerin ve hâkimlerin infaz emri ve uygulama durumları eşittir (Mâverdî, 1994: 414).

Vâlilerin adâlet hükümlerini yerine getirme görevleri adâlet kısmında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

### **3. 2. 3. Âmil (Sivil Vâli, Memur, Vergi Tahsildarı)**

Eyâlet memuriyetlerinden biri de "âmil"liktir. Bu makama kalem ehlinden, yani İranlı olan biri tâyin edilirdi. Selçuklu devrinde "âmîl" teriminin üç manası vardı.

1-Sivil vâli,

2-Umumiyetle memur.

3- Vergi tahsildarı (Köymen, 2001, 221-222).

Şehirlerde İstîfa Divânına bağlı olarak görev yapan memurlardan biri de amillerdir. Âmillerin görevi iktâ veya iltizama verilmiş yerlerin dışındaki şehirlerde şer'î ve örfî vergileri toplayıp hazineye göndermekti. Rüşvet gibi gayrı meşru işlere karışmalarını önlemek için amiller bir iki yıl gibi kısa aralıklarla değiştirilmekteydi.

Âmiller, şahneler başta olmak üzere vilâyetlerdeki üst düzey devlet görevlileri sultanın kucağı gibidir. Olumsuzlukları, çözümü için bildirirlerdi. Nitekin Nizâmü'l-Mülk bu görevlere layık ama göreve tâlip olmak istemeyenlerin göreve gelmeleri için zorlanmalarının gereğini vurgulamıştır (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 33). Bu vurgulayış bize devlet yönetiminde başarılı olacak ve halka faydası dokunacak kişilerin zorla da olsa göreve çağrıldığını göstermesi bakımından da önemlidir.

### **3. 2. 4. 1. Âmillerde Aranılan Özellikler**

Sadâkat, tecrübe, disiplin ve emânet maliye memurlarında en başta gelen özellikler olarak aranmıştır. Memurlar adam kayırma ve zevke göre değil yeterliliğe göre seçilirdi (Turtûşî, 1995: 380).

Maliye ile ilgili görevleri sadâkat, tecrübe, disiplin ve emânet gibi vasıfları taşıyan kimselerin üstlenmesi gerekir. Ama yeterliliğe göre olmalıdır. Adam kayırma ve zevke göre değildi. Tüm memuriyetlerde yapılacak atamalarda en önemli prensip isteyenlerin değil, liyakâti olanların bu görevlere getirilmesi gerekir (Turtûşî, 1995: 379).

Emânete karşı hırslı ve muhteris olmak hıyânet değildir.

Böyleleri Allah'ın kullarını dolandırır. Onların servetlerini kendileri birer güç ve servet aracı haline getirirler. Müslümanların hakkı çiğnenip malları yendiğinde onların içlerinde kötü niyetliler artar,

artık müslümanlardan itaat beklenez, itaatleri azalır, işler bozulur, fesat memleketin her yerine dağılırdı (Turtûşî, 1995: 380)

demekle haklı ile haksızın devlet eliyle ve kanun gücüyle ayıredilmediğinde ortaya çıkabilecek sorunları en açık şekilde ifade etmiştir.

(Nizâmü'l-Mülk, 1999: 16) de bir memuriyete verilen âmillere, Yüce Allah'ın kullarına iyi davranmaları, aldıkları haraç ve öşrü lütûf ve nezaketle takip etmeleri, onlara mahsul elde edilinceye kadar para istememeleri tavsiye edilmelidir. Zîra âmilller vaktinden önce isterlerse reâya sıkıntıya düşer. Ele geçecek olan mahsulü mecburen yarı fiyatına satarlar. Bu işten dolayı topraklarından olurlar ve işsiz-güçsüz kalırlar. Kezâ âmiller raiyetten bir kimse yoksul düşerse, öküz ve tohuma muhtaç olursa ona borç vermelerini ve yükünü hafifletmelerini tavsiye etsinler. O yerinde kalsın, evini terk edip gitmesin demektedir.

Açıklamalar bu güne dahi ışık tutmaktadır. Yukardaki uygulama hem sosyal devletin bir gereği olup vatandaşın huzur ve mutluluğunu sağlamaya yöneliktir hem de iskân politikası ile de yakından ilgilidir. Şöyle ki; Osmanlı devletinde Celâlî isyanları, pahalılık köyden kente göçü hızlandırmış böylece hem topraklar boş kalıp üretim düşmüş, hem şehirlerde işsizlik artmış ve terör ve hırsızlık olayları anarşiyi körüklemiştir. Aslolan vatandaşın problemlerini yerinde çözmek ve vatanında yaşama şartlarını sağlamaktır.

Kendine tam itimat beslenen bir kişiye işraf ( vazifesi ) buyursunlar. Öyle ki, dergâhta olup biteni bilip, istediklerini ve ihtiyaç duyduklarını gösterebilirsin. Bir kimse kendi eliyle her nahiye ve şehre, vergilerin toplanmasına nezaret etmek üzere doğru ve namuslu naib göndermelidirler. Az- çok olup biten onun bilgisi dâhilinde

olmalıdır. Onların aylık (müşâheret) ücretleri sebebiyle raiyete yük olmamalı ve (onlara) yeniden bir dıkıntı gelmemelidir. Onlara iş dolayısı ile gerekli olan beytü'l-mal'dan versinler ki, onlar doğru hareket etmenin faydasını görsünler (Nizâmü'l-Mülk, 1995: 45).

Görüldüğü gibi aslolan devletin hayatiyetini devam ettirmek için olması gerektiği miktarda vergi toplamasıdır. Yoksa halkı ezmek değil. Bunun için devletler vergi tahsildarlarına işlerinin gereklerini yapmalarını bun yaparlarken de mutlaka devletin şefkât kollarını haslka açıp hissettirmeleri gereğini gönderdikleri memurlara hep tenbih etmişlerdir.

Âmil teriminin vali manasına da geldiğini ve hemen hemen her vilayetin başında ya amid veya amil'in bulunduğu-görülmektedir. Bazen vasal hükümdarların da amil sayıldığı anlaşılmaktadır. Zira Tacü'l-mülk Hezaresb'e Ehvaz âmîli dendiğini biliyoruz. Âmil kelimesinin umûmiyetle de memur manasına geldiğini Nizamü'l-Mülk'ün meşhur eserinden öğrenmek mümkündür. Gerçekten, bu Selçuklu veziri'nin devlette bir âmîl'e, iki veya daha fazla iş verilmesini tenkit ederken bununla umumiyetlede memuru kastettiği muhakkak olduğu gibi, "nedim" in âmîl tayin edilmemesi tezini savunduğu zaman da bunu kastettiği şüphesizdir.

Abbasî Halifesi Me'mûn: "Memleketimde ne zaman işlerin yolunda yürümediğini, bir yerde huzursuzluk çıktığını görsem muhakkak vergi memurlarının zulmünden dolayı böyle olduğunu bilirim" demektedir (Turtûşî, 1995: 380). İslâm devletlerinin kuruluş ve yükselme dönemlerinde rüşvete karşı çıkılmış, memurların gelirleri sürekli kontrol edilmiş, hatta göreve başlamadan önceki gelirleri öğrenilip (bu günkü mal beyanı gibi) sonradan artan gelirlerin hesabı sunulmuş, anormal bir gelir artışı varsa mal varlığının yarısına el konulmuştur. "Rüşvet ihtiyacı gidermek için

kullanılan bir iptir” (Turtûşî, 1995: 386) demişlerdir. Görünüşe göre, bütün bir vilâyetin vergilerini tahsil için bir âmil tâyin edildiği gibi, bir vilâyetin sadece bir nevî vergisini tahsil için de âmil tâyin ediliyordu. Zîra meşhur devlet adamlarından Muhammed Nesevî, Alp Arslan'ın tahta geçişi sırasında (1063) Basra vilâyeti'nin âmiliydi; topladığı vergilerle Sultan'ın nezdine döndü. Aynı devlet adamı bir ara Nişabur ve çevresi amillîği'ne tayin edilmişti; fakat vazifesi sadece bu bölgenin haracını tahsil etmektir Galiba asıl vazifesi Horasan âmidliğiydi. Bilindiği gibi, bu devlet adamı, bundan böyle daima "Amid-i Horasan" adıyla tanınır; böylece makam adı, asıl adını unutturur. Maliye müdürü vergileri toplarken halka zulmetmemelidir (Turtûşî, 1995: 172)

Bu hususta Alp Arslan zamanından bahseden diğer kaynaklardan da misaller vermek mümkündür; Ayrıca görüldüğü üzere, Kirman Selçuklu hükümdarı Kavurd ile birleşerek başında bulunduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na isyan eden Fazlaveyh'i te' dib etmek üzere harekete geçen Alp Arslan. Şiraz'ı aldığı zaman, buraya âmiller (ummal) tâyin etmişti. Bunun ifade ettiği mana, burasının Büyük Selçuklu İmparatorluğu ülkelerine katıldığı. Bu sebeple de buraya vergi tahsildarı (âmiller) dâhil gerekli Selçuklu memurlarının tayin edildiğidir. Bu münasebetle, hiç olmazsa Alp Arslan zamanında, bütün âmillerin bizzat hükümdar tarafından tâyin edildiğini öğrenmiş bulunuyoruz.

Nizâmü'l-Mülk eserinde yalnız vergileri toplamanın değil, topladığı vergileri hazineye teslim etmenin de âmil'e ait olduğunu açıkça kaydetmektedir. Ünlü vezîr, âmillik müessesesi'ne tahsis ettiği bir fasılda amiller'in vergi toplama vazifelerini nasıl yerine getirmeleri gerektiğini açıkça kaydetmektedir. Ona göre, tayin edilen âmiller' e halka, yani vergi mükelleflerine iyi muamele etmeleri; onların haracî ve öşrî vergileri mükelleflerden tatlılıkla istemeleri, hasad yapılmadan vergi istememeleri için talimat



verilmelidir. Zira âmîller zamanından önce vergi istedikleri takdirde, reaya sıkıntıya düşerler ve yetişecek olan mahsullerini yan fiyata satmak zorunda kalırlar; bu yüzden her şeylerini kaybederler ve yurtlarından göç etmeğe mecbur olurlar. Âmîller' e fakir düşüp, öküze ve tohuma ihtiyacı olan kimselere borç vermek suretiyle yüklerin hafifletmeleri talimatı da verilmelidir.

Nizâmü'l-Mülk'e göre, âmîller bu talimat gereğince hareket ettikleri takdirde, reâya evini barkını terk etmeyerek, yerlerinde kalırlar ve bütün ömürlerince rahat ederler. Bu tedbirleri kâfi görmeyen Nizâmü'l-Mülk daha da ileri giderek, âmîller meselesiyle bizzat hükümdarın ilgilenmesini, istemektedir. Ona göre, Sultan âmîller'in durumlarını ihmal etmemeli ve sorup soruşturmalıdır. Öyle ki, hükümdar, âmîllerden mevcut kaidelere aykırı hareket eden veya ra'iyet'ten fazla bir şey alan olursa, bunu geri aldirmek ve ra'iyet'e iade ettirmekle kalmamalı, (vazifesini kötüye kullanmış olan âmîl'i) azil ve reddetmelidir.

Nizâmü'l-Mülk bu suistimâllerin önlenmesine pek ehemmiyet vermektedir. Zira ona göre, âmîller'in suiistimalleri önlediği takdirde memleket (cihan) ve hazine bolluk içinde bulunacağı gibi bizzat hükümdar da uzun ömürlü olacaktır. Diğer taraftan suiistimâl yapanlar böyle cezalandırıldıktan sonra öteki amiller bundan ibret alacaklar ve artık mevcut kâdeleri ihlâl edemeyeceklerdir.(Nizâmü'l-Mülk, 1999: 7).

Devlete çöken fesadın birinci sebebinin maliye görevlerine hırslı kimselerin tâyin edilmeleri olarak görülürdü. Bu görevleri ibadet eder görünen hırsızlardan uysal ve doğru görünen uyanıklardan kurtarılmazsa ülkede düzen ve hoşnutluğun sağlanamayacağı görülmüştür (Turtûşî, 1995: 380).

Âmîller içinde geçen sadakalar amili her yıl sadaka vereceklerden sadaka

toplardı. (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 71).

### 3. 2. 4. Şihne (Emniyet Müdürü)

Zayıfı güçlünün elinden alıp adaletle hükmedecektir (Turtûşî, 1995: 173). Askerî vali, hükümdar temsilcisi, emniyet müdürü olarak görev yapan yüksek bir memurdur. Göreviyle ilgili işlere bakan daireye Divân-ı Şihnegi denirdi (Merçil, 1995: 51).

Bir başka kaynakta ise Şihne (Şahne) askerî yetkilere sahip validir. Şahneler genellikle kılıç ehli, yani asker kökenlidir. Askerî kökenli olmaları dolayısıyla da Türk kökenlidirler. Bu duruma göre Şihnelik makamına, gulâm sistemine göre yetiştirilmiş bir Türk komutanı getirilmesiydi. Üstelik Şihnelik makamı Türklerin İslâm medeniyetine getirdikleri yeni bir kurumdur. Şihnelere yaptıkları hizmetin karşılığı olarak maaş değil ikta verilirdi (Koca, 1977: 151).

### 3. 2. 5. Nâzırlık

Eyâlet memuriyetlerinden biri de, yine kalem ehlinden, yani İranlı olan nâzırlıktır. Bu kelimeye Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinde daha bu imparatorluğun ilk hükümdarı Tuğrul Bey zamanında rastlıyoruz: Bağdat'ta Abbasî Halifesi tarafından hil'at'lenip, camilerde adına hutbe okunması suretiyle hükümdarlığı resmen tasdik ve ilân edilen Tuğru I Bey, hükümet konağı ( dar'ul- memleke) tebrikleri kabul ettikten sonra, ilk işi Halife'nin iktasında "nazar" etmek oldu . Hükümdar, az bulduğu - Halife'nin, vezirinin ve diğer devlet adamlarının iktâlarını arttırdı. Bir kaynak, Mervanoğulları Devleti vezîriyken, Bağdad Abbasî Halifeliği'nin veziri olan İbn Cehir'in Halifelik divanı nâzırlığı için Meyyafarikin'den geldiğinden bahsedilmektedir(Köymen, 2001, 224).

Verdiğimiz bu iki misalin ilkinde kelimenin sadece “tetkik, teftiş ve kontrol”; ikinci misâlde ise, Büyük Divan = Vezirlik divânı başkanlığı manasına geldiği

görülmektedir (Köymen, 2001, 224).

Diğer taraftan, nâzır kelimesinin halifelik merkez teşkilâtında muayyen bir meseleyle meşgul olan bir makam sahibi için kullanıldığı görülüyor: Yukarıda bahis konusu ettiğimiz üzere, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda miras işleriyle Irak amidi meşgul olduğu halde, Halifelik divânı tarafından miras işleri için ayrı bir nazır tayin ediliyordu. Ayrıca belirtildiği gibi, Selçuklu İmparatorluğunun Irak âmîdi miras vergisinin alınmasını yasak etmiş bulunuyordu, hâlbuki halifelik mîras işleri Nazım İbnü'l-Attar, bir babadan kalmış bulunan boş kasanın kızına miras olarak intikaline itiraz etmiş, boş kasayı satmış, hazine hissesini aldıktan sonra geri kalan parayı kızına vermişti.

Şimdi de Alp Arslan zamanından misâller verelim: Tuğrul Bey'le evlenmiş olan Halife'nin kızını, bu Selçuklu hükümdarının ölümü üzerine Bağdad'a iade eden Alp Arslan, onunla birlikte, adına hutbe okutulması, Bağdad'da Nezaret'i yoluna koyması için, İbn Muvaffak'ı elçi olarak göndermişti. Onun yolda ölmesi üzerine, Alp Arslan, Halife'nin kızına refakat vazifesiyle nezaret işini meşhur Irak amidi Reisü'l-Irakeyn en-Nihavendî'ye vermişti (Köymen, 2001, 224).

Görüldüğü gibi, bu Selçuklu hükümdarı, hutbe, sikke ve tıraz işlerini başka bir elçilik heyetine havale etmişti. Nihavendî, Halife'nin kızına refakati ancak şiddetli ısrar karşısında kabul ettiği gibi, nezaret işini de Muzaffer adlı bir adamına havale etti. Muzaffer' in elinde Halifelik Divânına ve vezirine hitaben yazılmış mektuplar vardı. Halifelik veziri, her halde Selçuklu İmparatorluğu'ndan gelen bu mektuplar gereğince, Muzaffer'e, Irak "muamelat"ını teslim almasını ve kendisine taalluk eden nezâret ve idare işlerini yürütmesini istedi. Ayrıca görüldüğü üzere, adının Bağdad camilerinde hutbede zikredildiğini; yol kesen Lur Kürtleri'ni tenkil ederken öğrenen Alp Arslan, çok

sevinmiş, Halife'ye amid Ebu'l-Hasan Ali'yle 10.000 dinar; 200 kat ipek elbise gönderdikten başka; 10.000 dinar'la at, 10 katır verilmesini de Bağdad Nâzırına havâle etmişti (Mayıs-Haziran 1064).

İsfahan-Şiraz yolunda attan düşen ve bunu Hemedan halkına yaptığı kötü muameleye yoran Alp Arslan, Hemedan nazırı Ebu Muhammed Dihistani'ye bir mektup yazarak, Şer'î olmayan vergileri (dara'ib ve mukûs) kaldırmasını, halka iyi muamelede bulunmasını ve aldıklarını geri vermesini emretmişti (Ocak 1065) (Köymen, 2001, 224-225). (Köymen, 2001, 224-225).

### **3. 2. 6. Muhtesib**

#### **3. 2. 6. 1. Muhtesib'in Görevi**

Hisbe (belediye) işlerine bakardı. Ölçü, tartı, fiyat ayarları, çarşı ve pazarlarda satılan malın kalitesi, satıcıların hile yapmamaları için gerekli tedbiri alma görevlerini yürüten muhtesiblik, memleketin temeli ve adaletin neticesi sonucu ortaya çıkmıştır. Muhtesibler yukarıda sayılan görevlerinin dışında bir davranışta bulunurlarsa halk sıkıntıya düşer, pazarcılar istedikleri gibi alıp satarlardı.

“Sokak ve çarşılarda asayişî sağlamak, kanunlara açıkça muhalefet edenlerden, müşterileri aldatanlardan, vergisini ödemeyenlerden hesap sorarlardı” (Barthold, 1990: 249). “Muhtesibler çarşı ve pazarlarda uygunsuz ve sarhoş gezenleri de cezalandırırlardı” (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 33).

Muhtesibler görevlerini yaparlarken kadı'nın hükmünü almak zorundaydılar. Yani kadı ile muhtesib birlikte çalışırlardı (Sevim-Yücel, C. I, 1990: 375).

Bugünkü modern anlamda belediye zabıtasının görevini yapan muhtesibin de diğer devlet memurları için aranan genel şartlara uyması gerekirdi.

İyilikler yapılmadığında yaptıran, kötülükler yapılır olduğunda yapılmasını önleyen insanları hayra çağıran kişiye muhtesip denir. Bu işleri devlet görevi olarak yaptıranlar muhtesip, gönüllü görevli (Nâfile) olarak yaptıran Mütevavvi (fahri görevli) denir.

İdareci resmî memur olması dolayısıyla) farz işlerini yaptırmakla görevlidir. Bu onun resmî görevidir. Muhtesib'in belediye işleri olan bu işlerde tasarruf hakkı vardır. Görevini bırakamaz; başka şeylerle uğraşamaz. Fahri görevli ise başka işlerle uğraşabilir. Muhtesibler duyulan zarûret üzerine tâyin olmuşlardır. Kendisini tâyin edene cevap vermek, emirlere uymak zorundadır. Muhtesip açık iyiliklerden, terk edilen kötülüklerden bahseder. Kötülüklerin kalkması, iyiliklerin yapılması ve yayılması için emredebilir. Muhtesipler bu işlerin gereğini yaparlarken kendilerine yardımcıları alabilirler. Muhtesipler açık kötülükler yapanı, suçlular için belirtilen cezaları geçmemek üzere ta'zir cezasıyla cezalandırabilir. Gördüğü iş karşılığında hazineden maaş alır. Dinî hükümler dışında örfe âid hususlarda içtîhadıyla hareket edebilir, inisiyatifini kullanabilir. Meselâ sokaklarda oturana, işgal etme, sokaklara saçaklar ve balkonlar çıkartmak gibi hususlarda görüşü ne ise onu uygular (Mâverdî, 1994: 449 ).

“Hisbe (belediye) işlerindeki yargılama ile ilgili hükümlerde, genel yargılama ile fevkalâde yargılama arasında orta bir yer işgal eder” (Mâverdî, 1994: 450 ).

Muhtesib üç tür davaya bakar:

- a) Ölçü, tartı konularında eksik tartma, yanlış ölçme, fazla

alıp az verme konularındaki şikâyetlere bakardı.

b) Mal ve ücretlerdeki hileli ve karışık durumlara âit dâvâlara bakarlardı. İmkânı olmasına rağmen hak edilmiş bir borcu geciktirme hususundaki da dâvâlara bakardı (Mâverdî, 1994: 451 ).

Yani muhtesib, hazır ile gâib arasında olan veya yukarıdakilerin dışındaki bir dâvâyâ bakamazdı.

Dâvâlıyı yerine getirmediği görevliyi yerine getirmesi için zorlardı. Bu durum her dâvâda söz konusu değildir. Ancak muhtesib'in dinleyebileceği dâvâlarda, şikâyetlerde olur. Borçlunun durumu müsâit, borcunu da itiraf ediyorsa borcunu ödemeye zorlaması gibi durumları (Mâverdî, 1994: 451 ).

Muhtesib, itiraf edilen haklara âit dâvâlara bakar, inkâr ve kaçınmayı ihtivâ eden dâvâlara bakmazdı. Hâkim; inkâr edilen yerlerde deliller dinler, yeminler verdirirdi. Muhtesib ise delil dinleyemez, yemin verdiremezdi. Hâkimler ise tam yetkilidir.

Muhtesibler, alacaklar, borçlar ve bir takım sözleşme ve muâmeleler konusunda açıkça kötülüğü anlaşılamayan bütün dâvâları dinleyemez. Ancak açıkça bu tür dâvâlara bakma yetkisi verilmişse bakabilirdi. Bu durumda muhtesib'in içtihat yapan birisi olması gerekirdi (Mâverdî, 1994: 451).

Muhtesib baktığı dâvâlarda dâvâlı hazır olmasa da gıyabında iyiliği yapmasını, kötü işlerden kaçınmasını emredebilirdi. Emretmesi için kendisine, dâvâlı hazır olmasa da dâvâ arz edilebilirdi. Hâkimler ise, böyle yapamaz, dâvâlı hazır olmadan dâvâyâ bakamazlardı (Mâverdî, 1994: 452 ).

c) Hisbe (belediye) işlerindeki memur (muhtesib) devletin kötülükler konusundaki hususlarda himaye ve üstünlüğünü bahsettiği yetkiye hâizdir. Hâkimlerde ise bu yetki yoktur. Aslında zaten hisbe teşkilâtı devletin kendisine halkı korku ile yanlışlardan alıkonulması için kurulmuştur. Hâkimlik ise insaf, vakar ve mülâyimlik esasında görev yapar. Hisbe işleri sebebiyle muhtesib yumuşak davranamayacağı gibi haklara da tecâvüz edemezdi (Mâverdî, 1994: 452 ).

Muhtesiblik makamına incelediğimiz dört eserde geniş yer vermesine rağmen en detaylı bilgiyi Mâverdî'nin eserinde görmekteyiz.

### **Mâverdî'ye Göre Muhtesib'in Görevleri**

a. İyiliği emretme: Emri bi'l-Ma'ruf

1) Allah'ın haklarına (kamu haklarına) ait olanlar. Yani topluca yapılması gerekli emirler.

2) İnsanların haklarına ait olanlar. Umumî iyilikler (bir bölgenin su, ibadet işleri ile ilgili problemler gibi).

3) Allah ve kul hakları arasına müşterek durum arzedenler.

b) Hususî iyilikler.

İhmâl edilen hizmetlerde muhtesib, vazifeyi yapacak şahsın imkân ve kabiliyetini düşünerek yapmalarını emreder. Ama bu vazifeleri yapmayanları hapsedemez. Çünkü hapis bir hükümdür. Muhtesib, insanların birbiri üzerindeki haklarının yerine getirilmesinde çalışma görevidir. Akrabadan muhtaç olanına, diğerlerinden nafaka alıp vermek şeklindedir. Ancak hâkim fakir düşene akrabalarının ödemesi gereken nafakaya karar vermişse, muhtesib bu miktarın

ödenmesini emreder. Küçüklerde ve katillerde de durum aynıdır. (Mâverdî, 1994: 460 ).

c) Allah hakları ile kul hakları arasında müşterek durum arzedener. Kadınların bir erkekle nikâhlanmalarını istediklerinde, velilerin müsaâde etmelerini temin, kocasından ayrılan bir kadına süreye riâyette muhtesip süreye riayet etmeyenleri cezalandırırdı. Fakat velilerden nikâha izin vermeyenleri cezalandıramazdı. Nesebi sahih olan çocuğunu kovan babadan, zorla babalığını yapmasını sağlardı. Yani baba evlâdını reddedemez ve babaya çocuğunu kovması sebebiyle cezalandırabilirdi. Efendilerden kölelerine iyi muâmele etmeyenlerini, onlara güçlerinin yetmeyeceği işleri yaptırmamalarını emrederdi. Hayvan sahiplerinin; hayvanlarının yemine, tımarına dikkat etmemelerini, güçlerinin yetmeyeceği işlere koşmamalarını emrederdi. Yemi kısılan hayvanın yemini zorla verdirirdi ( Mâverdî, 1994: 460).

c1. Kötülüklerden uzaklaştırma

c2. Allah'ın haklarından olan yasaklar

İbadete âit yasaklar: Namazla ilgili hususlarda sünnet dışı bazı şeyler yapmak, ibadetin belirtilen şeklini değiştirmeyi amaçlamak gibi hususlarda cezaî müeyyideler uygulamaktı (Mâverdî, 1994: 461).

c3. Haram ve şüpheli işlerden men etme: İnsanları şüpheli işlerden men etme görevidir. (Mâverdî, 1994: 461).

c.4 Harama götürücü hileli işleri kontrol ve men etme:



Zîna ve haram satışı tarafların rızâsıyla da olsa dinî hükümlerin yasakladığı bir takım işlerdir. Bu kötü muâmelelerin yasaklandığı kesin ise muhtesib, yasak koyan hükümleri aynen uygular, suçun işlenmesini önler, duruma göre fâilleri cezalandırmayı emrederdi (Mâverdî, 1994: 475).

4. Yalnız insanların haklarından doğan yasaklar: Bir kimsenin komşusunun evine tecâvüz etmesi, komşu duvarlarına ağaçlar koyması, sınırı geçmesi gibi durumlardır. Bu konularda şikâyet olmazsa muhtesib'in re'sen el koyma yetkisi yoktur. Durum mahkemeye intikal etmezse olaya muhtesib el koyamazdı ( Mâverdî, 1994: 475 ).

#### **5. Muhtesib'in Çarşı ve Pazar Görevi**

a) Çalışmaların tam veya noksan olduğunu tespit: Doktor ve öğretmenlerin eksik veya noksan çalışmalarının denetlenmesi gibi.

b) San'atkârların güvenilir kimseler olup olmadığını tespit: Kuyumcuların, kumaş dokuyucularının, demircilik yapanların işlerinin denetlenmesi gibi.

c) Bir kısım san'atkârların işlerinin iyi olup olmadığını kontrol etmek: Bu kontrolü muhtesibler bizzat yaparlardı. Herhangi bir şikâyet olmasa da ammeyi ilgilendirdiğinden re'sen denetleme yetkileri vardı. Muhtesib gerekirse bu konularda meslekten men cezası da verebilirdi.

Muhtesibler insanların yiyecekleri ve diğer ihtiyaç maddeleri için ucuzlaştırma ve pahalılaştırma yönlerinde nârh koyamaz, fiyat tespiti yapamazlardı. İhtilâflı olan

şahısların rütbesi, muhtesibin ihtilâfa bakmasına engel teşkil etmezdi. İnsan ve hayvanların kısırlaştırılmasını yasaklama, kâhinliği, fala bakmayı, ammenin faydalanacağı yerlerde inşaat yapmayı yasaklama gibi hususlarda muhtesib yasağı makam ve mevkiîsi ne olursa olsun herkese yasak koyabilirdi (Mâverdî, 1994: 481 ). Yani muhtesip, kanunla belirtilen yanlışlıkların giderilmesi için yine kanunla belirtilen yetkilere haiz olduğu davalara bakar. Yoksa her yanlış olay karşısında kendisini karar verici mercî yerine koyup tedbirler alamaz, aldıramazdı.

Muhtesiplerin elinde selahiyet olmalıdır ; o da cemâati dolaşmak, kötülöklere mani olsun satıcı emânetleri gözetsin, sanat ustaları başkalarını yetiştirmeye devam etsinler, çiftçiler çiftçilikte gayret etsinler, hayvan besleyenler de onları çoğaltsınlar ( Yusuf Has Hâcib, 1991: 400).

### 3. 3. 6. 2. Muhtesip Olmanın Şartları

“Muhtesiblik işi Padişah’ın has adamlarından (havâs) birine, bir hadîme veya hiç kimseye müsamaha etmeyen kişilere ( çoğu zaman bir Türk’e ) verilirdi” ( Nizâmü’l-Mülk, 1999: 33) demekle muhtesiblik makamının önemini ve halk açısından gereğini vurgulamıştır. Hür, âdil, dinî konularda görgü, cesaret ve sertlik sahibi; açık kötülöklere bilen biri olmalıdır.

Eyâlet memuriyetlerinden bir diğeri de, ekseriya kılıç ehlinden birine şu halde bir Türk'e tevcih edilen "muhtesiblik"dir. Görebildiğimize göre, bu makam, Alp Arslan zamanında, bir defa o da bir Türk'ün evinden çıkan şarkıcı kadına ait udun tellerinin müteassib bir vaiz tarafından kılınması üzerine çıkan karışıklık dolayısıyla geçer. Nizâmü'l- Mülk eserinde muhtesiblik'ten iki fasılda bahseder. O, bizi burada asıl alakadar eden ilk fasılda, Kadı, hatib ve muhtesib'lerin vazife ve selahiyetlerini ele alır.

Nizâmü'l-Mülk'e göre, her şehre bir muhtesib tayin edilmelidir. Vazifesi, terazileri ve fiyatları kontrol etmek, alışverişlerin doğru yapılıp yapılmadığına bakmak, etraftan (şehir dışından) getirilip pazarlarda satılan bütün şeylere bilhassa dikkat etmektir. O, böylece satışlar esnasında hile yapılmamasını, dirhemlerin dürüst tutulmasını temin eder; "emr-i mâruf ve nehy-i münker" i yerine getirir(Köymen, 2001, 225).

Nizâmü'l-Mülk bundan sonra bu vazifelerini hakkıyla yapabilmeleri için, hükümdarın ve diğer üst memurların muhtesibleri desteklemeleri lüzumunu belirtir. Ona göre, muhtesiblik, devletin temellerinden biri ve adaletin bizzat tecellisidir. Eğer hükümdar, bundan başka türlü hareket ederse (muhtesip'i destekleme işini ihmal ederse), fakirler muzdarip olurlar; pazarcılar istedikleri gibi satın alır, istedikleri gibi satarlar; adaletsizlik aşikar bir hal alır, adalet terk edilir.

Sözü bu makama kimlerin tayin edildiğine getiren Nizâmü'l-Mülk eskiden hükümdarların bu makamı daima ya has adamlarından birine, ya da bir hadimine, veyahut da hiç kimseye müsamaha etmeyen ihtiyar bir Türk'e verdiklerini, bu suretle işlerin adalet üzerine olduğunu ve İslâm'ın temellerinin sağlam bulunduğunu kaydetmiştir.

#### **7. 2. 6. 3. Muhtesiblik İle Fevkalâde Mahkeme (Mezâlim) Arasındaki**

##### **Benzerlik**

Her iki teşkilât ve başkanları kesin şecââte, iktidârın üstünlüğüne dayanan konuları, amme işlerini yürütürlerdi.

Amme menfaati sahasındaki ihtilafları, münâkaşaları, işittikleri açık düşmanlıkları, kötülükleri önlerlerdi (Mâverdî, 1994: 452 ).

#### **4. 2. 6. 4. Muhtesiblik İle Fevkalâde Mahkeme (Mezâlim) Arasındaki**

##### **Farkları**

a) Fevkalâde yargı memurluğu, hâkimliğin âciz kaldığı yerlerde o işleri görmek için kurulmuşken; hisbe ( muhtesiblik ) memurluğu, hâkimlerin görevlerini hafifletmek için kurulmuştur. Bu sebeple fevkalâde yargı hâkiminin rütbesi en üst, hisbeninki ise en aşağıdır.

b)Fevkalâde yargı görevlisi, hâkimlerin ve muhtesiblerin görevlerini yapabilir.

Hâkimler fevkalâde yargılama görevlisinin işine bakamaz. Kendi işine ve muhtesibin işine bakar. Muhtesib ise yalnız kendi işine bakar. Fevkalâde yetkili hâkiminin baktığı işe ayrıca muhtesibler bakamazdı. (Mâverdî, 1994: 453 ).

### **3. 2. 7. Kadılık**

#### **3. 2. 7. 1. Kökeni**

İslâmın ilk yıllarından itibaren adliye teşkilâtının gereği olarak kadılar görevlendirilmişler ve zamanlarının örnek insanları olmuşlardı. Özellikle Hz. Ömer hem adâletin timsali görülmüş ve kadılık müessesesini kurumsallaştırmıştı. Bu anlayış tüm müslüman Türk devletlerine sirâyet etmişti.

Alp Arslan zamanında kadılık müessesesi hakkında öteki müesseseler kadar da bilgimiz yoktur. Görünüşe göre, bir taraftan hükümdarın en yüksek yargıç olarak davalara bakması ve ayrıca re'sen hükümlerinden başkalarının malını ele geçirmek için kullanılan bir baskı yöntemi olup, bu yolla özellikle devlet zararına zenginleşmiş olan vezir ve öteki devlet memurlarından para ve mal alınırdı. Bu müsadereyi uygulamak için oluşturulan kuruluşa da Divan-ı Müsâdere denirdi. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Selçuklularda da müsadere Divânı'nın varlığını görüyoruz. Nitekim Sultan Muhammed Tapar devrinde müstevfi olan Zeynü'l-Mülk, görevinden uzaklaştırılıp hapse atıldığı zaman malları müsadere ve evleri yağma edilmişti. Irak Selçuklular zamanında ise bu uygulamaya daha sık rastlıyoruz. Buna sebep olarak da Sultan Sencer'in Irak

Selçuklu Sultanı Mahmut'un hissesine düşmüş olan arazinin bir kısmını kendi Divân-ı Hass'ına alması ve bir kısmını da başkalarına ikta etmesiyle bu hass emlaktan devlet hazinesine giren gelirin kalmamasıdır.

Arada eski İran ve İslâm tarihinden birkaç misâl verdikten sonra tekrar Selçuklu devrine dönen Nizâmü'l-Mülk, hükümdarın yargı vazifesini bizzat yapması tezini savunmakta, ancak hükümdar Arapça bilmeyen bir Türk veya İranlı olduğu ve Şeriat ahkâmını öğrenmemiş olduğu takdirde, memuriyeti vekâleten icrâ edebilmesi için, tabiatıyla bir vekile ihtiyaç olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, bütün kadılar, padişahların vekilleridirler (naiban).

Bundan sonra padişahlara hitabeden Nizâmü'l- Mülk, kadıları desteklemelerini. Onların şöhret ve debdebelerinin mükemmel olmasını tavsiye etmekte; bu tezine delil olarak dabu defa onların Halife'lerin vekilleri olduklarını ve onların alametini taşıdıklarını ve padişahın memurları olduklarını ileri sürmektedir (Köymen, C. 3, 1992: 228).

### **3. 2. 7. 2. Kadıların Görevleri ve Maiyetleri**

İslâm hukukuna göre genelde Hanefî ve Şafîî hukukuna göre hüküm verirlerdi. Bunlardan başka bazen evkaf mütevelliliği, bazen de müderrislik, müftülük, hatiplik, imamlık yaptıkları bilinmektedir. Zaman zaman da elçilik görevi de yapmışlardır (Udum, 2005: 310).

“Memurların kadıyı desteklemeleri, kadı sarayında itibarını gözetmeleri gerekir. Eğer bir kişi güçlük gösterir mahkemede hazır bulunmazsa ne kadar haşmetli olursa olsun, sertlik ile zor kullanarak makamında hazır etsinler” (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 29) demekle kadıların itibarlarının korunmasının adaletin sağlanmasında ve suçluların mahkemeye karşı gelmelerinin önlenmesinde caydırıcı tedbirlerin alınmasının gereğini

vurgulamıştır. Mülâyim denen yardımcıları, kâtipleri ve muhızrlar bulunurdu.

### 3. 2. 8. Hatiplik-İmamlık

İmamet; şehirlerin yaşaması, insanların korunması demektir. Allah önderliğinin mesuliyetini yüklenen, fazilet sahibi kimselere itaat edilmesini şart koşturmuştur (Turtûşî, 1995: 161). “Yöneticiye en çok nasihat ve itaat etmesi gerekenler güzel huylara sahip dini bilen insanlardır. Çünkü din ancak bir idareci ile ayakta kalır. Huzurlu bir hayat, nimetlerin devamı, ırz ve namusun korunması ise ancak din ile mümkündür (Turtûşî, 1999: 61)”.

Nizâmü'l-Mülk, camii ve mescitlerde namaz kıldırın hatiplerin dindar ve Kur'an bilen kişilerden seçilmesi gerektiğini, çünkü namaz işinin nazik bir iş olduğunu, eğer namaz kıldırının namazı bozuk olursa bütün Müslümanların namazının bozuk olacağını belirtmiştir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 31).

Din işlerini araştırıp, farzları ve sünneti gözetmek, yüce Allah'ın emirlerini yerine getirmek, din âlimlerine saygı göstermek, geçimleri ve yaşamları için gerekeni Beytü'l Mal'dan ayırıp temin etmek padişahlara vaciptir diyen Nizâmü'l-Mülk; hükümdarın haftada bir iki defa din âlimlerini huzura davet etmeli, onlardan Kur'an ve hadis dinlemeli ve peygamber kıssalarını duymalıdır demektedir (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 43).

Selçuklularda gerek imparatorluğun doğrudan doğruya hâkim olduğu sahalarda, Gerekse vasal olan devletlerin hâkim oldukları sahalarda, Cuma namazlarında metbu hükümdar adının zikredilmesine, hâkimiyet sembolü olarak ne kadar ehemmiyet verildiğini bilinmektedir. Nizâmü'l - Mülk, hatiblik müessesesini bu bakımdan hiç ele almıyor ve hatibi sadece cumaları namaz kıldırın bir din adamı sıfatıyla kıymetlendiriyordu. Gerçekten, kadılık müessesesi hakkında verdiği –yukarıda

naklettiğimiz- bilgiyi müteâkip hatipliği ele alan Nizâmü'l-Mülk, camilerde namaz kıldıran hatiplerin de dindar ve kur' an bilir kimseler arasından seçilmesini istemektedir. Ona göre, namaz, işi nazik bir iştir ve Müslümanların namazları onlara bağlıdır. İmamın namazı bozuk olursa, bütün cemaâtin namazları da haleldar olurdu (Köymen, C.3, 1992: 228).

Her dört eserde de devlet ve din büyüklerine itaat öğütlenmekle birlikte din Büyüklerine karşı gösterilecek saygı ve itaat Turtûşî'nin ve Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde geniş yer bulmuştur. Toplumun ve sultanın itaat etme zorunluluğu bulunduğu din adamları her konuda bilgili, görevinin bilincinde olan, topluma yol gösterici ve örnek vasıflı biri olmalıdır. Söz ve icraatları uyumlu olmalı ki halk onun izinden giderken çelişki ve ikilemler yaşamassın.

### **3. 2. 9. İktâ Sahipleri**

#### **3. 2. 9. 1. İktâ Sisteminin Kökeni**

İktâ sistemi; Hititler'den itibaren kullanılmaya başlanmış, İslâm âleminde ilk defa Hz. Ömer zamanında kullanılmış sonraki dönemlerde tüm Müslüman devletlerde kullanım alanı bulmuştur.

İktâ kelimesi, Arapça kat (kat'a) kökünden türetilmiştir. Kelimenin çoğulu iktâat'tır. Kesmek, ayırmak, parçalamak, koparmak, kesip devirmek,, kat etmek, padişahın toprak bağışlaması, toptan ihale ve delil göstererek susturmak gibi anlamlara gelmektedir (Uçmaz, 2007, 123).

Terim anlamı ise belli yerlere ait devlet gelirinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak, kumandan, asker ve sivil devlet adamlarına terk ve tahsis edilmesidir. Dolayısıyla iktâ, vazife karşılığında meliklere, emirlere, vâlilere, komutanlara, hassa

ordusu askerlerine ve tımarlı sipahilere verilen topraklara denilmiştir. Bütün bu tanımlardan anlaşıldığı üzere iktâ sistemi; hassa ordusu askerleri ile taşrada oturup askerlik hizmetinde bulunanlara verilen ve onların nâmına tescil edilen topraklardır ( Uçmaz, 2007, 114-115).

Tarihî seyir içinde kazandığı kurumsal anlamıyla iktâ; devlet başkanı ve onun adına yetkili bir kurum tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla, maden ocağı ve benzer kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfak) veya faydalanma (intifa, istiglâl) hak ve imtiyazlarının, ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin belirli şartlar çerçevesinde uygun görülen kimselere verilmesini ifade etmiştir( Uçmaz, 2007, 114-115).

İkta sistemine göre, arazinin kökeni devlete ait olmakla birlikte, görev ve başarı karşılığında bir kısım arazinin sivil ve askerî erkâna bir takım vesikalarla tahsis edilmesidir. İkta sahipleri belirlenen vergilerini ödemek şartıyla bu araziyi işletirlerdi (Uğur, 1983: 120).

İktâ sahiplerinin isimleri, künyeleri ve ikta gelirleri dîvan defterine en ince ayrıntısına kadar kaydedilirdi (Uğur, 1983: 20). İktâ sahibi memurlara Gumâşteğân denirdi. Diğer toprak sahiplerine ise mutasarrıf denirdi (Nizâmü'l-Mülk, 2003: 17).

İktâ sahipleri, her hangi bir sebepten dolayı azalan askerler olursa onu devlete zamanında bildirmek zorundaydılar. Aksi halde cezalandırılırlardı. “İktâlar daha çok hükümdarların tahta yeni çıktıkları merâsimlerde (cülus), ya da zaferlerden dönüşlerde verilirdi. Yeni ele geçirilen topraklar divân defterlerine kaydedilir ve sultanın uygun gördüğü kişilere tevcih edilirdi (Uçmaz, 2007, 161).

Küçük iktâlar, iktâ sahibinin ölümünden sonra çocuklarına verilebilirdi; ancak, çocuk küçük ise büyüünceye kadar iktayı idare edecek birisi ona vekâlet eder, ölen



iktâ sahibinin oğlu olmadığı takdirde ise kardeşine veya kölesine verilirdi. Bütün bir ülke bir kişiye iktâ olarak verilmezdi. Büyük iktalar ölümden sonra başka bir kişiye geçmezdi.

Hatta çoğu zaman büyük iktâyaya sahip olanlar bunları hayatları boyunca koruyamayabilirdi (Uçmaz, 2006, 164).

İktâ sahipleri kendi iktalarında yaşayan halktan “Büyük Dîvân” tarafından tespit edilen oranda, belirtilen zamanlarda vergi alırlardı (Mal-i Hak) (İ. A. C. V, 1997: 952).

Ellerinde iktâ bulunan iktâ sahipleri (mukâta'an), reâyâyaya nasıl davranacaklarını, kendilerine tebliğ edilen (tefviz) vergi havalesini nasıl alacaklarını çok iyi bilenlere verilirdi. Vergi toplama işinin iyilikle olmasına özel bir önem verilirdi. Nizâmü'l-Mülk “İktâ sahipleri, vâliler ve Şihnelerin hükümdarın gazabından emin olmaları için mutlaka iyi davranmalıdırlar (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 23)” demektedir. Yine Nizâmü'l-Mülk: “İktâ sahiplerinin, âmillerin sağlam ayak basmaları, yerleşmeleri ve reayâyaya sıkıntı vermemeleri için 1-2 yılda padişah tarafından değiştirilmeleri vilayeti mamur edecektir “ (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 71) demektedir.

Daha önceleri bazı Müslüman ülkelerde gulâmlara ve orduya hazineden para ödenirken (Gazneliler bunun son örneğidir) Selçuklulardan itibaren bunlara toprak verilmeye başlandı (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 71).

Ancak iktâ sistemini en iyi uygulayan devlet, Büyük Selçuklular ve meşhur vezirleri Nizâmü'l-Mülk olmuştur. “Eyyübîler ve Memlûkler de iktâ sistemini Büyük Selçuklulardaki şekliyle uygulamışlardır” (Keleş, 1998, 8).

### **3. 2. 9. 2. İktâ Sisteminin Faydaları**

- a) Devlet para harcamadan kalabalık bir ordu besleyebiliyordu.
- b) Üretimin arttırılması sağlanıyordu ve arazinin boş kalması engelleniyordu.
- c) İktâ askerleri vasıtasıyla devlet otoritesi ülkenin en ücra köşelerine kadar

yayıyordu. Çünkü iktâ askerleri barış zamanlarında buldukları yerlerin asayîşini sağlarlar, karakol görevi yürütürlerdi.

d) Bu sistem sayesinde kalabalık bir ordu ülkenin her tarafına yayıldığından topluca isyan etmeleri engelleniyordu.

e) Bu sistemle arazi dağıtımı merkezi sistemin kontrolüne alınıyordu

Göçebelere yer bulunuyor ve onların başı bozuk ve kontrolsüz yaşayarak toplum ve devlet düzenine zarar vermeleri engelleniyordu ( Uçmaz, 2007, 143-144).

### **3. 2. 9. 3. İktâ Sahiplerinin Halka Karşı Tutumları**

Memurlar (gumaşteğân), iktâ sahipleri, gulâmlar hususunda bu dünyada iyi ad sahibi olmak, öteki dünyada kurtuluşu sağlamak için, ihtiyatlı davranmışlardır. Sağlam ayak basmaları, yerleşmeleri ve sıkıntı vermemeleri için 1-2 yıla kadar âmiller ve iktâ sahipleri değiştirilmelidir. Reâya'ya karşı dürüst ve iyi davranmalıdırlar ki, vilâyet mamur kalsın (Nizâmü'l-Mülk, 1999: 29).

Eğer bir nahiyeden, bir raiyetten haraplık ve dağılma âlameti verirlerse, bunları belki de gazez sahiplerinin yaptıkları şüphesi uyanırsa, padişah kendi adamlarından birini ansızın göndermelidir. O kimse o nahiyede bir ay dolaşmalı, memurluk ve viranlık bakımından vilâyet ve şehrin durumunu öğrenmeli, iktâ sahibinin (muktâ) raiyetin, âmilin durumunu sormalı, memurların ne mâzeret ve bahâne gösterdikleri hususunda doğru haberi getirmelidir. Cihanın mamur kalması, raiyetin de fakir düşmemesi ve yurdundan olmaması için padişaha bu farz lâzımdır ( Nizâmü'l- Mülk, 1999: 93 ).

İktâlarda mevcut olan esnek mülkiyet anlayışı çerçevesinde iktâ sahipleri, hizmetlerinin devamı şartıyla maaşlarını bu toprakların vergilerinden alan memur konumundadırlar. Bu nedenle iktâ sahipleri vilâyetlerde devletin memuru olduklarından merkezi hükümetin denetimi ve teftişleri dolayısıyla halktan fazla talepte bulunmamışlardır. Kendilerine arazi ikta edilenler, yalnız belli miktarda vergi almaya yetkili olup, bundan başka bir yetkiye sahip değillerdi ( Uçmaz, 2007, 160).

İktâ; başlangıçta askerlerin maaş ve masraflarını karşılamak üzere arazi sahiplerine verilirken; Büveyhîler döneminde 946 yılından itibaren, askerlerin maaşlarının düşmesi ve isyan etmeleri üzerine ikta sahipleri yerine bu kez askerlere verilmeye başlanmıştır (Keleş,1998,6).

Türkiye Selçukluları ise, araziye büyük toprak parçaları halinde ikta yapmayarak büyük toprak ağalarının ortaya çıkmasını engellemeyi düşünmüşler ve bunda da bir ölçüde başarılı olmuşlardır.

Görüldüğü gibi devlete kaynak sağlayan maliye memurları ve ikta sahiplerinin yöreye tam alışmadan 1-2 yılda yerlerinin değiştirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kökeni hangi millet ya da devlete dayanırsa dayansın, Hz. Ömer zamanında İslâm devletlerinde ilk örneklerine rastladığımız iktâ sistemini Müslüman Türk devletleri olarak geliştirmişlerdir. Bu sisteme en fazla katkı sağlayan ve aynı zamanda iktâ sisteminden en fazla faydalanan Büyük Selçuklu Devleti olmuştur.

### **3. 2. 10. Zekât Memurluğu**

#### **3. 2. 10. 1. Zekât Memuru Olacak Kişilerde Aranacak Şartlar**

Hür, âdil, Müslüman (eğer tam yetkili zekât memuru ise Müslüman olması şartı aranır), ve zekât hükümlerini bilen birisi olmalıdır. Muayyen miktarlarda toplanmak üzere işleri takip e yürütme (Tenfîz) yetkisi verilmişse zekât memuru olacak şahıs zekât verilmesi gereken fakir kimselerden seçilmezdi (Mâverdî, 1994: 219).

### **3. 2. 10. 2. Zekât Memurunun Görevleri**

a) Zekâtı hem toplamak hem de dağıtmak için tâyin edilir. İki işte de yürütme görevi mevcuttur.

b) Zekât toplamaya tâyin edilen memura taksim ve dağıtma yetkisi verilmezdi. Her iki yetkiyi taşıyan memurun taksimi geciktirmesi günah olarak yorumlanırdı. Taksim yetkisi başkasına aitse, toplamaya görevli memurun topladığını o şahsa vermesi gerekir.

c) Zekât işleri için genel bir tâyin yapılır. Zekâtı toplayan kişiye zekâtı vermemek emre itaatsizlik olarak yorumlanır ve vermeyenler cezalandırılırdı ( Mâverdî, 1994: 219).

d) Zekât memuru âdil kimse dahi olsa verilen zekâtın alındığı hususunda şahit olarak dinlenemezdi. Mal sahibi zekâtını verdiğini iddia ederse, zekâtı vermez. Eğer zekât toplama işinde memur töhmet altında bırakılırsa zekâtı verene yemin ettirilir. Mal sahibi zekâtın dağıtılması hususunda istekte bulunursa memur bu isteğe bağlı değildir. Zekât memuru zekâtı aldıktan sonra mal sahibinin istediği an dağıtmak zorunda olmadığı gibi, zekât memurunun da mal sahibinden istediği an zekât isteme hakkı yoktur. Yani zekâtın dağıtılmasında zekât mükellefinin etkisi yoktur (Mâverdî, 1994: 332).

### **3. 2. 11. Fey ve Ganimet Memurları**

#### **3. 2. 11. 1. Fey ve Ganimetin Anlamları**

Fey; gayri Müslimlerden savaş yapılmaksızın anlaşma yoluyla alınan yüklü miktardaki paradır. Ganimet; ise gayri Müslimlerden savaş sonunda galip geldikten sonra alınan her türlü kıymetlerdir. Yani fey ve ganimet müşriklerden alınır. Bu işle memur olanlar bu işin toplanması işini, zekât dağıtma gibi istediği şekilde yapamaz. Halifenin ya da yetkili şahsın görevlendirmesi ile yapar. Yani zekât ile ganimet ve Fey'in sarf olunacağı yerler ayrı ayrıdır (Mâverdî, 1994: 241-242).

### **3. 2. 11. 2. Fey Memurunda Bulunması Gereken Özellikler**

Güvenilir olmak, şecaât ve cesaretli kimse olmak. Ayrıca idarî yetkisine göre başka özelliklerde aranır.

### **3. 2. 11. 3. Fey Memurlarının Çeşitleri**

Fey mallarının miktarını, dağıtılış şeklini belirtmek üzere görevlendirilen memurlar: Harac ve cizye vergileri koymaları gibi. Bu grup fey memurunun memur olabilmesi için; hür, Müslüman, dinî hükümleri bilen, içtihat yapabilen (İslami hukukta bulunmayan konuları benzerlerine dayanarak ve yorum yaparak çözmeye-içtihat yapabilen), hesap işlerine vâkıf biri olmalıdır.

a) Kararlaştırılan Fey mallarını toplamakla görevlendirilen memurlar: Bunların da hür, Müslüman, hesap işlerine vâkıf olmaları gerekir ancak müçtehit olma şartı aranmaz. Çünkü bunun görevi yalnızca başkalarının kararlaştırdığı işleri yapmaktır. Yorum getirme meselesi ile karşılaşmaz, karşılaşsa da çözüm mercî kendisi değildir. Yani genel bir idarecidir.

Turtûşîn'in yukardaki açıklaması bu günkü ülkelerin vergi toplama usullerine bir cevap olacak kadar açıktır. Devlet alabildiğinden yüksek oranda vergi aldığından birçok ülkede halkın vergi kaçırdığı görülmektedir.

b) İdareciliği özel olur: Bir hususta Fey mallarına özel olarak memur edilir.

Yetki verilen bunun gibi memurların hukukî durumları naiplik gibidir. Hür, Müslüman ve hendeseyle vâkıf olması şartları aranır. Zimmî ve köle olması caiz değildir. Çünkü bir nevî özel Fey memurunun da idareciliği söz konusudur. Eğer nâib olarak düşünülürse köle olabilir. Aynen bir işe görevlendirilmiş zımmet ehlinde cizye mallarından harac almaksa memur zimmî olabilir. Topladığı vergiler zimmîlerle beraber Müslümanlarla da ilgiliyse (arazi sahiplerine konan öşür gibi) ibadettir (Mâverdî, 1994: 248).

### 3. 2. 12. Haraç Memurluğu

Devlet hazinesinin önemli gelir kaynaklarından birisi de haraç olup haraç toplarken dikkat edilecek hususlar ve haraç memurlarının dikkat etmeleri gerekli esasları Turtûşî ve Mâverdî'den öğrenmekteyiz (Turtûşî, 1995: 334). “Haracı adalet kadar hiçbir şey arttıramaz, zulüm kadar da azaltamaz. Beldelerin harap, arazilerin telef oluşunda, tebânın mahvolup, haracın elden çıkışında en büyük etken zulümdür (Turtûşî, 1995: 334)” demekle haraç toplarken dikkat edilmesi gereken ince noktayı yani zulüm ile işin gereği miktarın karıştırılmamasının gereğini vurgulamaktadır.

Haraç verenlere yüklenip, yeryüzünü imar edişlerini engelleyen sultan; kendi etini parçalayıp aç kaldığında yiyen zavallı adama benzer. Bu adam bir yandan kuvvetlenirken öbür yandan çökmektedir. Çünkü açlık acısını bastırıyorum diye kendi nefesine verdiği ceza ve cefanın maliyeti, doymak adına yaptığından daha büyüktür. Tebâsına gücünün üstünde bir haraç yükleyen kral evinin çatısını bizzat evinin duvarlarından aldığı toprakla sıvayan, çadırının direğini düzgün olsun diye kesip incelten adam gibidir. Sonunda ev çökecek ya da çadır yıkılacaktır (Turtûşî, 1995: 334).

Turtûşînin yukardaki açıklaması bu günkü ülkelerin vergi toplama usullerine bir cevap olacak kadar açıktır. Devlet alabildiğinden yüksek oranda vergi aldığında birçok ülkede halkın vergi kaçırdığı görülmektedir.

Yönetim şekli ne olursa olsun ve hangi devirde hüküm sürmüş olursa olsun dünyanın bütün devletlerinde vergi toplama anlayışı adeta mecburiyettir. Burada sözkonusu olan devletin ne kadar vergi aldığı değil, verginin usulüne uygun ve âdil olup olmadığıdır. İslâm hukuku, vergilerin toplanmasındaki esas ve usulleri belli bir sisteme bağlamış ve bu vergilerin toplanması için görevlendirdikleri memurların çok vergi değil, âdil vergi toplamaları hususunda hem eğitilmişler ve hem de göreve gönderilirken de uyarılmışlardır. Uyarıları dikkate almayan memurlar ; ister Gayri Müslîmlerden, ister Müslîmlerden aldıkları vergilerde olsun usulsüz davranmışlarsa şiddetle cezalandırılmışlardır. Türk devlet geleneğinde de devletin asıl görevi yönettikleri üzerinde her bakımdan âdil bir egemenlik oluşturmaktır. Devletin vergi hukuku da dâhil olmak üzere tüm alanlardaki hukuku bu ekseninde değerlendirilmiştir.

Haraç memurluğu da İslâm devletlerinin titiz seçtikleri memurluk olmuştur. Çünkü İslâm hukukuna göre Gayri Müslîmler, İslâm milletine emânettir. Emânet de İslâm dininde en fazla dikkat edilmesi gereken bir konudur.

## **ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜN DEĞERLENDİRİLMESİ VE ESERLERİN KARŞILAŞTIRILMASI**

Üçüncü bölümü değerlendirdiğimizde şu sonuçlara varabiliriz;

genel sonuçlar açığa çıkmaktadır.

- a) Merkezdeki teşkilâtların temsilcileri taşra teşkilatında kurulmuştur.
- b) Asıl yük ve sıkıntısı taşra teşkilâtı memurlarındadır.
- c) Adalet teşkilâtına özel önem verilmiş ve devlet otoritesinin ülkenin her tarafına yayılması için taşra teşkilâtını çok iyi teşkilâtlandırmıştır.
- d) Sıkı bir denetim mekanizması kurulmuştur. Bu denetim hem devletin memurları üzerinde hem de devlet memurları eliyle halk üzerindedir.
- e) Belediye ve emniyet işlerine çok fazla önem vermiş ve bu görevlileri atarken liyakat, tecrübe ve insanî özelliklerin çok daha iyi olduğu kişiler arasından seçilmesine özel önem vermiştir.
- f) Vergi, haraç ve ganimet toplama işinde oldukça titiz davranılmakta olup burada halkın ödeme gücü ile kötü niyetli kişilerin gelirlerini saklama ve kaçırmaları arasındaki ince farka dikkat çekilmiştir.
- g) İncelediğimiz her dört eserde de devletin gelir kaynaklarına özel bir önem verilmiş ve bunların âdil toplanması ve yerinde kullanılmasına dikkat edilmiştir.
- h) İncelenen her dört eserde de kara günler için hükümdarın muhakkak hazırlıklı olması gerektiği üzerinde durulmuştur.
- i) Her dört eserde de muhtesiblik ve vâliliğe özel bir önem verilmiş, görevleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir.



## SONUÇ

Tezimizin ana konusunu teşkil eden ve zamanlarının en önde gelen âlimleri tarafından kaleme alınan eserler incelenerek, üst düzey devlet görevlileri hakkında hem araştırma yapılmış ve hem de eserlerdeki bilgiler karşılaştırılmıştır.

Çalışmamızın giriş bölümünde siyâset hakkında genel bilgiler verilmiş, inceleme konumuzu oluşturan eserlerin yazarları hakkında bilgiler verilmiş, eserler hem fizikî yönden hem de içerik yönünden değerlendirilmiştir. Giriş bölümünde siyâset hakkında bilgiler verilirken de görülmüştür ki; insanlığın başlangıcından bu güne siyâset varolmuştur. Tüm ülkelerde olduğu gibi Müslüman devletlerde ise siyâset kavramı oldukça gelişmiştir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden eserlerin yazarlarına dikkat edilirse bunların devletin en üst kademelerinde devlete hizmetlerde bulunmuşlar hem de kendilerinden yüzyıllar sonrasına faydalı olacak eserler kaleme almışlardır.

Siyâset-Nâmeler devrin hükümdarlarına üst düzey devlet görevlileri tarafından verilen çözüm önerileri, bir çeşit devleti kurtarma reçeteleridir. Devletin üst düzey memurları tarafından kaleme alındıklarından dolayı yazdıkları eserlerde oldukça önemli bilgiler vardır. Siyâset –Nâmeler her ne kadar da zammın devleti için çareler arayan reçeteler gibi anlaşılabilir da, kendilerinden yüzyıllar sonrasına ışık tutacak kadar kıymetli bilgileri de gelecek kuşaklara aktarma görevlerini de üstlenmişlerdir. Siyâset-Nâmeler sadece devleti çöküntüden kurtarmak için yazılmamışlardır. Devletin gücünü korumak, daha güçlü olmasını sağlamak veya devletin aksayan yönlerini belirtmek amacıyla da yazılanları vardır.

İncelediğimiz eserler bize ortaçağ İslâm devletlerinin istişâreye önem verdiğini, tecrübeli devlet adamlarının görüşlerinin dikkate alındığını göstermesi bakımından da

önemlidir. Siyâset- Nâmeler sadece siyâsî ve idarî yönden değil; sosyal, kültürel ve sanat yönünden de değer taşırlar. Çünkü siyâset-Nâmeler aynı zamanda bize geçmişten kalan edebi eserlerdir. Giriş bölümünde incelediğimiz yazarların hayatları okunduğunda görülecektir ki yazarlar zamanın hem iyi birer devlet yöneticileridir, hem de alim derecesinde bilgilidirler.

Birinci bölümünde memurlar hakkında genel bilgiler verilmiştir. İncelediğimiz dört eserde de devlet memurlarında aranan özellikler hemen hemen aynıdır. Bunda ortak bir İslâm kültürünün oluşmasının ve hepsinin de beslendiği kaynağın aynı zamanda Türk devlet geleneği olmasının yanında her dört eserin yazarının da ideal devlet yönetimi ve yöneticilerinde bulunması gereken özellikleri titizlikle ele almalarının rolü büyüktür. İncelenen eserlerde devlet memurlarının genelinde bulunması gereken ortak özelliklerde doğru sözlü, tecrübeli, protokol kurallarını iyi bilen ve işinin ehli insanların istenmesidir. Yusuf Hâs Hacib'in eserinde Türklük özellikleri daha çok dikkat çekerken, Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde Türk-İslâm kültürünün yanında İranlılık ( Fars Kültürü ) özellikleri de devlet memurlarında aranan özelliklerde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Mâverdî'nin ve Turtûşî'nin eserlerinde İslâm hukukuna ve Sünnî mezheplerin görüşlerine dah a fazla yer verilmiştir. Her dört eserde de İslâm'a zararlı mezheplere karşı sert bir duruş gözlenmektedir.

Birinci bölümde memuriyette aranılan genel şartlar incelen her dört eserde neredeyse aynıdır. Memuriyette aranılan genel şartların yanında görevin gerektirdiği özel şartlara da önem verilmiştir. Protok kuralları, ast-üst ilişkisi, memurların sosyal hayatları bu günkü ile çok fazla benzerlik göstermektedir. Devlet memuru verilmeyecek olanlar anlatılırken memuriyette atanmada Müslüman olmak bir üstünlük getirmiştir. Devlet memuru olurken zararlı ve yıkıcı mezheplerden olanlara çoğu kere devlet

memurluğu kapısının kapatıldığı görülmüştür.

Devlet memurlarının başarılarından dolayı ödüllendirilmelerinin yanında, hata yapmalarını en aza indirmek için ceza da uygulanmıştır. Bu cezalar oldukça caydırıcı olup; devlet memuru olanların her bakımdan görevlerinin gereklerini yerine getirmeme konusunda kasıtlı davrandıkları takdirde canlarıyla ödemişlerdir.

Her dört eserde de bahsedilen bir başka konu ise; hükümdarın devlet görevlilerini seçmesinden veya seçtirmesinden dolayı dînen sorumlu olduğu ve bu yüzden dikkatli olmaları gerektiğinin çoğu kere vurgulanmış olmasıdır. Bir başka husus da, hükümdarın seçtiği devlet görevlilerini gizlice ve sürekli denetlemesinin gerektiğidir.

İkinci bölümde merkez teşkilâtında devletin her kademesindeki yöneticilerin birinci görevlerinin sultana itaat şeklinde açıklanmasıdır. Bu çok doğal karşılanmalıdır. Çünkü tüm ortaçağ ve yeniçağda hatta yakın çağın uzun bir döneminde hükümdar, saray ve devlet örgütlenmesi hatta hükümdarın özel hayatına hizmet eden memurlarla devlet memurları birbirine karışık durumdadır. Devlet teşkilâtı ile saray teşkilâtını birbirinden ayırt etmek çok zordu. Hükümdarın aşçıbaşısı veya ibrikdârı da bir emir gibi ordu komutanı veya hâcip olabiliyordu.

İncelediğimiz dört eserde de hükümdarın görevleri en öncelikli konu olarak sıralanmış ve yeri geldikçe de hükümdara öğütler de verilmiştir. Hâcib, Vezîr, Komutan, Vâli, Kadı ve vezîr eserlerde en fazla değinilen memurluklardır. Hâcib hükümdara en yakın olan kişi olup onun her türlü haberleşmesini, diğer üst düzey devlet görevlileri ile olan görüşmesini, sarayın her türlü işleyişini organize ederdi. Bu sebeple hükümdarlar hâciblerin seçimine özel bir önem vermişlerdir. Öyle ki hâciblerde aranılan özelliklerin bir çoğu sultanlarda olmayaqabiliyordu. Şöyleki; Hükümdar bir konuda

bir görevliye, bir bölgenin halkına veya bir ülkenin elçisine hiddetlendiğinde bunları yumuşatmak, gönüllerini almak çoğu zaman hâciblere düşmüştür. Hâcibler aynı zamanda hüğkûmdarların yedekte beklettikleri güven memurları durumundadırlar. Meselâ bir yere güvenilecek bir kişinin atanmasında veya bir ülkeye gönderilecek elçinin seçilmesinde sıkıntı olursa sultanlar en güvendikleri bu hâciblerini gönderirlerdi.

İkinci bölümde incelediğimiz ve en çok üzerinde durduğumuz ikinci üst düzey devlet memurluğu ise vezîrlük olmuştur. Kökeni çok eskilere dayanmakla birlikte Abbasîlerden itibaren İslâm ülkelerinin hükümdarlarının vazgeçilmez memurlarıydılar. Vezîrlük o kadar önemliydi ki; âdetâ hükümdarın her şeyi idi. Hem işleri emânet edeceği kişi, hem arkadaş ve dost olacağı bir arkadaş, hem akıl danışacağı bir bilge kişi olmasına özen gösterilirdi. Görüldüğü gibi bu kadar önemli olan vezîrlük makamına getirilecek kişiler için hükümdarlar oldukça titiz davranmışlardır. Bunda da haklıydılar, çünkü; hükümdarı halkının, içte ve dışta dost ve düşmanlarının gözünde yükseltecek olan da düşürecek olan da vezîrlerdii. Onun için vezîr seçiminde hassas olmak zorundaydılar.

Saray teşkilâtı da ortaçağ boyunca oldukça önemliydi. Saraylar âdetâ devletlerin kalbidii. Sıkı korunurlar, hizmetkârlar seçkin kimseler arasından seçilirlerdi. Tüm ortaçağ boyunca devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birisi ganimet olduğundan, ülkeler herhangi bir saldırıya karşı hazır olam zorundaydılar. Bu zorunluluğun bir sonucu olarak da güçlü, disiplinli ve her an savaşa hazır ordular beslemek zorundaydılar. İşte bu sebeple ortaçağ devletleri orduya ve ordu komutanlarına (Sâlârlara) özel bir önem vermişlerdir.

Adliye teşkilâtı ise devletin temeli kabul edildiğinden siyâset dışında tutulmuş ve kararlarının uygulanmasında başta sultanlar olmak üzere yetki ve sorumluluğu olan

herkes üzerine düşeni yapmıştır.

Üçüncü bölümde taşra teşkilâtı konusunu incelerken görüldü ki; sağlam bir devlet teşkilâtının kurulup devamında merkez dışı memuriyetler çok önemlidir. Eserlerde ayrıntılı şekilde anlatıldığı üzere, taşra teşkilâtı görevlileri atanırken özel bir ihtimam gösterilmiş ve zaman zaman bunlara güvenilmeyip gizliden kontrolleri de yapılmıştır. Taşra teşkilâtında devlet memurlarından en geniş yetkiye ve aynı zamanda da en fazla sorumluluğa sahip olanlar vâliler, muhtesipler, kadılar ve vergi memurları olmuştur.

Vâlilere verilen yetkiler o kadar geniştir ki, onlar illerde âdetâ halife veya sultanın gölgesi durumundadırlar. Göreve atadıkları memurlar ve maiyetleri bunun açık göstergesidir. Düşman sınırında görev yapan vâliler ise daha da geniş yetkilerle donatılmışlardır. Öyle ki; düşmana saldırmak, saldırılardan ülkeyi korumak, gerektiğinde sulh yapmak bir halife ya da sultanın görevleri iken, bunu eyâlet ve vilâyetlerde vâliler yapmışlardır. Vâlilerin genel emir çıkartma yetkileri göz önüne alındığında bu günkü merkezi yönetimin yetki genişliğiesasına göre vâlilere verdiği görevle paralellik arzettiği görülür.

Bu günkü belediye işlerinin benzeri iş ve görevleri yapan muhtesipler ise; ülkenin bayındır hale gelmesinde büyük rol oynamışlardır. Muhtesipler sayesinde ülkedeki ölçü - tartı, sosyal hayattaki sorunların çözümü konusunda muhatap bulunmuştur. Muhtesip ve vâlilerin görevlerinin gerektirdiği ölçüler içersinde kalmak şartıyla yargılama ve ceza verme yetkilerinin bulunması; onların hem buldukları coğrafyadaki otoritelerini arttırmış hem de sosyal adâletin tesisinde ortaya çıkan aksaklıkları gidermede önemli rol oynamıştır.

Adliye teşkilâtının taşradaki temsilcisi olan kadılık müessesesi; toplumdaki

huzur ve asayişin korunup devamına yardımcı olmuş, hem de devlet ile vatandaşlar arasında ortaya çıkan problemleri bu günkü bağımsız yargı gibi çözmüştür. Öyle ki; devletler devamlarının baş şartı olarak adâlet teşkilâtı ve onların temsilcileri olan kadıların işlerini hakkıyla yapmasına bağlamışlardır.

Taşra teşkilâtının diğer önemli görevlisi ise vergi memurlarıdır. Yönetim şekli ne olursa olsun geçmişten günümüze kadar her devlet halkından vergi almıştır. Bu, vatandaşın her türlü refah, mutluluk, huzur ve güvenliği için şarttır. Devletin vergi almasının eleştirilecek bir tarafı olmamıştır; ancak, makûl bir vergiyi makûl bir zamanda ve verbilecek kişilerden almak gerekir. Halkını memnun etmeyen, üstelik de aldığı vergilerle halkını ezen ve fakirleştiren ya da toplumun bir kesiminden alıp diğer kesiminden almayan bir devlet ülkesinde barış ve huzuru temin edemez. İşte bu sebeple müslüman devletler tüm ortaçağ boyunca halktan alacağı vergilerin zamanından miktarına ve oranına kadar çok dikkat etmişlerdir. Atanan vergi memurları özel olarak seçilip yetiştirilmiş ve ondan sonra bu görevlere başlatılmışlardır. Halk, göreve atanan vergi memurlarının insafına bırakılmamış, vergi memurları sürekli denetlenmişlerdir. Bu denetleme zaman zaman bizzat halifeler, sultanlar ve vezîrlar tarafından yapılmıştır.

Her dört eserde de devlet teşkilâtında hükümdar da dâhil tüm devlet görevlilerinin hem makamlarının devamı ve hem de devletin bekâsının ana şartı halkı memnun etmektir. Bu da adâletle, toplumsal barışla, yani hukuk devleti ile mümkündür. İşte bu bilinçle devletler mümkün olduğu kadar hukuk ilkelerinden ayrılmamaya ve suçlu en yakını olan vezîri ya da hâcib'i dahî olsa cezalandırarak ibret yoluyla toplumda yanlışlardan uzak durmada devlet caydırıcı rolünü çok iyi kullanmıştır. Özetle sosyal adâlet, toplumsal barış, halkın refah ve mutluluğu her şeyin üstünde tutulmuştur. Tarih ibret verici şekilde göstermiştir ki bu ilkelerden ayrılan devlet ve milletler kısa zamanda

tarihin sahnesinden silinip gitmişlerdir.

Eserler sadece devlet yönetimindeki memurluklar hakkında bilgiler vermekle kalmamışlar aynı zamanda tavsiyelerde de bulunmuşlardır. Eserlerin dördü de aynı zamanda bir hukuk kitabı özelliği taşırlar. Özellikle Sirâcü'l-Mülûk ve âhkâmü's-Sultaniyye İslâm dinini Sünnî mezheplerinin hukukuna ve görüşlerine geniş yer vermişlerdir. İncelediğimiz her dört eser de bu gün dahi hem yönetenler hem de yönetilenler için büyük bir rehber durumundadır. Her dört eser de bilginin önemini sık sık vurgulayarak okuyan ve inceleyenlerin beynine adetâ kazınmışlardır.

## KAYNAKLAR

### Tetkikler

- Akyüz, Y. (2002), *Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezâlim*, İstanbul.
- Arabacı, C. Küçükdağ, Y. (1999), *Selçuklular ve Konya*, Mikro Yay. Konya.
- Arsal, S. M. (1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, 2. Baskı, İ. Ü. H. F. Yay. İstanbul.
- Atalar, M. (1999), *Osmanlı Devletinde Sure-i Hümayun ve Sure Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara.
- Barthold, V. V. (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev. H. Dursun Yıldız), T.T.K. Ankara.
- Barthold, W. (1977), *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuad Köprülü), 4. Baskı, Ankara.
- Başer, S. (1990), *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Bombacı, A. (1953), *Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar*, Fuad Köprülü Armağanı, D.T.C.F. Yay. İstanbul.
- Buhârî, *Sâhîh-î Buhârî*, (Mütercimi: Kâmil Miras), 9. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. İstanbul.
- Cahen, C. (1993), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul.
- Çoksu, A. (1996), *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*, 4. Baskı, İ. Ü. Yay, İstanbul.
- Demir, M. (2004), *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya Kitabevi, Sakarya.
- Dilaçar, A. (1988), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, T. D. K. Yay. 1. Baskı, Ankara.
- Donuk, A. (1988), *İlk Müslüman Türk Devletlerinde İdarî, Askerî Unvan Ve Terimler*, T. O. A. V. İstanbul.
- Feriddüdin-i Attar, (1993), *Pendname*, Çev. M. Nuri Gençosman M. E. B. İstanbul.



- Genç, R. (1988), *Karahanlılar Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yay. 2. Baskı, İstanbul.
- İbn Hacer el-Heytemî, (1329), *el Fetâva'l Hadisiyye*, İstanbul.
- İbrâhim Mütefferika, (1990), *Usûl'ül-Hikem Fî Nizâm'il-Ûmem (Milletlerin Düzeninde İlmî Usûller*, (Sadeleştiren, Ömer Okutan), M. E. B. Yay. İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1980), *Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul.
- (1991), *Türk Milli Kültürü*, 6. Baskı, Boğaziçi Yay. İstanbul.
- (1980), *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, 8. Baskı, Kültür Bak. Yay. İstanbul.
- (1992), *Selçuklu Tarihi*, M .E. B. İstanbul.
- Kalkan, M. (1995), *Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri*, Kaynak Yay. İzmir.
- Kara, M. (1990), *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, 2. Baskı, Türk Edebiyatı, T. T. K. Yay. Ankara.
- Kaşgarlı Mahmud (1989), *Divân-ı Lügât-it Türk*, (Çev. Besim Atalay), 3: 112, Ankara.
- Kâtip Çelebi, (1943), *Keşfü'z Zunûn*, (Tertip ve İkmal, M. Şerafettin Yaltkaya ve Rifat Bilge), 2, İstanbul.
- Kazıcı, Z. (1991), *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul.
- Keleş, B. (1998), *Bahrî Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)*, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (2000), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), T. T. K. Yay. Ankara.
- Kezer, A. (1987), *Türk ve Batı Kültüründe Siyâset Kavramı*, 2. Baskı, T. D. K. Yay,

- Ankara.
- Koca, S. (1997), *Dandanakandan Malazgirte*, Giresun.
- Köprülü, M. F. (1980), *Türk Edebiyat Tarihi*, İ. Ü. Ed. Fak. Yay. İstanbul.
- Köymen, M. A. (1976), *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yay. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- (1992 ve 2001), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, 3, 4. Baskı, T. T. K. Ankara.
- Levis, B. (1992), *İslam'ın Doğuşu*, İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. İstanbul.
- Mahmud b. Ali b. Süleyman er Râvendi, (199) *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet'üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Âlâmeti)*, (Muhammed İkbâl'in Bastırdığı Farsça'dan Çev. Ahmed Ateş), T. T. K. Ankara.
- Merçil, E. (1992), *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, M. E. B. İstanbul.
- Muhammed b. Turtûşî, (1995), *Sirâcu'l-Mülûk*, (Yayına Hazırlayan, Said Aykut), İnsan Yay. İstanbul.
- Nizâmü'l-Mülk, (1999), *Siyâset-nâme*, (Yayına Hazırlayan, M. Altay Köymen), T. T. K. Ankara.
- Nizamülmülk, (2003), *Siyasetnâme*, (Yayına Hazırlayan, Dergâh Yayınları), 5. Baskı, Dergâh Yay. İstanbul.
- Ögel, B. (1979), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 2. Baskı, Kömen Yay. Ankara.
- Öztuna, Y. (1987), *İslam Devletleri*, 8. Baskı, T. T. K. Yay. İstanbul.
- Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M. E. B. Ankara.
- Savaş, H. (1993), *İslam Tarihi II Emevîler ve Abbasîler Devri*, Erciyes Üniversitesi Yay. Kayseri.
- Sevim, A. Erdoğan, M. (1985), *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*,

- T. T. K. Yay. Ankara.
- (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 8. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Sevim, A. Yaşar, Y. (1990), *Türkiye Tarihi*, 1: 3 375, 13. Baskı, Sabah Yay. Ankara.
- Sourdel, E. İ. (1977), “Barid”, *E.İ.* 5: 178, Londra.
- Supuler, B. (1987), *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü), 2. Baskı, T. T. K. Yay. Ankara.
- Şahin, M. (2006), *Selçuklularda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Arı Ofset, Tokat.
- Şemseddin Samî, (1989), *Kamus-ı Türkî*, 15. Baskı, İstanbul.
- Taneri, A. (1977), *Celâlu'd Din Hârizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bak. Yay. Ankara.
- (1977), *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkibü'l Arifin'in Değerlendirilmesi)*, 1. Baskı, Bilge Yay. Konya.
- (1981), *Türk Devlet Geleneği (Dün-Bugün)*, 2. Baskı Töre Devlet Yayınevi, Ankara.
- (1991), *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, Ankara.
- Tekin, T. (1988), *Orhon Yazıtları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay. T. T. K. Basımevi, Ankara.
- Togan, A. Z. V. (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 8. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Turan, O. (1980), *Selçuklular ve İslamiyet*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Turan, R. (1995), *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, M. E. B. İstanbul.
- Uçmaz, A. (2007), *Selçuklularda Toprak ve İktâ Sistemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.
- Udum, N. (2005), *Sirâcû'l Mülûk, Siyâset-Nâme ve Kutadgu Bilig'e Göre Hükümdar, Devlet Yöneticileri ve Sultanın Özellikleri Açısından Karşılaştırılması ve*

- Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat.
- Uğur, A. (1983), *İslam Kurumları ve Medeniyet Tarihi Ders Notları*, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Yay. Erzurum.
- Uğur, A. (1990), *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Kült. Sanat Yay. Ankara.
- , (2001), *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, M. E. B. Ankara.
- Uluçay, Ç. (1977), *İlk Müslüman Türk Devletleri*, M. E. B. İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984 ve 1988), *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, 2. ve 3. Baskı, T. T. K. Ankara.
- (1965) *Osmanlı İlmiye Teşkilâtı*, T. T. K. Ankara.
- (1989), İ. H. *Osmanlı Tarihi*, T. T. K. Ankara.
- Yazıcı N. (2002), *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara.
- Yınanç, M. H. (1944), *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi*, 6. Baskı, Diyanet Vakfı Yay. İstanbul.
- Yusuf Has Hâcip, (2003), *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), 8. Baskı, T. T. K. Ankara.
- Zeydan, A. K. (1990), *İslam Hukukunda Fert ve Devlet*, (Çev. A. Rıza), İstanbul.
- Ansiklopediler**
- Alptekin C. (1989), “*Selçuklular*”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 8:Çağ Yay. 204, İstanbul.
- Ana Biritanica Ansiklopedisi*, (1986), 11, 14, 16,19, İstanbul.
- Ana Biritanica Ansiklopedisi*, (1994), 23,31, İstanbul.
- Ana Biritanica Ansiklopedisi*, (1994), 31: 205.
- Atalar, M. (1999), “Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları”, *T. D. V. İ. A.C.11*, Diyanet İşl. Başk. Yay. Ankara.

- Çağrı, M. (1988), “Atalet”, *İ. A. T. D. V. Yay. İstanbul.*
- Dönmez K. (1997), *İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, Marmara İlahiyat Fak. Yay. 4: 11, 193. İstanbul.
- Gökdemir, A. (1985), ”Nâkîbü’l-Eşrâfîlik”, *Yeni Türk Ansiklopedisi*, 7, 10, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ (1996). “Selçuklular”, *İ. A.* 10, İstanbul
- Koca, S. (2002), “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, 5:155, 255, Yeni Türkiye yay. Ankara.
- Konukçu, E. (1991), “Balasagun”, *İ. A.* 10: 3-4. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul.
- Köprülü, M. F. (1997), “Hacib”, *İ. A.* 5: 36-41, M. E. B. İstanbul.
- (1988), *İ. A.* “Atabey”, 1: 712-717, M. E. B. İstanbul.
- Mardin, E. (1995), “Kadı”, *İ. A.* 9: 153, M. E. B. İstanbul
- Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yay: 5:193.
- Rehber Ansiklopedisi*, (1987) Türkiye Gazetesi Yay. 18, 23, İstanbul.
- Rehber Ansiklopedisi*, (1987), Türkiye Gazetesi Yay. C. 18, 16, İstanbul.
- Turan, O. (1997), *İ. A.* (1997), “İkta Maddesi”, 5/1:9 49-959, M. E. B. İstanbul.
- Turan, R. (2002), “Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat”, *Türkler Ansiklopedisi*, 7, Yeni Türkiye Yay. Ankara.

## **Makaleler**

- Bedri Muhammed Fahd (1981), “Tarihü Ümerâi’l-Hacc” (Hacc Emirleri), (Çev. Münir Atalar), *Diyanet İlmi Dergi*, C.33, S.1, s.37-72, 1997, Ankara.
- Çağatay, S. “Kutadgu Bilig’de Odgurmuş’un Kişiliği” , T. D. K. Yay. *Belleten*: 3: 266 268, Ankara.

- Ergan, N. G. (1999), “Siyasetnamelerimizde Çizilen Devlet Adamı Portresinin Temel Özellikleri”, *Bilig*, 8: 32-34, İstanbul.
- (1992), “Kutadgu Bilig Üzerine Sosyolojik Düşünceler”, *İ. Ü. Ed. Fak. Sosyoloji Dergisi*, 3: 53, Dizi 3, İstanbul.
- (1968), “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4: 76-77.
- Esen, N. (1998), “Kutadgu Bilig’in İngilizce Çevirisi”, *Erdem*: 4: 10, Ankara.
- Levent, A. S. (1988), “Siyasetnâmeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 4: 37-38.
- “Nizamülmülk’ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, 12: 17
- 19.

## ÖZGEÇMİŞ

1974 yılında Yozgat ilinin Çekerek ilçesinde doğdu. İlkokulu Çekerek'te ortaokulu Tokat- Zile'de, liseyi Turhal'da tamamladıktan sonra 1991 yılında Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazanıp 1995 yılında mezun oldu. 1995–2004 yılları arasında Ankara ve Tokat'ta birçok ilköğretim okulu ve lisede Tarih öğretmeni olarak çalıştı.

2004 yılında Tokat- Pazar-Üzümlü Selçuk Çok Programlı Liseye müdür olarak atandı. 2006 yılında Uzman Öğretmen oldu. Halen aynı görevi sürdürmekte olup; öğretmenlik ve yöneticilik alanında gösterdiği başarılarından dolayı Bakanlık, Valilik, Kaymakamlık ve il ve İlçe Milli Eğitim Müdürlükleri tarafından çeşitli şekillerde ödüllendirildi. 2005 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bölümüne Yüksek Lisans öğrencisi olarak kayıt yaptırdı. Halen aynı üniversitede Yüksek Lisans öğrencisidir.

İlgilinin yurt içinde yayınlanmış makaleleri; “Selçuklu Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı” adlı eseri, Yusuf Karabacak ile birlikte “Coğrafi, Tarihî, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Zile” adlı eseri ve üç arkadaşıyla birlikte çıkardıkları “Üç Kalem” adlı şiir kitabı, koordinatörlüğü ve katılımıyla “Salkım Şehir” adlı şiir kitabı mevcuttur.

Tarihi; yaşayan topluma şekil veren geçmiş olarak düşünen aday, geleceğin aydınlığının sırrının geçmişteki tecrübelerde olduğunu hararetle savunmaktadır. Ona göre geçmişin hatalarından ders alarak o hataları yapmaktan kaçınılacağı gibi, geçmişin başarılı yanlarının da öğretilerek kendine güvenen kişiler sayesinde aşağılık duygusundan arındırılmış bir nesil yetişecektir.